ВСЕСВІТ

ВЕСЬ МИР THE WORLD
LE MONDE DIE WELT
EL MUNDO 全世界 IL MONDO
ŚWIAT SVĚT UNIVERSUL
VILÁG СВЕТ СВЯТ ВОТА
ВУХ ДЭЛХИЙ
TOÀN THẾ GIỚI
DUNIA VERDEN
VÄRLDEN MUNDO
MAAILMA ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
DE WERELD DÜNYA

5

ПОЕЗД

№ 5

(107)

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

ТРАВЕНЬ

1967

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

СВІТЛО, ЗАПАЛЕНЕ ЖОВТНЕМ

Імені маршала. На берегах Дунаю. Азот з Кендзежина 7

З ЛІТОПИСУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

І. КУЛІНИЧ. **Слідами спартаківців** 13

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

НИКОЛАЙ ЗИДАРОВ. **Сонети про Москву.** Вірші. 4

Н. Зидаров — популярний в Болгарії поет. Почав писати після 1944 року. Видав кільканадцять збірок віршів для молоді та дітей, зокрема «Шляхи і зустрічі», «Кремлівська зірка», «Недільне сонце», «Піонерське серце» та інші.

АНДРЕ П'ЄРАР. **Юнак з трояндою.** Кіноповість. 17

Андре П'єрар — французький журналіст, член президентської ради асоціації «Франція — СРСР», відомий учасник руху Опору гітлерівським окупантам, бойовий побратим Героя Радянського Союзу Василя Порика.

Кіноповість «Юнак з трояндою» написана на підставі документальних матеріалів та особистих вражень автора.

СІЛЬВАНО ЧЕККЕРІНІ. **Помилуваний смертю.** Роман. 56

До 1962 року ім'я Сільвано Чеккеріні нікому не було відоме: автор публікованого нами роману був засуджений до тривалого ув'язнення ще за фашизму, сидів у тюрмі, де й написав цей твір.

Рукопис роману був переданий письменникові Карло Кассолі, який і подбав про те, щоб твір був опублікований. Тільки після виходу роману і захоплених відгуків на нього в італійській пресі Чеккеріні був амністований. Роман певною мірою автобіографічний.

ХАРАЛАМБ ЗІНКЕ. **Дивне дівчисько. Рука Геркулеса. Зефір.** Новели. 134

Хараламб Зінке (нар. 1923 року) — сучасний румунський прозаїк, автор кількох збірок оповідань та романів.

СТАТТІ, НАРИСИ

Г. ПІЕРІДІС. **Новогрецька література на Кіпрі** 46

ФЛОРІАН НЕУВАЖНИЙ. **Повість про сина Прометея** 123

В. ПОЛЄК. **Живий відгомін** 124

ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. **Продовжуємо розмову** 140

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

А. БІЛЕЦЬКИЙ. **Міфологія, магія і фантазія** 103

Р. К. НАРАЯН. **Боги, демони та інші** 107

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. СТАНІСЛАВ РИШАРД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ. **День сьогоднішній. ● Вітчизна або смерть! Сучасна кубинська поезія. ●** М. Д. БИЧВАРОВ, В. С. ГОРСЬКИЙ. **Українсько-болгарські філософські зв'язки.** 156

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ. **Двісті мільйонів** 10

«Вільна республіка Ужіце» 43

Важкий шлях свободи 44

Отамани неонацізму 50

За бронею сейфів 52

П'ятсот років без дощу 54

В глибині Кордільєрів 101

Мавпи біля мольбертів 102

Аристократи з Олерону 145

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 126

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ. Габровські жарти 146

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 55, 101, 102

На 3-й стор. плакат роботи польського художника **Ж. Лябуса.**

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

1 MAJA

PRACA
POKÓJ
BRATERSTWO LUDÓW

НИКОЛАЙ ЗИДАРОВ

Сонети про Москву

●

Москва, тебе я полюбив давно!
Бадьорить нас ясне твоє іменння,
Дає моїм ровесникам воно
І впевненість, і мужність, і натхнення.

Страждань, страхіть проходили ми шлях,
Рипіли чорні шибениці смутно,
Та знали ми — розвіє пітьму й жах
Своїм промінням зірка п'ятикутна.

Ми книг, Москва, про тебе не читали,
Але за тебе йшли на смертний бій,
Повішані й розстріляні, звертали
До синяви твоєї погляд свій,

Звертали погляд до твоїх степів...
Давно, Москва, тебе я полюбив!

●

Москва, світила сонцем ти для мене
У кам'яної клітки темнині,
Мені являвся образ твій натхненний,
Як вогнище, він душу грів мені.

Ми не були німі, хоч нас душили,
З руками скутими летіли в бій;
Вливали в нас палкі душевні сили
Твої порив, і правда, й приклад твій.

Москва, ти й нині наше сонце. Можуть
Вставати навстріч сотні перепон,
Та острах мого серця не тривожить:
Перейдем разом всякий Рубікон...

Як сонце перестане вже світити,
Планети і людей ти будеш гріти.

●

Я Витошу лишив з її лісами,
Лишив вітри болгарських полонин,
Московські люди, щоб зустрітись з вами,
З'єднати з вашим біг моїх годин.

В метро удвох ми їдемо крізь місто,
Мене за плечі ніжно держиш ти.
Лунає братня мова дзвінко й чисто,
Яку творили прадіди-брати.

Йдемо повз Кремль. І кучері русяві
Моєї доторкаються щоки.
Слова твої крилаті, мудрі й жваві
Вливають мудрість і в мої думки.

Підводжуся навшпиньках я, дивись,
Цілуючи московську теплу вись.

●

Годинник дзвонить, знов на Спаській б'є,
І стрілки золоті у час вгрузають.
Пітьма й туман у далеч відступають.
Все ближче й ближче комунізм стає.

Хвилини мчать, мов їх потік несе,
І стрілки відміряють весни й зими,
Курантів дзвін що день, то більш
любимий,
І голос їхній чути далі все.

Ні горам не спинити, ні морям
Цей голос, що лунає з вежі Кремлю,
Ні вбивцям мрій, ні радощів катам,
Що хочуть запалить війною землю.

До берегів усіх, до всіх країн
Годинника цього сягає дзвін.

●

Пожарського і Леніна Москва!
Єдина на землі, у дні звитяги
До ніг твоїх не раз уже й не два
Розбитих ворогів лягали стяги.

Не раз, Москва, на тебе вороги
Ішли походом — сунули навали,
Та завжди ти їх била до ноги,
Навіки їх степи й ліси ховали.

Без ліку тих безславних ворогів
Лежить під снігом, листям і травою,
Лиш лави полонених прапорів
Проходили святковою Москвою...

Тож сяй, любиме місто, у світах,
Непереможна кріпосте звитяг!

●

Москва, ти світу серце величаве.
Ведуть до тебе мрії, а не в Рим.
І здалеку, і зблизька мчать состави
Весь час до тебе степом голубим.

Із Грузії, із Криму, з Казахстану
З гудінням прилітають літаки
І перехрещуються безнастанно
Їх траси над тобою гомінкі.

Шляхів до тебе — ліку їм нема вже,
Дійшли уже й моря до стін твоїх,
І пароплави, щогли підійнявши,
Гудуть, і баржі стримують свій біг.

Москва, до тебе сто веде шляхів,
Та жодного нема для ворогів.

●

Сніг пада над колгоспною землею
Від Ялти до полярних хуртовин,
Та Ілліче серце в Мавзолеї
Між мармурових не холоне стін.

Воно Донбас освітлює, гаряче,
Заводи ним і станції живуть,
І лінії електропередачі
У самий Комсомольськ його несуть.

Велике серце, ленінське. Надію
Несе воно й тепла свого струмок
До тих країн, де раб плекає мрію
Про людське слово й радості ковток.

Велике сонце, вічно осяйне,
Похмуру ніч на край землі жене.

●

В музеї, біля куль, якими вбити
Колись-то ворог прагнув Ілліча,
Лежить старий годинник; він розкритий
І срібним блиском гостя зустріча.

Мені здається, що годинник тінька
Й тремтить легенько кожне коліща
І схована під кришкою частинка
Навік живого серця Ілліча,

Що перейшло в зимовій давній днині
В годинник пульсу Леніна биття
І відтоді в його малій машині
Не завмирає ні на мить життя.

Живе годинник Леніна між нас,
До комунізму відміряє час.

●

В Москву по гребенях піску жаркого
Приплинув на верблюді бедуїн.
На нім біліла накидка шовкова,
Синіші за Євфрат мав очі він.

Зраділий, став перед Кремля стіною.
Оглянув Мавзолей і довгий ряд
Ялин, котрі й досвітньою порою
Не сходили з своїх почесних чат.

Спустивсь по сходах, де йому дорогу
Відразу дав суворий вартовий...
І пах ліванських гір дихнув на нього,
Пустель арабських подих вітровий.

Та не прийшов до Мекки бедуїн —
Прийшов віддати Леніну поклін.

●

Задумані й суворі, вечорами,
У чорних платтях, сиві і старі,
Знайомим голосом моєї мами
Московські, чую, плачуть матері.

Часами, руки вийнявши з-під шалі,
Беруть, як брали вже не раз, вони
З шухляди потемнілі від печалі
І років фото, зняті до війни.

Часами вибігають на пороги —
Коли ракети з гуркотом летять:
Чи це не внуки з довгої дороги
Вертаються в домашню благодать?

І радість, хоч несміливо і тихо,
Ступає все ж під їх вечірню стріху.

●

Коли вітрець мелодію несе,
Спиняйтеся і слухайте й гордіться:
Це спів Волоколамського шосе
Про подвиг двадцятьох вісьмох
гвардійців.

Повторює цю пісню ночі тьма,
І кожне слово трепетно лунає.
Перед суворим сяєвом сама
Безжальна смерть безсило відступає.

Ця пісня, голосніша за громи,
Говорить через люті хуртовини
Про двадцятьох вісьмох, які грудьми
Прикрили у боях московські стіни...

Безсмертні цих героїв імена,
Не змовкне слави їхньої луна.

●

Я хочу почути луну твого дзвону,
Василю Блаженний, з висот осяйних,
Щоб бані засяли у віршах моїх —
Із сонця і золота викуте гроно.

Під дзвонами начебто ритми тремтять,
На місто висока поезія ллється,
Одвічне російське мистецтво, здається,
Примушує навіть каміння звучать.

Вмирають кумири і віри, й царі,
Здригають планету і війни, й вулкани,
І люди в космічні летять океани,
А храм так і світиться блиском зорі...

Краса його славитись буде віками:
Мистецтво безсмертними робить і храми.

●

Я полудня ясного не забуду.
Пестливий день круг мене розквітав.
Блакить небес і квітів блиск зусюду
Я поглядом закоханим вітав.

Пливло круг мене велетенське місто,
Немов міраж, барвисте й чарівне.
З-поміж будинків і людей врочисто
Кремлівська зірка кликала мене.

Прибув я, місто міст, не для візиту:
На космодром поглянути, звідкіль
Людина вперше вийшла на орбіту,
Злетіла в космос через сотні миль...

Твій шлях, що крізь сторіччя пролягає,
Далеких зір, чужих планет сягає.

●

Мов терпугом, пиляє час завзятий
Цю бронзу, чорну геть від блискавок.
У Мініна й Пожарського узяти
Бажає кожен день хоч би дрібок.

Нестримний і весни, і літа біг,
Вони, як буйні ріки, роки крають.
Минає листопад, лягає сніг,
Та подвиги дідів не умирають.

Стоїть цей образ бронзовий і всім
Нагадує, як бились за цю землю
І як під дзвін шабель, гарматний грім
Вступили два богатирі до Кремлю...

Хай час пиляє! Житиме віки,
Що вкарбувалось у серця людські.

●

Торкаюсь Мавзолею. Із граніту
Струмить у мене дивна теплота.
Та не від сонця, що зорить з зеніту
Й свої вінки над Спаською спліта.

І навіть як зима несамовито
На ковзанах помчиться льодових,
Граніт цей буде, як московське літо,
Вливати теплоту до душ людських,

Бо тисяч уст диханням він зігрітий,
Сердець палких і відданих биттям,
Незримим дружнім дотиком повитий
Братерських рук і щирим почуттям...

Вогонь любові, і в холодні плити
Ти можеш пал душі живої влити.

●

О, Красна площо, копитами били,
Вогнем тебе палили в давні дні!
Посеред тебе я спинявсь, зраділий,
І в душу вірш вкладала ти мені.

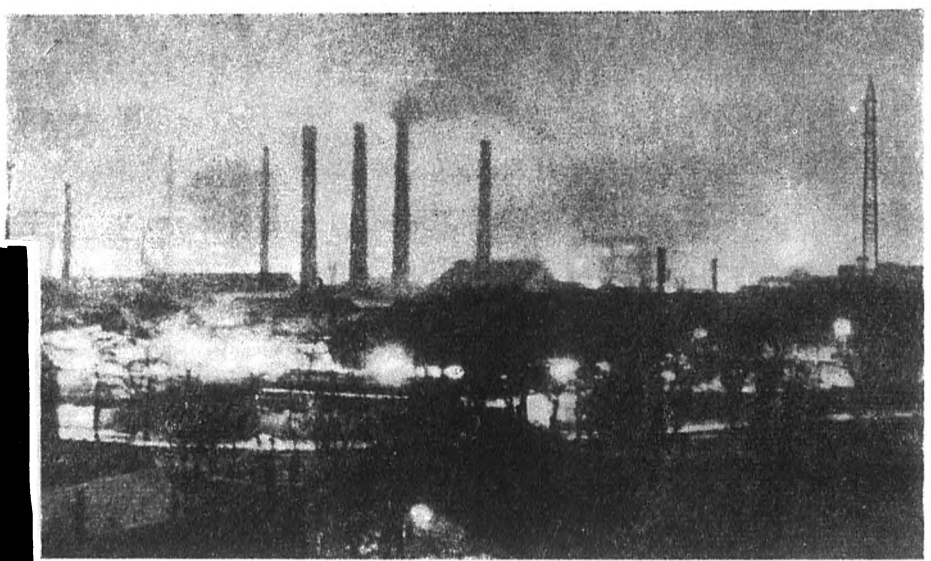
Ти, площо, зближуєш серця й країни,
Усі дороги, траси і стежки,
Людей всіх рас єднаєш в гурт єдиний,
Принаджуєш і Місяць, і зірки.

Посеред тебе кров біжить прудкіше,
І в крилах більше розмаху, снаги.
На древній відгрім твій, повітря свіже
Злітаються поети і птахи...

О, Красна площо, ти на те й живеш,
Щоб ніч була дзвінка і світла теж.

З болгарської переклав
Марко ЗІСМАН

ІМЕНІ МАРШАЛА

Вогні Кладно видно на багато кілометрів навкруги. Вдень і вночі тут плавлять сталь, яка носить горду марку заводу імені Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва

Промисловим підприємствам часто присвоюють різні імена. Здавна їх називали прізвищами власників або якось інакше, і ця назва ставала фабричною маркою того чи іншого заводу або фабрики. Але ніколи раніше не траплялося, скажімо, в тій самій Чехословаччині, про яку тут ідеться, щоб завод назвали ім'ям військового, бодай навіть найвидатнішого полководця.

А тепер у Кладно — найважливішому промисловому центрі соціалістичної Чехословаччини — найбільший в місті, а то й у цілій країні металургійний завод носить ім'я видатного радянського полководця, одного з героїв визволення Чехословаччини від фашизму Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва.

Заводи в Кладно мають свою давню і вельми цікаву історію. Колись, майже півстоліття тому, тут виплавили нержавіючу сталь, знаменитий сорт «Антикорро», який здивував фахівців цілого світу. Пізніше місцеві сталеплавильники дали світові чимало інших сортів високоякісного металу. Сама назва чеського міста стала широко відомою і високоавторитетною фабричною маркою, символом технічного прогресу, високого класу якості.

Та Кладно має й іншу славу — славу революційних традицій. Місто металургів стало цитаделлю комуністичної партії, а в роки другої світової війни — одним з центрів антифашистського руху, підпільної боротьби проти гітлерівських окупантів.

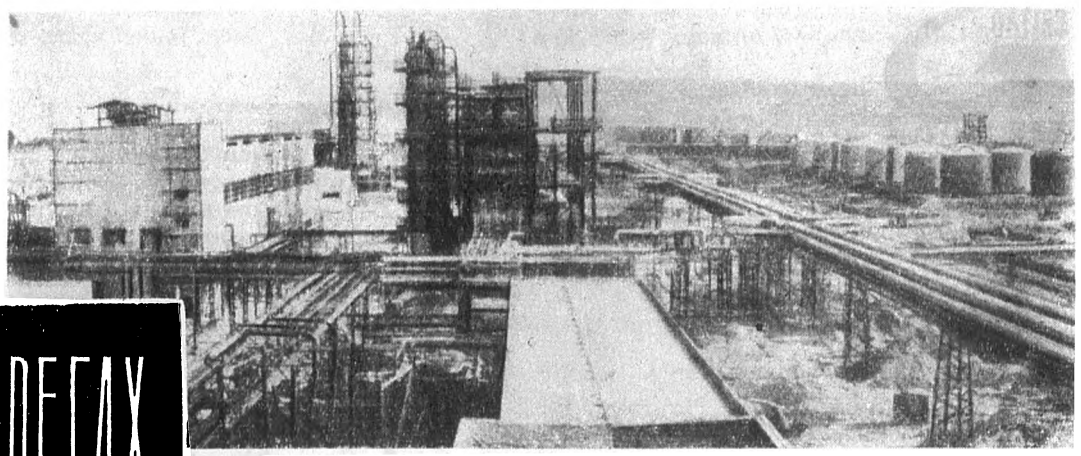
У травневі дні 1945 року, сюди, як і в Прагу, докотився гомін переможних боїв Радянської Армії, яка вже в Берліні добивала фашистського звіра. В ніч на 5 травня кладненські робітники повстали проти окупантів. Це був нерівний поєдинок. І гітлерівці вже замірялися перед своєю загибеллю зрівняти з землею Кладно і Прагу.

Кладно, як і Прагу, врятувала Радянська Армія. Місто металургів лежало на шляху, що вів визволителів до чехословацької столиці. Саме тоді тут почули ім'я радянського полководця маршала І. С. Конєва, чиї війська здійснили нечуваний кидок з району Дрездена, щоб прийти на допомогу повсталій Празі.

«Завод імені І. С. Конєва», «у Конєва», «конєвці» — ці назви і вислови стали звичними. Після встановлення в Чехословаччині народної влади завод розростався, розширювався, освоював виробництво нових видів продукції, яка експортується в сорок різних країн світу.

Про кладненську сталь відомо, що вона не ржавіє, не піддається корозії. «Наша дружба з Радянським Союзом ще міцніша, вона вічна і непорушна!» — кажуть чеські сталеплавильники.

НА БЕРЕГАХ ДУНАЮ

Скільки величі в цій широкій панорамі! А колись це було невеличке село Сазхаломбата.

У лютому 1945 року тут точилися жорстокі бої. Сазхаломбата — тоді ще невелике село, — як і інші оселі вздовж берегів Дунаю, бачила переможний наступ Радянської Армії і відчайдушні спроби гітлерівських військ зачепитися тут, на рівнинах Угорщини.

Коли закінчилися бої на полях між Дунаєм і Балатоном і радянські війська пішли далі на захід, звільняючи угорські землі від фашизму, ніхто з небагатьох жителів Сазхаломбати, що ще залишалися тоді тут, не міг уявити майбутнє свого напівзруйнованого війною сільця.

А спробуйте-но тепер заговорити з угорцем про колишнє непомітне село. Почувши назву Сазхаломбати, він одразу пожвавішає і вимовить багатозначно не угорське, але добре зрозуміле тут всім слово «Дружба!»

Сазхаломбата, як тут висловлюються, остання зупинка нафтопроводу «Дружба». Гігантські труби переступили широкий Дунай і підвели радянську нафту з берегів Волги до нафтопереробного заводу, який має стати найбільшим в Угорщині.

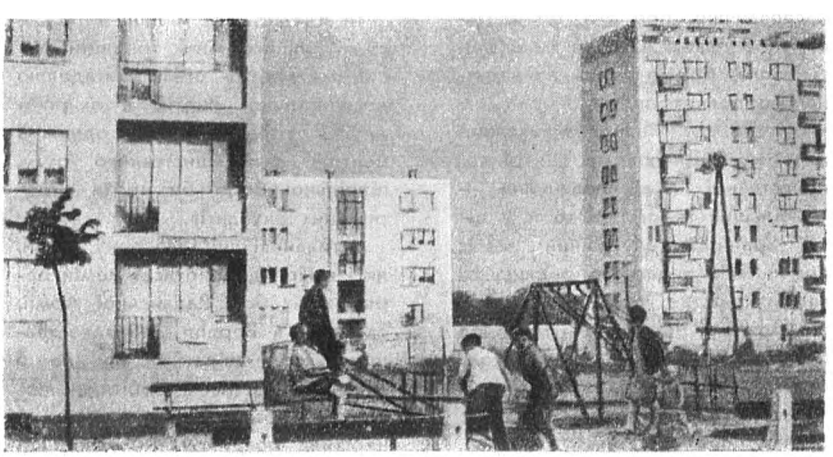
Завод, обладнання для якого також прибуло з Радянського Союзу, вже виробляє десятки видів продукції: бензин і мастило, парафін і гудрон, газ і пропан-бутан. А відходи виробництва використовуються як паливо на спорудженій поруч тепловій електростанції, яка живить електричною енергією великий придунайський промисловий район країни.

Нафтопереробний завод вже діє, але він одночасно й будується. Його перспективи дуже широкі. Коли у 1970 році завершиться будівництво третьої черги заводу, його продукція дорівнюватиме загальній продукції всієї теперішньої угорської нафтопереробної промисловості.

А разом із заводом росте і колишнє село Сазхаломбата. Тепер це вже місто з великими багатоповерховими будинками, широкими вулицями, школами, магазинами.

Переказують, що колись там, де тепер стоїть Сазхаломбата, все було вкрите численними горбами. Звідси походить і його назва. Тепер від горбів нічого не залишилося. Над новою Сазхаломбатою височать споруди нафтопереробного заводу, світлі металеві резервуари, ажурне сплетіння труб і переходів. А віддалік тягнуться вгору десяти- і навіть чотирнадцятиповерхові будинки, в яких уже живуть люди, що творять нову історію колишнього невідомого угорського сільця.

Тут уже виростає нове покоління, для якого стара Сазхаломбата є лише історією.

АЗОТ З КЕНДЗЕЖИНА

І тут у роки другої світової війни точилися запеклі бої. Адже Кендзежин лежить поблизу Вроцлава — колишнього Бреслау, перетвореного гітлерівським командуванням на одну з фортець свого останнього, але вже марного опору, яким вони гадали спинити переможний наступ Радянської Армії. Після війни ці райони внаслідок акту великої історичної справедливості стали західними землями народної Польщі. Невпізнанно змінилося лице цього краю, народженого вдруге для миру, для мирної праці людей, що його тепер населяють.

Кендзежин, про який ідеться, називають у Польщі «містом заводів», «містом хімії», «фабрикою врожаїв». І кожна з цих назв є цілком слушною і виправданою. Заводів тут чимало, хімічне виробництво досягло високого рівня розвитку, а добрива, що їх тут виготовляють, справді стали джерелом високих врожаїв у сільському господарстві.

Кендзежинський хімічний комбінат може бути найяскравішим прикладом дружби і взаємодопомоги між Радянським Союзом і новою Польщею. Гордість комбінату — досконала установка «Азот-II» для виробництва азотної кислоти — сконструйована і виготовлена на радянських заводах. Вона дала можливість хімікам з Кендзежина розвинути виробництво багатьох продуктів — кислот, добрив, амоніаку.

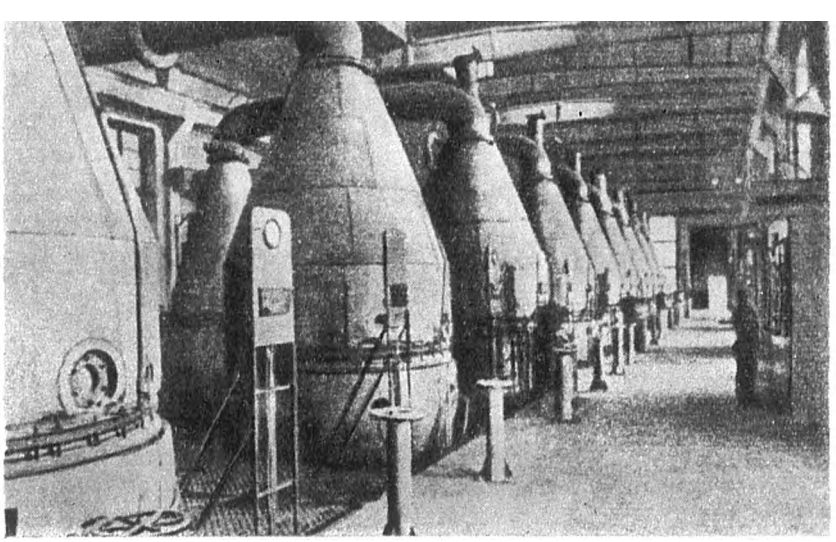
Кендзежинські хіміки можуть розповісти, як допомагали їм радянські друзі. Вони приїжджали сюди, щоб змонтувати на місці і налагодити нормальну роботу складного устаткування «Азот-II». Польські фахівці були запрошені до Радянського Союзу, щоб набувати досвід, освоювати нове для них виробництво.

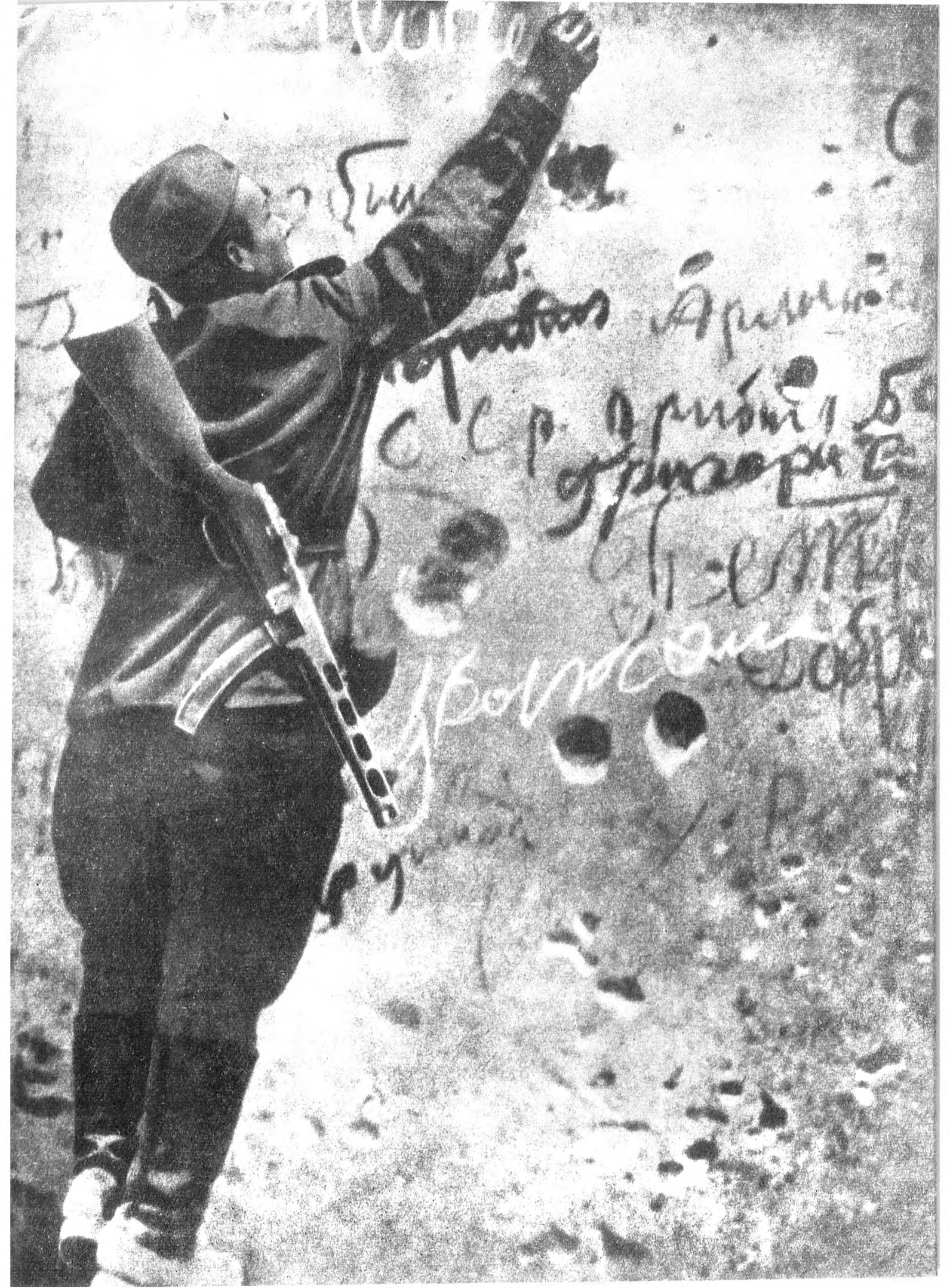
Є у нового Кендзежина й запеклі вороги. Десь у Західній Німеччині сидять власники концернів, які колись хазяйнували у цьому краю. Підтримувані правлячими боннськими колами, вони мрію ть про реванш, про перегляд наслідків другої світової війни, загрожують насильницькою ревізією нових європейських кордонів. Польські трудящі з Кендзежина знають про це, але вони працюють спокійно, бо впевнені, що нові кордони Польщі, Чехословаччини, як і кордони Німецької Демократичної Республіки, цілого соціалістичного табору, є кордонами миру. Вони надійно охороняються всією могутністю соціалістичного світу.

* * *

Лише три міста на карті соціалістичного світу. Про зміни, величні справи, які діються тепер у цих місцях, нам і хотілося розповісти.

Досконале устаткування «Азот-II» виготовлено для польських хіміків на радянських заводах.

ВІСТІ МІЛЬЙОНІВ

БУВ ТРАВЕНЬ

Неповторний, найщасливіший і найблагословенніший травень за всі часи людської історії. Перший травень воєнних років без гуркоту гармат і завивання бомб, стрекотання автоматів і стогону мін, травень без смертей і ран, травень Перемоги над німецьким фашизмом. Повітря ще не наповнилося ароматом фіалок, свіжими пахощами зеленої трави, воно ще пахло кров'ю, курилися згарища, вулиці Берліна були захаращені руїнами, розбитими гарматами й обгорілими танками, на бруківці валялись фауст-патрони, на тротуарах Унтер-ден-Лінден треба було пробиратися між горами снарядних гільз.

У Полтаві і Смоленську, Скопле і Сопоті, Ленінграді і Брно матері оплакували загиблих синів, сироти ще сподівалися, що повернуться їхні батьки, які полягли, штурмуючи Зеєловські висоти, а недавні в'язні фашизму вже звільняли свої камери для гітлерівських злочинців.

У той травень біля рейхстагу тріумфував рід людський: чехи, поляки, югослави, французи, американці, англійці, недавні полонені, обіймали й цілували радянських воїнів, дякували тим, хто вирвав їх з пазурів смерті. А їх рятівники— солдати у збитих набакир пілотках, у вицвілих гімнастьорках, із закривавленими пов'язками, вусаті та безвусі, оточені тісним колом вдячних людей, сміялися і ділилися з усіма тютюном, а на обличчях цих скромних воїнів Країни Рад, що виконали благородну місію, було написано: ну, от усе й закінчилося...

Автограф переможця.

ПЕРЕМОГА!

Вона прийшла на Ельбу від берегів Волги. Прийшла до імперської канцелярії і стін рейхстагу з натрудженими руками, з золотавими нашивками поранень, з серцем, що кровоточить від болю за полеглих героїв, за мучеників Лідіце, Орадура і Бабиного яру. Біля імперської канцелярії ще стояли ноші з чорними останками самовбивць, експерти ще пізнавали трупи тих гітлерівських верховодів, хто повісився, застрелився, випив щурячої отрути, аби уникнути суду народів. «Тисячолітній рейх» луснув, лишивши по собі жахливий сморід. Інакше й бути не могло. Бо влада, побудована на люті і крові, приречена на загибель. Гітлер робив усе можливе, щоб замінити мислення страхом, тваринною інертністю, насильством, манією вищості, яка вже неодноразово призводила націю до катастроф.

Страх паралізував мільйони, він навіть виповз за кордони Німеччини і, неначе ракова пухлина, розповсюдився серед багатьох державних діячів європейських країн, які, ставши навколішки, марили якось умиротворити Гітлера, збуджуючи лише хвору уяву єфрейтора, який вже вважав себе Наполеоном, й апетити німецького генштабу і прусської вояччини з її реваншистськими намірами.

— Наше велике щастя,— казав у травневий день Перемоги англійський пілот, якого тільки вчора звільнили з полону,— що Гітлер не нагнав на вас, росіян, жаху. Якби ви не встояли, він проковтнув би всю нашу земну кулю.

Світ побачив могутність, стійкість і непереможність народу, який перший у світі підніс прапор соціалістичної революції. І народи інших країн пішли нашим шляхом, помноживши нездоланні сили соціалізму. Саме та травнева Перемога над фашизмом, при вирішальній ролі СРСР, створила сприятливі умови для повалення влади капіталістів і поміщиків народами багатьох країн. У ті травневі дні на сходах рейхстагу, може, й не всі червонозоряні солдати до кінця збагнули велич свого подвигу, але кожний вважав себе найщасливішим з людей і радів, і дякував долі, яка дала йому право бути рятівником цілих народів.

Багато часу минуло відтоді, багато чого забулося, та на все життя закарбувалися в пам'яті деякі написи на стінах рейхстагу, написи, що їх, здавалося, зробили всі 200 мільйонів радянських людей, вилливши в них свій гнів і сарказм — і своє торжество.

«Я топав від самої приамурської тайги, щоб не лишилося й згадки від кривавої павучої свастики. Живіть, люди! Іван Борець».

«Який конфуз. Я дав слово на Молдаванці, що принесу Адольфа

в розібраному вигляді, а воно, звиняйте... що мені робить, хлопці? Коля з Одеси».

«Контужений під Мадрідом, двічі поранений в Сталінграді, воскрес на Віслі, повністю видужав у Берліні. Лось».

І останній: «Товаришу Людвіг Ренні Ми повертаємо тобі піддянство, Батьківщину. Бувай здоровий, дорогий».

Я довго стояв, мов заворожений, біля останнього напису, коротке речення це, в якому відбилася вся велич інтернаціонального подвигу радянської людини, викликало цілу бурю почуттів.

Пригадалося, як ще під час боїв на Дону командуючий армією генерал Павло Іванович Батов розповідав військовим журналістам історію, що сталася під час боїв з фашистами на іспанській землі.

■

Це було на підступах до Аль-Гора. Командир дванадцятої інтернаціональної бригади легендарний генерал Лукач (письменник Мате Залка) разом з Павлом Івановичем вивчали по туристичній карті (іншої не було) підходи до Аль-Гора. Йшлося про обманний маневр, що мав полегшити здійснення головного удару в районі Мадріда. Саме в цей час до кімнати ввійшов ад'ютант Лукача Ейснер і нагадав командирам, що їх вже чекають у штабі бригади.

В штабі було повно людей, стояв страшенний гамір. Штабний офіцер болгарин Петров кумедно імітував промову Гітлера, і всі весело сміялися. Серед гостей були Ернест Хемінгуей і Роман Кармен, поряд з ними сидів командир батальйону німецький письменник Людвіг Ренн. В дванадцятій інтернаціональній бригаді, одній з кращих частин іспанської республіканської армії, прагнули побувати всі іноземні журналісти. І не тільки тому, що на чолі бригади та її підрозділів стояли відомі письменники й діячі культури, а насамперед через те, що її завжди кидали на вирішальні ділянки фронту. В той день всі зібралися не на прес-конференцію. Напередодні бою друзі вирішили відсвяткувати день народження комбата Людвіга Ренна. В минулому прусський офіцер, що вийшов з самої верхівки німецької аристократії, він порвав із своїм класом, став комуністом, полум'яним борцем проти фашизму, письменником і одним з перших прийшов на іспанську землю, щоб разом з її народом битися проти фашизму, за свободу і демократію.

І ось Мате Залка запрошує Ренна зайняти центральне місце за столом і проголошує свій перший тост. Генерал просить Людвіга Ренна не забувати своїх побратимів навіть тоді, коли він святкуватиме день народження в своїй берлінській квартирі. «А в подарунок,— каже генерал,— ми просимо взяти тепло наших сердець, нашу готовність битися проти фашизму до останнього подиху».

Потім він надає слово для важливого повідомлення Роману Кармену.

— Вчора Адольф Гітлер спеціальною постановою позбавив нашого шановного іменинника Людвіга Ренна підданства третього рейху. За це я і пропоную випити.

Дружній сміх зустрів його слова, всміхнувся і сам Ренн. Він підвівся, обличчя його стало зосередженим, серйозним.

— Я пишаюся,— сказав він,— що моє ім'я націсти згадують поруч з іменами таких німців, як Томас Манн, Генріх Манн, Фейхтвангер, Цвейг, я пишаюся тим, що націсти ненавидять нас. Та я переконаний, що вони захлинуться у власній ненависті. Варварство недовговічне. Майбутня суспільна формація має бути соціалістичною. Саме так буде!

■

Минуло менше десяти років — років боротьби, крові, страждань і безмірних втрат, років мужності і торжества нашої святої справи. Кров, пролита в долині річки Харами, на опаленій сонцем Кастільській рівнині, в Мадріді і під Гвадалахарою в першій сутичці з фашизмом, кров героїв другої світової війни, пролита заради історичної перемоги над чорним мракобіссям. Ми вже ніколи не побачимо чудесного угорця Мате Залку, відважного іспанця Рубена Ібаррурі, він загинув смертю героя під Сталінградом, Гастелло і Космодем'янську, Ватутіна і Матросова, Чайкіну і Ульяну Громову, тисячі й тисячі безсмертних солдатів, що полягли в битві проти коричневої чуми. І в той травневий полудень, коли майоріли переможні прапори над рейхстагом, коли справдилася найблагословенніша мрія сотень і сотень мільйонів, світ зітхнув з полегшенням, люди відчули щастя. Адже можна знову сіяти пшеницю, вирощувати мигдаль, споруджувати міста, всміхатися коханій, писати вірші, народжувати дітей, слухати музику, проникати в таємниці далеких планет...

Синам Івана Борця і Миколи з Одеси, мабуть, уже більше років, ніж було батькам, коли ті зробили пам'ятні написи на стіні рейхстагу. Та старі солдати ще міцні і повні сил. Зводячи разом з синами гігантські греблі, або працюючи біля верстатів, вони час від часу з тривогою поглядають на Захід. Знову насторожився світ. Знову тривога світиться в очах матерів і батьків. У ФРН, в центрі Європи розповсюджуються бацили коричневої чуми.

У Бонні, мабуть, забули або не розуміють, що часи вже не ті. Хай пригадають написи на стінах рейхстагу, зроблені від імені 200 мільйонів. Народи більше не потерплять гітлерів. А тих, що йдуть його шляхом, не врятує підтримка агресивного й войовничого американського мілітаризму.

Ми завжди на сторожі. Життя добре навчило нас. Трагедія не повинна повторитися.

Цьогорічний травень з його яскравим сонцем, з пахощами весняних квітів, з буйним гомоном рік, з дзвінкими піснями, з морем людей на галасливих вулицях і площах, був би неможливий без того незабутнього травня 1945 року, і ми збережемо його в серці, як зберігаємо червоні знамена, що пливуть над людським морем.

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ

СЛІДАМИ СПАРТАКІВЦІВ

Участь інтернаціоналістів у Жовтневій революції і громадянській війні за Владу Рад в нашій країні є яскравим свідоцтвом міжнародного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відразу ж стала справою трудящих усього світу.

Революційна діяльність інтернаціоналістів, спартаківців, німецьких комуністичних груп в Росії, і зокрема на Україні, є складовою частиною загального революційного руху німецького пролетаріату, про яку вже чимало розповіли як радянські, так і німецькі історики та публіцисти. Проте лишилося ще багато героїчних подвигів, які чекають на своє висвітлення. До таких яскравих сторінок революційної історії спартаківців на Україні належить передусім діяльність Харківської групи німецьких комуністів у 1918—1919 роках.

Ця група була однією з перших на Україні, вона розгортала свою діяльність в підпіллі в часи окупації України кайзерівськими та австро-угорськими військами, а після визволення Харкова Червоною Армією вона оголосила себе центральною німецькою організацією для Радянської України на час до визволення всіх українських земель. Пізніше представники Харківської групи організували також групи німецьких комуністів в Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Одесі.

На окупованих кайзерівськими та австро-угорськими військами українських землях перебувала певна кількість німецьких комуністів, відряджених сюди для ведення революційної агітації серед солдатів окупаційної армії. Відомо, наприклад, що під час розгону Центральної ради і встановлення «гетьманства» Скоропадського в Києві було повішено 25 військовополонених-інтернаціоналістів за їх належність до партії більшовиків. Під час хазяйнування петлюрівців у Києві тут діяв підпільний Комітет іноземних комуністичних груп, керівне ядро якого складали німецькі спартаківці.

Вже в перші місяці окупації України кайзерівськими військами німецькі комуністи розповсюджували серед солдатів велику кількість революційної літератури — газету «Вельтреволюціон», брошури, листівки тощо.

Одночасно вони надсилали на окуповану Україну і своїх агітаторів. Влітку 1918 року німецька група Федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) відрядила в розпорядження Катеринославського підпільного окружкому КП(б)У комуніста Фукса з метою «пропаганди більшовицьких ідей серед австро-угорських військ». Він розповсюдив серед солдатів окупаційної армії листівку про загальний страйк українських залізничників, відозву до військ не виступати проти трудящих України та листівку «Що таке більшовизм». Внаслідок діяльності Фукса у серпні серед австро-угорських військ було створено солдатський комітет, який згодом перетворився на революційний осередок, що налічував 100 чоловік.

Восени 1918 року встановилися активні зв'язки між командиром Богунського повстанського полку Миколою Щорсом та німецькою групою Федерації у Москві. 11 жовтня 1918 року штаб Богунського полку надіслав Першому Московському комуністичному інтернаціональному загонові, який був підпорядкований Федерації, лист за підписом М. Щорса, з проханням «відрядити в Український революційний полк імені товариша Богуна (ст. Унеча) трьох німців-комуністів, які б могли вести агітацію на тему комуни серед німецьких солдатів, що перебувають у прифронтових районах України».

Поступово вся діяльність Федерації пересувалася ближче до так званої нейтральної смуги між Росією і Україною — в Орел і Курськ, де містилися Центральний комітет КП(б)У і Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, а згодом, в ході визволення українських земель, Федерація переїхала до Києва. До нейтральної смуги в розпорядження ЦК КП(б)У були перекинуті кращі агітатори для ведення революційної пропаганди серед солдатів німецької окупаційної армії і серед інтернаціональних загонів Червоної Армії, а також перекладачі для ведення переговорів між Тимчасовим робітничо-селянським урядом України і 1-им німецьким армійським корпусом у Харкові.

Як тільки в Москві отримали повідомлення про Листопадову ре-

волюцію в Німеччині, тут було скликано конференцію, в якій брали участь делегати майже всіх провінціальних німецьких комуністичних груп. Конференція ухвалила відрядити усіх німецьких партійних працівників з провінції та з Москви за кордон та в окуповані місцевості.

Німецька група комуністів у Москві одержувала в цей час одну за одною телеграми від Українського уряду, Центрального Комітету КП(б)У та командування Червоної Армії на Українському фронті з проханням терміново надіслати агітаторів та революційну літературу. І німецька група комуністів намагалася якнайповніше задовольняти ці прохання.

В Москві було відкрито спеціальні курси агітаторів, які готували кадри для роботи на Україні.

Серед німецьких комуністів, що закінчили згадані курси, та інших, відряджених у розпорядження Українського уряду, були товариші, які згодом стали основним ядром німецької комуністичної групи в Харкові, створеної 10 грудня 1918 року. Спочатку до складу групи входило 12 товаришів: Ріхард Вернер, Леонтіна Краузе, Макс Шмуде, Генріх Фатер, Вільгельм Фаст, Александер Гердер, Вільгельм Гросс, Ігнац Гебгардт, Лео Газенфратц, Юліус Поллерман, Сімон Гатош і Теодор Ловак. Головним завданням групи, як це записано в її звіті, «було ведення комуністичної агітації серед німецьких солдатів для прискорення соціалістичної революції на Україні».

Харківським спартаківцям доводилося долати великі перешкоди, що їх створювала солдатська Рада 1-го армійського корпусу кайзерівської окупаційної армії, яка складалася на той час виключно з соціал-демократів — шейдеманівців. Вже наступного дня після створення групи майже половину її складу було заарештовано згаданою Радою по звинуваченню у підбурюванні німецьких солдатів до непокори. Усі спроби групи домогтися звільнення своїх товаришів з-під арешту були марними, і останні сиділи в тюрмі аж до вступу Червоної Армії в Харків.

Проте репресії з боку шейдеманівської солдатської Ради не залякали решту членів групи, і вони не припинили свою діяльність. Товариші, що лишилися на волі, обрали бюро групи, яке тимчасово очолив Вільгельм Фаст, тому що голову групи Ріхарда Вернера було заарештовано. Група розпочала видання газети «Вархайт», відповідальним редактором якої був Макс Шмуде, а його помічником — Александер Гердер. Решта товаришів, і особливо Леонтіна Краузе та Ігнац Гебгардт, зайнялися агітаційно-пропагандистською роботою серед німецьких солдатів. Незабаром вони організували в одному з робітничих районів Харкова, на Петинській вулиці, перший мітинг німецьких солдатів.

Німецький комуніст Фріц Шварц (сидить) — боєць Червоної Армії, з товаришами-червоноармійцями.

Угодовська солдатська Рада видала наказ, який забороняв комуністам розповсюджувати об'яви про мітинг, а всім солдатам — брати в ньому участь. Напередодні мітингу було заарештовано Вільгельма Фаста. Однак, незважаючи на всі перешкоди, що їх чинили шейдеманівці з солдатської Ради, цей перший мітинг пройшов блискуче і група знайшла серед німецьких солдатів чимало друзів, на яких згодом комуністи спиралися у своїй революційній діяльності.

Під час другого мітингу представник солдатської Ради привів озброєний загін і заарештував весь комітет групи і ораторів, що виступали. Тільки завдяки втручанню солдатів, які прийшли на мітинг, комітет було звільнено з-під арешту, але з умовою не поширювати газету «Вархайт» і відозви групи серед військ. Тоді ще не створилися необхідні умови для того, щоб комуністи могли відкрито виступити проти опортуністичної солдатської Ради. Вони змушені були формально прийняти ці вимоги Ради, аби зберегти свої сили. Реакційні ж заходи шейдеманівців дедалі більше викривали їх зрадницьку роль перед очима широких солдатських мас. Взагалі у боротьбі, яка точилася між німецькими комуністами і опортуністичною солдатською Радою у Харкові, як у краплині води, відбивалися ті складні процеси, що відбувалися в той час і в самій Німеччині, де зрадницька політика лідерів соціал-демократичної партії була спрямована проти революційного пориву німецького пролетаріату, на те, щоб повернути революційний рух у вигідне для німецької буржуазії русло.

Та незважаючи на всі ці перешкоди, членам Харківської групи все ж вдавалося проникати в казарми та ешелони і повідомляти солдатів про мітинги, які вони завжди охоче відвідували. Друкований орган групи — газета «Вархайт» також завойовувала собі все більшу популярність серед солдатів. Вони стали частіше приходити в комітет групи за свіжими номерами газети, і попит на неї так зріс, що редакція не встигала друкувати достатню кількість примірників «Вархайт».

Велику роботу по розкладу окупаційної німецької армії проводила в той час харківська підпільна організація КП(б)У, з якою німецькі комуністи підтримували найтісніші зв'язки. Робітник-залізничник, старий комуніст Грязєв, що саме у той час перебував в Харківському підпіллі, згадує:

«Бувало, йдуть харківськими вулицями німецькі солдати, а ми намагаємось випередити їх, залишаючи на їх шляху листівки німецькою мовою. Потім наші ж товариші підіймають з землі ці листівки і звертаються до німців: «Прочитай, мовляв, що це таке?» Солдат бере, читає, посміхається, дивиться хитрувато на тебе, а потім говорить: «Та це ж наш комітет пише. Більшовики. Я теж більшовик!». Поступово ми почали підходити й до німецьких ешелонів. Пам'ятаю, як з нашого Харківського підпільного комітету привезли цілі тюки прокламацій. Ми носили ці прокламації сотнями і роздавали німецьким солдатам в ешелонах, що стояли на станції Харків-сортувальна».

Німецькі комуністи все більше і більше завойовували довір'я солдатів, і вони все частіше ставали

DEUTSCHE SOLDATEN!

Ist das ukrainische Volk Euer Feind? Hat es nicht das volle Recht darauf, was Ihr schon bei Euch zu Hause errungen haben.

Nachdem Ihr vier Jahre für Euer Vaterland kämpften, sollt Ihr jetzt noch nach dem Kriege, im Interesse der französischen und russischen Kapitalisten gegen das Volk, das Euch sein Brot und alle Schätze seiner Heimat gegeben hat, verwendet werden!

Informationsbureau der Ukrainischen republikanischen Volksarmee

Звернення командування Червоної Армії до солдатів німецьких окупаційних військ на Україні.

Proletarier aller Länder, vereinigt Euch!

DIE WELTKOMMUNE

herausgegeben von der Ausländischen Abteilung der Provisorischen Arbeiter- und Bauern-Regierung der Ukraine und der Deutschen Gruppe der kommunistischen Partei in Charkow.

№ 15. | Donnerstag, den 27. Februar 1919. | Preis 40 Kop.

Spartakusbrüder!

(Gewidmet dem deutschen Spartakusbund.)

Schwer ist der Kampf und stark der Feind.
Die Ketten lang, die Ruch umringen.
Wie Spartakus, stellt eine Mauer ihr vereint,
Um Recht und Freiheit unserm Volk zu bringen.

Was sind Euch Ebert und was Scheidemann?
Die Schurken und Verräter auf den Galgen!
Bourgeois-Republik, das ist ihr Plan.
Wollt Ihr Euch lang mit ihnen balgen?

Noch sind Ihr schwach, doch stark der Geist.
Denkt an die Brüder, Eure Kommunisten.
Auf ihrer schweren Bahn niemals entgleist,
Mussten sie leiden, bluten, sterben, litten.

Doch jetzt, jetzt sind sie stark und rot.
Sie stürzten auch Kerenski und Kumpane.
Im Kampf uns Recht fand mancher Held den Tod.
Für Volksbefreiung und die rote Fahne.

Spartakusbrüder, geht nun wacker vor.
Für Euch ist nicht der Kampf verloren.
Und steht das Arbeiterheer am Siegestor
Dann ist auch eine neue Welt geboren.

Georg Friedrich Hechts.

Wetterleuchten.

In Glasgow und Belfast sind blutige Unruhen ausgebrochen. Das Proletariat Englands, das Jahrzehntelang in den Rahmen des lokalen Kampfes gezogen wurde, dessen schärfste Momente sich nachdem in organisierten Streikbewegungen kundgaben, ist endlich mit der Waffe in der Hand zum entscheidenden Kampfe gegen den Kapitalismus vorgegangen.

Die blutigen Zusammenstösse, die sich in letzter Zeit auf den Strassen von Belfast und Glasgow abgespielt haben — wo es sogar zum Artilleriegefecht kam — sind klare Beweise eines entschiedenen Bruches der englischen Arbeiterklasse mit den traditionellen „Legalitäts" des Trad Unionismus, welcher den revolutionären Geist der Arbeitermassen solange Zeit paralisiert und ihre revolutionäre Einheit — vermittels eines allmählichen parlamentarischen Kampfes der Befreiung vom Joche des Kapitals zu erreichen — auf Irrwege geführt hat.

Die Ereignisse in Glasgow und Belfast haben daher, als Symbol der inneren Befreiung des englischen Proletariats vom traditionellen Opportunismus, eine grosse Bedeutung. Die ersten steine aus der mauerfesten Zitadelle des Kompromisses mit der Bourgeoisie sind herausgebrochen, die ersten Barrikaden des Bürgerkrieges in England sind gefallen. Aber nicht nur darin allein besteht die ganze Bedeutung der englischen Arbeiterbewegung — viel wichtiger sind die Ziele, zu deren Erreichung die ersten Blutopfer gebracht wurde. Wir entnehmen der Londoner Börsen-Zeitung, der „Times" folgendes über die Forderungen der englischen Arbeiter. „Die Arbeiter sind zweifellos bewusst aggressive Tätigkeiten auch in der Politik zu unternehmen. Die heutigen Forderungen übertreffen alles das, was bis jetzt praktisch in irgend einer Weise durchzuführen war. Das Ideal der Arbeiterklasse liegt jetzt in der vollständigen sozialen Gesellschaftsordnung."

Die Forderungen, die von den englischen Arbeitern gestellt werden und die vom Standpunkte der englischen Kapitalisten aus als unberechtigte betrachtet werden, sind also dahin gerichtet — die bestehende Gesellschaftsordnung umzugestalten. Leicht verständlich ist daher auch der Schrecken, die Furcht und Verwirrung, die unter der englischen Bourgeoisie durch die Ereignisse in Belfast und Glasgow hervorgerufen wurden. Hier riecht es nach Bolschewismus. „Anarchie in England sind Befürchtungen, dass die bolschewistische Infektion zum Chaos führen wird" — gesteht melancholisch die „Times" und endet mit der Verwirrung, dass die entstandene Lage, welche viele Leute als Bolschewismus in England zum Ausdruck gebracht hat, auch in den nächsten Monaten bestehen wird.

Wir sind mit dieser Vermutung der nachdenkenden Schichte der imperialistischen Blutes nicht nur einverstanden, sondern auch fest überzeugt, dass der bolschewistische Infektion immer grössere Gebiete anheimfallen werden, dass sie in die Tiefen der Arbeiterklasse nicht nur in England, sondern in allen kapitalistischen Ländern eindringen wird. Denn die Weltbourgeoisie hat all ihren gepriesenen Wissenschaften, hatte bis jetzt noch keine anti bolschewistischen Mittel zu erfinden vermocht. Keiner Wilson, welcher die Welt mit einem neuen Glaubenssymbol, bestehend aus 14 Punkten beschenkt hat, konnte nichts Besseres als den „Völkerbund" erfinden keine Schutzkord on — auch nicht dreifache — um das Gespenst herum können die Bourgeoisie vor der Verbreitung des asiatischen Bolschewismus nicht schützen. Seine Ideen verbreiten sich gleich der Wilson, welcher die Welt mit einem neuen Glaubenssymbol, bestehend aus 14 Punkten beschenkt hat, konnte nichts Besseres als den „Völkerbund" erfinden keine Schutzkord on — auch nicht dreifache — um das Gespenst herum können die Bourgeoisie vor der Verbreitung des asiatischen Bolschewismus nicht schützen. Seine Ideen verbreiten sich gleich der Wilson, welcher die Welt mit einem neuen Glaubenssymbol, bestehend aus 14 Punkten beschenkt hat, konnte nichts Besseres als den „Völkerbund" erfinden keine Schutzkord on — auch nicht dreifache — um das Gespenst herum können die Bourgeoisie vor der Verbreitung des asiatischen Bolschewismus nicht schützen. Seine Ideen verbreiten sich gleich der Wilson, welcher die Welt mit einem neuen Glaubenssymbol, bestehend aus 14 Punkten beschenkt hat, konnte nichts Besseres als den „Völkerbund" erfinden keine Schutzkord on — auch nicht dreifache — um das Gespenst herum können die Bourgeoisie vor der Verbreitung des asiatischen Bolschewismus nicht schützen. Seine Ideen verbreiten sich gleich

Der Untergang des Kapitalismus.

Der internationale Kapitalismus ist auf der Höhe seiner Macht und seines Ansehens bereits überschritten und beginnt nach mit rapider Schnelligkeit seinem völligen Untergange entgegen zu gehen. Und kommt es auch anders möglich sein, konnte das internationale Proletariat noch lange Jahre die furchtbare Anspannungsperioden dauern? Haben die arbeitenden Volksmassen aller Länder nicht jahrhundertelang an Hohn und Spott von der raubgierigen Kapitalistenklasse gelitten über sich ergehen lassen müssen? Hat nicht das ganze Proletariat es nur durch eigene Kraft seine Lage zu verbessern im Stande ist. Die ausgebeuteten und unterdrückten Massen haben es erfahren, dass sie von den gierigen Klique der räuberischen Kapitalisten keine Verteidigung und keine Schonung zu erhoffen haben. Nur die Klasse der Blutsauger der arbeitenden Volker existiert der Arbeitsgenossen nur soweit, wie er als Arbeiter der verwertet wird und seine Muskelkraft dem Mörder Kapital zu möglichst billigen Preisen verkauft. Sobald aber seine Kräfte erlahmen sobald er durch Alter oder Krankheit nicht mehr fähig ist den an ihn gestellten Anforderungen Genüge zu leisten, so wird er auf die Strasse geworfen und es ist den Herren Kapitalisten vollkommen einerlei, wie er seine Tage in der Armuth verbringt. Für sie gilt das Wort „Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan. Er Mohr kann gehen." Aber die Kapitalisten der Länder werden mit Vernichtung einstehen. Es existieren doch Krankenkassen und Altersversicherungen, die dem Arbeiter Unterstützung bieten, wenn er nicht mehr in der Lage ist zu arbeiten zu können. Jawohl, die Versicherungen haben wohl in den von den Ländern bestanden. Aber einem jeden Menschen wird es wohl einleuchtet, dass diese Unterstützungen kaum gewähren, dass es zum Verhungern zu viel, zum Leben aber viel zu wenig ist.

Der Krieg hat den arbeitenden Völkern vollends die Augen geöffnet. Auch darum, dass Krieg kam das ganze Unheilvolle siebenten der Herren Kapitalisten vollkommen zu Tage ist es dann zu verwundern, dass sich die Arbeiter und ärmsten Bauern in der ganzen Welt

Sozialismus oder Untergang in der Barbarei.

Der Weltkrieg ist die grausame Menschheit vor die Alternative gestellt entweder Fortdauer des Kapitalismus und neue Kriege, sowie baldiger Untergang der Produktivkräfte, oder Abschaffung des kapitalistischen Ausbeutungssystems. Mit dem Ausgang des Weltkrieges hat die bürgerliche Klassenherrschaft ihre Rechtsbasis verwirkt. Die Bourgeoisie ist nicht mehr in Stande die Klassenherrschaft aus dem wirtschaftlichen Zusammenbruche aufrechtzuerhalten, den die imperialistischen Weltkriege hervorgerufen haben.

Produktivmittel sind zu ungeheuren Masse zu Grunde gerichtet. Millionen Arbeitskräfte vernichtet und der beste und tüchtigste Teil der Arbeiterklasse hingeschlachtet worden. Den Ueberlebenden aber darf nun keine Rückkehr in die Heimat, das grosse schreckliche Elend der Arbeitslosigkeit, Hungersnot und Krankheiten drohen die Volkskraft zu der Wurzel zu vertilgen. Der finanzielle Staatsbankrott ist unvermeidlich. Die angehäuften Kriegsschulden unabwendbar.

Aus all diesen blutigen Wirren und diesem tiefen Abgrund gibt es keine andere Hilfe, keinen anderen Ausweg als den sozialismus. Nur die Revolution, das Proletariat kann in diesem Sodoma und Gomorra Ordnung bringen. Kann allen Arbeit und Brot verschaffen, kann der gegenseitigen Zerfleischung ihre Waffen aus den Händen schlagen und endlich den langersehnten Frieden, Freiheit und wahre Kultur bringen. Nicht mehr Kapitalisten, Militär und Bürokratie, nicht mehr Lohnsklaverei, die Arbeiterräte, die Diktatur des Proletariats und die gemeinwirtschaftliche Arbeit treten. Ihre Arbeiterräte müssen überall, Alles, was Macht ausübt, Arbeiter- und Soldaten-Räte, Abgeordnete der Arbeiter, Soldaten und Bauern, Vertreter der Produktion, Abgeordnete der Arbeitslosen, Abschaffung der gesellschaftlichen Produktionsmittel. Die Arbeiterräte müssen die Macht in ihren Händen halten, müssen die Kontrolle über die Produktion ausüben, müssen die Arbeitslosen organisieren, müssen die Abschaffung der Lohnsklaverei, die Abschaffung der Produktionsmittel in Angriff nehmen. An stelle der Arbeitsteilung, welche die Menschen in Klassen spaltet, muss die Arbeitsgemeinschaft treten, welche jedem seine Pflichten, seine Rechte gibt. Die Arbeiterräte müssen die Verbindung mit den Arbeiterräten der ganzen Welt herstellen, müssen die Weltrevolution vorbereiten, müssen die Weltrevolution durchführen, müssen die Weltrevolution vollenden. Sie müssen den Weltfrieden sichern, müssen die Weltkommune aufrichten.

Es ist in einer solchen Umwälzung Arbeiterräte und Kriegsräte vereinigt und beraten. Hier muss auch sofort die Lehre gezogen werden, dass die Lehre nicht

«Ді вельткоммуне» — газета для німецьких військ. Видавалася 1919 року в Харкові іноземним відділом нашого уряду та групою німецьких комуністів.

на бік групи. Опортуністична солдатська Рада була вже не страшною для комуністів, і вони попросту ігнорували всі її розпорядження, бо відчували за собою підтримку солдатських мас.

В останні дні свого хазяйнування в Харкові петлюрівці посилили репресії проти німецької комуністичної групи. Вони заарештували товаришів Краузе, Ловака, Гебгардта та інших. Петлюрівці мали намір заарештувати також всіх інших членів групи і віддати їх до військово-польового суду. Ігнаца Гебгардта петлюрівці вже навіть повели на розстріл, але йому вдалося втекти.

За допомогою революційних солдатів окупаційної армії, розпропагованих більшовиками і німецькими комуністами, вдалося все ж таки визволити всіх членів групи, що перебували під арештом і яким загрожував розстріл. Революційні солдати проникли в тюрму, переодягли заарештованих в солдатську форму і, обдуривши варту, вивели їх на волю.

В ніч напередодні визволення

міста Червоною Армією, коли пролетарський Харків піднявся на боротьбу з петлюрівськими бандами, німецькі комуністи із зброєю в руках також виступили проти ворогів Радянської влади.

Після вступу радянських військ у Харків, діяльність цієї групи комуністів стала ще активнішою. Коли при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України був створений німецький відділ, газета «Вархайт» об'єдналась з друкованим органом цього відділу — газетою «Ді вельткоммуне»—і почала виходити тричі на тиждень тиражем 15 тисяч примірників.

Члени комуністичної групи утворили Революційний комітет німецьких та австро-угорських робітників і селян. Його головою було обрано Генріха Фатера, а секретарем Леонтіну Краузе.

Тисячі німецьких солдатів з 11-ти ешелонів, що лишилися в Харкові після його визволення Червоною Армією, були тим надзвичайно сприятливим грунтом, на якому комуністи сіяли слова правди про Жовтневу революцію, про Радянську владу, про боротьбу російських і українських трудящих проти своїх ворогів. І коли німецькі війська почали виїжджати з Харкова додому, в Німеччину, комуністи з ревкому влаштовували для солдатів прощальні мітинги.

На одному з таких мітингів, який відбувся 2 лютого 1919 року в кінотеатрі ім. К. Лібкнехта, німецький солдат Фрамме заявив, що на Україні він взявся до зброї, щоб захищати пролетарську свободу, а коли повернеться на батьківщину — буде продовжувати боротьбу проти ворогів робітничого класу. Через два дні на одному з чергових мітингів німецький офіцер — лейтенант Гауштайн розповідав про те, як під впливом революційних подій на Україні змінилися його політичні переконання. Він закликав солдатів після повернення на батьківщину викривати вигадки ворогів Радянської країни про більшовизм, розповідати правду про владу Рад. В резолюції, ухваленій на цьому мітингу, говорилося: «Вітаємо російський і український пролетаріат, який іде в авангарді боротьби за свободу міжнародного пролетаріату».

За підписаною 13 січня 1919 року угодою між Тимчасовим робітничо-селянським урядом України і командуванням 1-го німецького армійського корпусу, кожний ешелон німецьких військ, що відправлявся на батьківщину з Харкова, супроводжувався радянським комісаром та представником німецької солдатської Ради. В дорозі також влаштовувалися збори та мітинги. Наприклад, на станції Молодечно було проведено великий солдатський мітинг протесту проти звірячого убивства вождів німецького пролетаріату Карла Лібкнехта і Рози Люксембург. В ньому взяли участь представники Харківської групи німецьких комуністів Ріхард Вернер, Лео Газенфратц та інші. Солдати, що виступали на мітингу, присягалися, що, повернувшись на батьківщину, вони розкажуть правду про більшовизм і будуть поширювати і зміцнювати ідеї комунізму у себе вдома.

Після евакуації решток харківського гарнізону німецьких окупаційних військ місцева група спартаківців зосередила свою увагу на діяльності серед червоноармійців-інтернаціоналістів Українських фронтів, а також на роботі серед німецьких колоністів, що проживали на Україні, і серед німецького населення Харкова.

Дев'ять кращих агітаторів групи на чолі з Ріхардом Вернером виїхали на південь у район Миколаєва для ведення роботи серед німецьких солдатів місцевого окупаційного гарнізону. Про наслідки цієї роботи свідчить, наприклад, те, що майже всі німецькі солдати Миколаївського гарнізону під впливом агітації відмовились йти проти більшовиків і зайняли нейтральну позицію.

З 10 грудня 1918 року до 1 квітня 1919 року Харківська група німецьких комуністів розповсюдила серед солдатів окупаційної армії понад 150 тисяч примірників різної революційної літератури, а також понад півмільйона примірників газет «Вархайт» і «Ді вельткоммуне». Група провела 50 мітингів для німецьких солдатів та жителів Харкова.

Чимало зробила група й під час формування інтернаціональних частин Червоної Армії з німців — колишніх військовополонених та солдатів окупаційної армії, що залишилися на Україні. Навесні 1919 року групою були створені інтернаціональні загони, що нараховували в своїх лавах понад 300 червоноармійців - інтернаціоналістів, які потім увійшли до складу Другого Московського комуністичного інтернаціонального полку.

Коли зважити й на те, що більшість членів Харківської групи німецьких комуністів активно створювали такі ж групи в Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Києві та Одесі, то можна зробити цілком грунтовний висновок, що Харківська група німецьких комуністів зробила все, аби, як писав В. І. Ленін, врятувати «честь німецького соціалізму і німецького пролетаріату».

Революційна діяльність німецьких інтернаціоналістів в нашій країні в роки громадянської війни є яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму, прикладом братерської солідарності трудящих.

І. КУЛІНИЧ

АНДРЕ П'ЄРАР

Пам'яті Василя Порика [1] та його товаришів, що загинули у Франції за свободу, присвячую.

Автор

Юнак з трояндою

Кіноповість

САЛЬОМІН

Лікар Франсуа де Курсель ворушив плечима й руками, щоб не тремтіти перед офіцером вермахту на цьому незвичному пероні, що, власне, був лише платформою.

У вранішньому тумані, густому й холодному, вишикувані обабіч колії солдати здавалися темним частоколом. Найближчий ліхтар кидав по один бік того частоколу химерний відблиск кольору окисленої міді.

«Я стою в глибині печери смерті, в кінці покрученого, смердючого тунелю, що ним вони врешті дісталися сюди», — думав де Курсель. То був високий чоловік з рум'яним, як у фламандця, цікавим обличчям, напівзахованим у коричневому вовняному шарфі, пов'язаному поверх довгого чорного плаща, та під старомодним сірим фетровим капелюхом.

Окупаційні власті змусили лікаря зустріти «російський поїзд» на цій холодній платформі, що разом з дерев'яним будиночком унизу, з дошкульним туманом лютого 1943 року, навислим над шахтарським краєм, і була «станцією» Сальомін.

Лікар невдоволено сказав офіцерові, коли той прийшов по нього до шпиталю Сент-Барб:

Ця кіноповість ілюстрована кадрами з документального кінофільму «Василь Порик», випущеного Українською студією хронікально-документальних фільмів. Автор сценарію В. Колодний, режисер А. Слесаренко, консультант Андре П'ерар.

[1] 1964 року В. Порикові надано звання Героя Радянського Союзу (прим. автора).

— Щоб оглянути хворих, потрібен обладнаний кабінет.

Але німець ухильно відповів:

— Ні, огляд ви зробите на пероні, і то дуже швидко, довго не будете мерзнути...

Де Курсель хотів гостро заперечити. Та, опанувавши себе, звелів старшому санітарові приготувати приймальну кімнату, на що офіцер лише знизав плечима.

Було чутно, як хтось важко підіймався залізними східцями містка, що з'єднував перон зі «станцією». Офіцер глянув на годинника. З ліхтарем, що мав два червоних скельця, з'явився начальник станції, французький залізничник, і сказав лікареві:

— Прибувають. Мені подзвонив Віллі з сусідньої станції.

Офіцер скомандував, і обидві шереги випрямилися.

Де Курсель болісно вслухався в тишу. Але він тільки чув, як гудуть телефонні дроти та калатає його серце, цей молотобоєць прийдешнього. Де Курсель знову повірив у перемогу... І ось ці росіяни... ці росіяни, яких він раніше зневажав і які виграють війну!

Ось уже здригаються рейки, дедалі виразніше чутно пахкання паровоза. Залізничник, приземкуватий, червонолиций, з очима, що світилися то лукавством, то раптом блимали злістю, в шапочці з синьої вовни, на якій смішно стирчав залізничний кашкет, ступнув кілька кроків уперед, розмахуючи червоним світлом... Спершу з'явилися сірозелені очі, потім стало ясно видно фари локомотива. На очі лікареві набігли сльози. Вся війна раптом постала перед ним — сміховинна лінія Мажіно, німецько-радянський пакт, втеча в травні-червні 1940 року, розбитий, але нескорений Лондон, сімдесят днів оборони Одеси, несподівана поразка німців під Москвою в грудні 1941 року, кільце голоду навколо Ленінграда і, нарешті, сорок вісім годин тому — Сталінград!

Німецький офіцер побачив на очах у лікаря де Курселя сльози, і той пояснив:

— Я старію, й мої сльозові залози вже не чинять опір холодові...

Зрозумівши чи ні вираз скепсису на його обличчі, німець, — худий, одна рука в нього майже не згиналась, — сказав, підвищуючи голос, бо заскреготіли гальма:

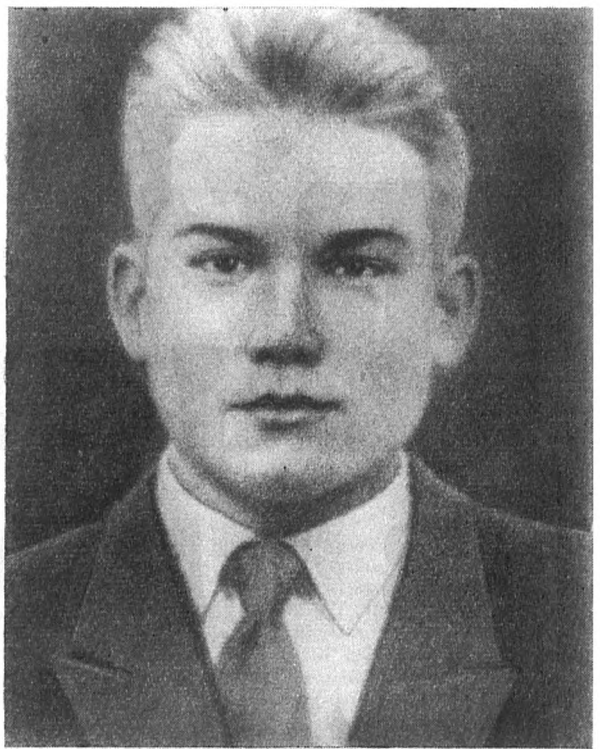
— Ось вони, ваші росіяни, мосьє! Любуйтесь!

Лікар витер сльози і завмер.

Залізничник обернувся, — очі його горіли неприхованою ненавистю, — і спитав:

— Сьогодні четверте лютого, правда, лікарю, два дні після другого числа? Пам'ятна дата, еге ж?

Поїзд зупинився. Паровоз рівно сапав за плечима трьох чоловіків.

Василь Порик. Довоєнне фото.

Зі сторожової будки першого вагона виліз унтер-офіцер. Наблизився до чоловіків. Привітався по-гітлерівськи. Подав пакет офіцерові. Той спитав по-німецькому:

— Який особовий склад?

— Здорових сімсот двадцять три, хворих... — Унтер-офіцер засміявся хтозна-чого. Загуркотів поїзд, що прибував із протилежного боку, і паровозний гудок заглушив його голос, — ...хворих вісімдесят дев'ять, усього вісімсот дванадцять.

— Відчиняйте звідси і накажіть, щоб ніхто навіть не ворухнувся, — сказав офіцер. Потім загорлав: — Стріляти в кожного, хто зійде до команди!

Цей наказ підхопили унтер-офіцери вздовж двох шерег.

Де Курсель підійшов до офіцера і гнівно сказав:

— Ви чули, вісімдесят дев'ять хворих! Я відмовляюся оглядати їх тут. Я лікар, а не коновал!

— Говоріть по-нашому, докторе де Курсель, раз ви вже чуєте нашу мову... — відповів той йому по-німецькому.

— Не в цьому річ!— вигукнув лікар.— Ви добре знаєте, що я розмовляю по-вашому... Я йду... Ви приведете хворих до Сент-Барб...

— Куди ви? — зарепетував офіцер.

Тим часом унтер-офіцер витяг колодку на перших дверях, двоє помічників розсунули їх, і додолу скотилося скорчене людське

тіло. З сіро-зеленого частоколу гримнуло три постріли. Лікар де Курсель здригнувся, а офіцер закричав: «Ідіоти!»

Лікар нахилився над тілом. Відтак випростався і сказав офіцерові:

— Ви стріляли в мертвого.

— Так, — відповів офіцер, — за моїми підрахунками таких там вісімдесят дев'ять. Хочете — то лишайтесь, щоб констатувати це, якщо ваша ласка, але ми згодні вам довірити тільки цих хворих.

— Тепер я розумію. Я залишаюсь, пане, — сказав лікар де Курсель.

Одну по одній відімкнули колодки, відчинили двері. Після брязкоту заліза та гарькання унтер-офіцера: «Ані руш! Чекати команди!» — поволі запала тиша.

Лікар де Курсель іде попереду, минає вагон з мертвими, якийсь залізничник світить йому ліхтарем. Офіцер іде поруч. Чути, як у вагонах кашляють полонені.

Струнною ходою повертається унтер-офіцер. Знову віддає честь.

— Все готово, — каже він.

— Починайте, — мовить офіцер. — Вагон за вагоном, як завше.

Унтер-офіцер іде вздовж вагонів і кричить — спершу німецькою мовою, а потім каліченою російською:

— Виходьте по одному й сідайте групами, попереду, звичайно, вагонний капо!

Операція почалася. У другому вагоні, причепленому до вагона з мертвими, були самі жінки, одягнені в драні куртки й пальта, на ногах замість взуття — онучі, лише капо мала гарні чоловічі черевики, але завеликі для неї. Всіх жінок було близько п'ятдесяти. Останньою злізала жінка з опухлим лицем, у самій лише куртці. Куртка була куца і не могла прикрити її наготу. Жінка на мить завагалась і заплакала. Капо, яка вже сиділа долі, гукнула їй:

— Стрибай, Галино, от дурна!

Галина, — зріст трохи вищий за середній, чорнява, вродлива, — зіскакує, падає і починає гикати. Лікар хоче підійти до неї, жінки тремтять від холоду і з острахом дивляться на нього. Офіцер схопив де Курселя за рукав і сказав по-німецькому:

— Ви побачите її згодом, пане лікарю, якщо вона вам до вподоби... Зачекайте, поки вона побуває в санпропускнику...

Лікаря обеззброїв його цинізм. Він лише похитав головою і подумав: «Тварюка».

Тепер інші вагони почали викидати людський вантаж. Тут, наче на жебрацькому базарі, було зібрано всі страхіття війни: позападалі голодні очі, шрами, нашвидку зроблені перев'язки, божевільні погляди.

— А... хворих? — повернувшись, запитав унтер-офіцер.

— Три душі, — відповів офіцер.

— З вашого дозволу, — почав унтер-офіцер, — я знаю цей ешелон, бо прийняв його на Україні. Тут є один дурень, що зможе впоратися й сам...

— Як знаєте, — відповів офіцер. — Машини внизу. Он той, — він показав на французького залізничника, — вас проведе. Але жінки підуть останні.

— Слухаю! — весело вигукнув унтер-офіцер і ще раз віддав честь. Потім звернувся до бранців: — Василь Порик, російська собако, ти чуєш мене? Я свищу тобі, — він свиснув, — підійти до мене, собако Порик, руки за голову!

— Це нестерпно! — каже лікар залізничникові.

Офіцер глузливо дивиться на них. Чути чиїсь кроки. З туману раптом виринає Василь Порик. На ногах у нього непарні черевики. Штани з мішковини. В фуфайці бракує лівого рукава. Чуб його, в який він запустив пальці, довгий і вогкий від туману. На чолі невеликий шрам. Він посміхається і гризе галузку бирючини з набряклою брунькою.

Лікар здивований різницею між цим юнаком і його товаришами. Залізничник, усміхаючись, каже щось лікареві, але той не розуміє:

— Ага... Справжній Максим.

Це натяк на довоєнні радянські кінофільми, що демонструвались у Франції під цією назвою.

— Що ти там жуєш? Ви тільки гляньте на нього! — каже унтер-офіцер по-російському.

— Ми у Франції, еге ж? — питає Василь. — Весна у Франції настає рано, правда, фельдфебелю?

— Ви чуєте? — аж сичить од люті унтер-офіцер, звертаючись до офіцера.

Той знизує плечима.

— Виплюнь, чуєш, виплюнь, собако! — похмуро наказує він Василеві.

Василь усміхається і неквапливо, лівою рукою виймає галузку з рота й засовує її, як відзнаку, в петельку фуфайки.

Жінки, що почули Василеві слова, передають їх з уст в уста: «Ми у Франції... Ми у Франції...»

— Марш! Один за одним! — кричить по-російському унтер-офіцер. — Жінки лишаються на місці. Ходи сюди, Порику!

Починається лиховісний огляд. Унтер-офіцер лічить по-німецькому. Офіцер іде геть.

— Яка ганьба! — каже лікар залізничникові. — Ми повинні протестувати...

Залізничник пильно дивиться на нього й відказує:

— Ні.

Потім підходить до Василя, який здається

байдужим, а насправді він стежить за товаришами.

— Перекажи іншим... — шепоче залізничник.

Василь дивиться йому в вічі, нічого не розуміє, але прислухається до дружнього тону француза, який провадить далі:

— Сталінград!.. Ти розумієш? Сталінград! Німцям капут! Двадцять дивізій.

Він показує на мигах і ставить ліхтар на поріг відчиненого вагона з мертвими; жовте й червоне тремтяче світло кидає відблиски на трупи, декотрі з яких уже набрякли.

— Двадцять дивізій, — веде далі залізничник і показує на спину унтер-офіцера, — капут. Фон Паулюс капут! Хай живе Червона Армія, товаришу!

Василь зрозумів. Він обіймає залізничника, тисне руки лікареві, який гарячково шукає щось у своїх кишенях і, не знайшовши нічого, віддає росіянинові свій коричневий шарф.

Огляд чоловіків скінчився. Крайній полонений, невисокого зросту, з подзьобаним віспою обличчям нахилився до Галини, щоб підбадьорити її, і тут же дістав прикладом по спині.

Потім підвелися жінки й одна за одною попрямували до залізних сходів. Василь бере на плечі двічі розстріляного мерця, що лишився на пероні. Небіжчик схожий лицем на Василя. Василь гладить його волосся.

Лікар де Курсель тисне залізничникові руку і йде слідом за Василем.

СОБАКА Й КАПО

Барак у таборі Бомон-ан-Артуа. Тільки-но прибуло сорок душ росіян. Більшість із них посідали на нари або просто долі, поклавши біля себе свої клунки. Деякі вже сплять.

Заходять двоє рекзістів[1] з канчуками й револьверами. Це пихаті, вгодовані людці.

— Встати й роздягтись догола! — горлає перший по-французькому.

— Треба було б наказати по-російському, — каже другий.

— Хіба я дурний вивчати цю мову? — відповідає перший. — Мене тоді пошлють на загибель серед снігів... Догола, перевірка, зрозуміло? — повторює він і, вимахуючи канчуком, піднімає одного заснулого, зриває з нього куртку.

Росіяни починають роздягатись.

— Навіщо ти це робиш? — питає другий рекзіст, чоловічок маленького зросту.

— Щоб знайти капо.

— Що?

— Ти справжній новобранець, Сімоне... Капо змушує йти за собою всю команду. Якщо вибрати слабосильного, інші зможуть його залякати або й знищити. Отже, я хочу вибрати найдужчого і годуватиму його краще за інших. В шахті мої капо не будуть працювати, а лише наглядатимуть. Для них це розкіш, а не життя... Ну, ворушіться, щоб я побачив, які у вас м'язи, азіати!

— А я гадав, що це росіяни.

— О! Ти, бачу, справді темний!

Почався огляд. Перший рекзіст пожвавішав, ніби менджував на торзі кіньми. Він мацав у бранців м'язи, крижі, закопилював губи, прикидав у думці вагу і цинічно кидав: «Ти вже не зіпсуєш багато французок... Ну й нікчеми ці росіяни! Тобі що, позакладало, що ти нічого не чуєш...»

Полонені нічого не розуміли. А ті, що дещо збагнули з цієї гаркавої мови рекзіста, не подавали й знаку. Вони вже всього скуштували й малися тепер на бачності. Вони ледве трималися на ногах і падали де попало, як тільки їх відпускав рекзіст. Деякі почали одягатися.

Рекзіст уже майже закінчив свій огляд, приказуючи: «Ну й лайно! Ну й лайно!», — як раптом з грюкотом розчинилися двері.

— Проходь! — крикнув по-німецькому солдат, якого не було видно.

В дверях з'явився брудний після недавньої роботи Василь. Його гола м'язиста рука привернула увагу обох рекзістів, і вони відразу ж підійшли її помацати.

— Ого! — вигукнув перший рекзіст. — Це таки молодець! Звідкіля тут узялося це чудо? Ти, либонь, прийшов сюди прямо з дитячих ясел! Ось він, мій капо барака, а може, й цілого табору, як ти гадаєш, Сімоне? — Він пустив Василеву руку і спитав: — Ти хочеш бути капо, Іване?.. Як тебе звати?

Василь дивився на нього невидющими очима. Рекзіст перепитав російським суржиком, таким крученим, що двоє полонених, які стояли поблизу, всміхнулися.

— Ти будеш капо. Ти радий, що? Твоє ім'я?

— Собака! — відказав Василь.

— Що ти сказав? — заревів по-французькому рекзіст. — Я не знаю твоєї проклятої мови, але «собака» — це образа! Ну, то як, капо чи лайно?

На Василя дивилось багато полонених. І він пильно стежив за ними. Але ніхто не подавав видимого знаку — Василь і його товариші вже мали досвід. Пильний погляд одного, опущені очі іншого, блиск очей, які він бачить. Василь зважує, міркує.

— Ну? — нетерпеливиться рекзіст.

Василь урочисто, по складах вимовляє по-французькому:

[1] Бельгійські фашисти.

— Капо Василь слухає вас!

Рекзіст хапає за руку Василя. Але вона безвладна. Рекзіст каже, сміючись:

— Ну, потисни, мене звуть Леон. Нам доведеться працювати разом, щоб розворушити цю отару... Тож краще відразу стати друзями... Тисни, капо Василю.

Василь раптом тисне, чути хрускіт рекзістових пальців.

— Ого! — каже той, вимушено усміхаючись. — Виходить, я не помилився. Гаразд, годі жартувати. Розташуй їх на нарах, — він показує на мигах, — і нехай чекають юшки.

Рекзісти виходять.

Василь сідає, обхоплює руками голову.

Чоловік з рябим лицем, якого звуть Михайло, підходить до нього.

— Ти вчинив добре, — каже він.

БУГ ВИХОДИТЬ З БЕРЕГІВ

Квітень 1943 року. Вишка в таборі Бомон-ан-Артуа. Німецький вартовий, що стоїть на чатах, нудиться. Годинник його показує другу. Він оглядає чорний край, що розкинувся у нього перед очима. Одна за одною перед очима постають вежі, які присіли, немов почвари з плескатими головами, копри, що намагаються затримати туман, шахтарські селища з брудними дахами. Звідусіль долинає глухий гул, іноді чутно скрегіт металу, виття сирен.

Внизу, прив'язаний до стовпа, стоїть і плаче молодий полонений. Інші полонені проходять повз нього, не дивлячись у його бік.

Василь і Михайло, — дрібний чоловічок з широким інтелігентним чолом, сірими колючими очицями, — підходять до прив'язаного. Зодягнені вони досить пристойно. На Михайлові вигоріла пілотка невідомо чиєї армії. Василь простоволосий, чуб зачесаний назад з проділом на лівий бік. Розмовляють вони по-українському.

— Так, це він! — вигукує Михайло, розглядаючи молодого полоненого років сімнадцяти-вісімнадцяти. — Від нього можна всього чекати. Ти добре зробив...

Василь заходить за стовп, відв'язує полоненого й каже йому по-російському:

— Іди до барака. І не забудь, що три дні ти віддаватимеш мені половину своєї порції хліба, аби повернути вкрадене... Чого ти плачеш?.. Ну, скажи! Я теж крав, і мене теж сумління мучило... Чого ти пхикаєш перед солдатом? — питає Василь.

— Бо... на мене ніхто навіть не глянув... бо покарав мене ти, Василю...

Василь і Михайло сміються.

— А я гадав, Василю, — веде далі юнак, — що ти мені друг!

Василь на мить задумується, а потім відповідає:

— Я капо, клятий, жорстокий і вгодований капо, і нікому я не друг. Закарбуй це собі на носі... і можеш сказати це всім, якщо це тобі подобається.

Василь відводить очі од своїх товаришів і дивиться на весняне небо. Пов'язка його тріпоче під леготом.

— Ні, — вперто повторює юнак, і очі йому наливаються слізьми, — у тебе є друг, ось він! — І показує на Михайла.

Михайло всміхається.

— Він мій заступник, а не друг, — відповідає Василь. — Забирайся звідси!

Молодий полонений іде геть.

— Влучно сказано! — мовить Михайло.

Василь старанно складає мотузок і б'є себе ним по стегнах, наче кавалерист по халявах. А тоді сідає і, спершись спиною на стовп, потягується.

— Ти не відчуваєш запаху весняної повені на Бузі? — тихо питає він по-українському.

Михайло лукаво посміхається, його очі звужуються.

— Я нічого не відчуваю, але уявляю собі, — відповідає він.

Зобачивши Галину, Василь підводиться.

Галина вбрана вже трохи краще. На ній штани кольору хакі, чоловіча куртка та полиняла хустка. Не звертаючи уваги на Михайла, вона каже Василеві:

— Ти повівся жорстоко з цим хлопцем... Але я прийшла до тебе в іншій справі...

— Кажи, серденько, — весело відповідає Василь і, нахиливши вбік голову, оглядає Галину з голови до п'ят.

— Мені треба до міста, — мовила Галина.

— Коли?

— Завтра вранці.

— Не можна... Наступного тижня, будь ласка, але раніше — ні.

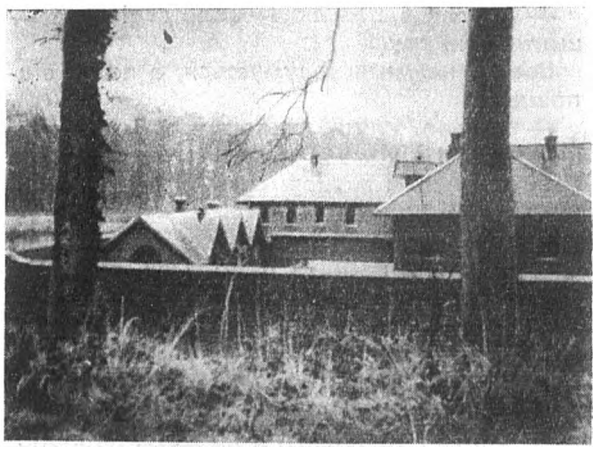
— Мені треба завтра. Ти змушував нас працювати, обіцяв нам перепустки, а коли в тебе просять одну... ти упираєшся, мов віслюк!

— Галино, ти пустунка... — мовить Василь ущипливим тоном, підводиться й погрожує їй жартома мотузком.

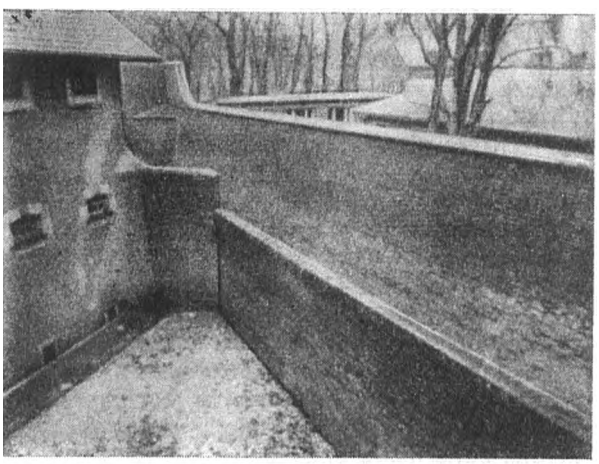
— Ну гаразд, — каже Галина, — колись ми поквитаємося за все з тобою... Ти справді не даси мені перепустку на завтра?.. Чому? Скажи, чому?

— Ні і ще раз ні. Ходімо, Михайле, — каже Василь.

— А ти, Рябий, нічого не скажеш? Я так і знала! — роздратовано кидає Галина і дивиться їм услід. Потім знизує плечима і,

Фортеця Сен-Нікез.

Камера Порика на другому поверсі (вікно ліворуч).

всміхаючись, дивиться на небо. Вартовий на вишці подумав, що вона всміхається до нього, і гукнув по-німецькому:

— Як тебе звуть, лялечко?

Галина йде геть. Вартовий дивиться в бік шахтарського селища. Прикладає руку до вуха. Потім піднімає бінокль.

— Нарешті, — каже він.

Оточені рекзістами, з вранішньої зміни на шахті повертаються в'язні. В них уже не такий нещасний вигляд, як тоді, коли вони приїхали, але ледве переставляють ноги з утоми.

Один по одному заходять у залізну хвіртку; капо кожного барака рахує своїх людей і доповідає Михайлові, який перевіряє по картках. За спиною в Михайла стоїть чоловік у темних окулярах і пристойному цивільному вбранні. Це перекладач, мабуть, син білоеміграната, що зголосився на службу до німців. В руці у нього також список, в якому він робить позначки навпроти імен тих, що провинилися протягом дня і зостануться принаймні без вечері. Шестеро полонених, що провинились сьогодні, стоять у нього за спиною, і він зневажливо позирає на них.

Групи шикуються під навісом, де роздаватимуть вечерю. Рекзісти сидять верхи на стільцях зі зброєю напоготові. Василь стоїть біля кухаря, що роздає юшку. Той дуже повільно орудує черпаком. В'язень, якому насипали юшки, одразу ж зникає.

Василь зупиняє одного з в'язнів і каже кухареві по-російському:

— Забагато.

В'язень приголомшено дивиться на Василя, а тоді починає жадібно пити юшку.

— Ні, голубчику, нічого не вийде.

Василь скручує йому назад руки і штовхає поперед себе.

Один з рекзістів голосно сміється.

— Він здоровий як бик, цей шеф-капо.

Кухар роздає далі вечерю під наглядом Михайла.

Завівши в'язня до кімнати, схожої на кабінет, Василь перекидає кілька стільців на підлогу, щоб наробити шуму, а тоді швидко запитує:

— Ну, ти бачив Клебера?

— Ні, з сьогоднішнього ранку він пішов у підпілля.

Василь вилаявся по-українському.

Коротка тиша. Василь бере казанок в'язня, грюкає ним об стіл, а потім щосили шпурляє в маленьке віконце, яке з брязкотом розлітається.

Рекзісти сміються. Один з них вигукує:

— Що він там із ним робить?

— Ну що ж, — каже Василь, — все одно треба йти. Нічого не міняється. Сьогодні ввечері ключ буде в Пополя. Отже, сьогодні ввечері. А Клебера... ми знайдемо!

— Згода, — відповідає в'язень.

— А тепер ти повинен... затулити вікно, трохи згодом я принесу тобі хліба.

Западають сутінки. У таборі — відбій. В «кабінеті», де замість вибитих шибок у вікна вставлено фанеру, коло гарячого калорифера один із рекзістів грає в карти з Василем.

Вони довго грають мовчки в дурня. На столі дві склянки і пляшка вина. Рекзіст попихкує люлькою.

— Котра година, Пополю? — питає по-французькому Василь.

— П'ять хвилин на восьму, — відповідає той.

— Ну що ж, — каже Василь, не підводячись, — мабуть, пора.

— Що? Ти більше не граєш?

— Ні, але я ще покажу тобі одну штуку. Давай карти...

— А бодай тебе. Штуки я, звичайно, люблю, тільки ж ми не закінчили навіть однієї партії. А часу в нас іще доволі...

— Дивись, — каже Василь.

Він бере в руки карти. Робить різні рухи, наче штукар. Рекзіст посміхається. Ходячи по кімнаті, Василь розкладає і складає карти. Вмикає на повну потужність радіо, з якого лине музика.

— Бачиш, Пополю?

— Нудота!

Василь обходить стіл.

— А так?

— Те ж саме.

Василь опинився за спиною в рекзіста. Мить — і, впершись коліном у спину Пополя, він починає душити його. Люлька випадає рекзістові з уст. Василь стискає горло мертвою хваткою. Чоло йому зросив піт. Він дістає з кишені рекзіста великого ключа, револьвер, надягає його кашкет, який, однак, замалий на нього. Згинає труп удвоє, ховає його в шафу й виходить.

Біля залізної хвіртки в тіні стоять Михайло і той в'язень, якому кухар насипав багато юшки.

— Ви вже тут? — каже їм Василь. — Я запхнув його в шафу... Ідіть подивіться!

— Ти що, здурів? — приголомшено питає Михайло. — Тікаймо!

Василь відчиняє хвіртку. Всі троє біжать попід муром. Потім повзуть дном канави.

Ясно видно чотири вартові вишки. На одній із них стоїть німець і позіхає.

БАТЬКО І МАТИ

Ранок. У таборі та його околицях, Дрокурі, Енен-Льєтарі і в Білі-Монтіні, панує неспокій. Довкола нишпорять прожектори, ще і ще раз освітлюючи ті самі схили, залізницю. Вуличками шахтарських селищ поволі проїжджають на машинах німецькі солдати. Убили кота, що перебігав їм дорогу. Кулі продірявили водогінну трубу. Перехожих скрізь зупиняють люди в плащах-накидках. Якась жінка показує їм дитячий візок, у якому лежить п'ять картоплин.

П'єр розпитує хазяїна кав'ярні в марокканському кварталі Енен-Льєтара. Той каже, що квартал оточений, бо з табору втекли росіяни. П'єр заходить до типової на той час для кав'ярень департаменту Норд вбиральні, рве папери; на одному з них літери ФТПФ (вільні стрільці й французькі партизани). Одібравши найважливіші документи, решту кидає у дірку й топить їх у воді. Потім кладе одібрані папери в цератову торбинку. Роздумує, куди краще її заховати — на животі чи на спині. Нарешті ховає на спині, виходить з кав'ярні, сідає на велосипед і одразу натрапляє на патруль СС.

Клебер зустрічає біля переїзду Марі. Клебер — чоловік років тридцяти, середнього росту, кремезний, на обличчі здоровий рум'янець — шахтар, який мав зв'язок з в'язнями. Марі — жінка років сорока, із жвавим обличчям, дружина шахтаря.

— На, — каже Клебер, подаючи Марі пакунок солоду, — і поспішай, бо папір масний, і вони можуть забруднитися...

— Дякую, Клебере. Скажи, що тут діється?

— З табору втекли росіяни. Є надія, що вони попадуть до друзів. До речі, коли щось почуєш, то знаєш, де мене знайти... Я на страхуванні, — підморгнувши, додав він.

П'єра обшукує есесівець. Обмацує кишені й живіт. Крижі не чіпає.

П'єр блідий. Поволі крутить педалі, ноги наче свинцем налиті.

Марі повертається додому. З вулиці — це пересічний будинок, а всередині — не зовсім звичайний. З вулиці видно тільки двері, вікно, мансарду. Жюль, чоловік Марі, весь час майструючи, прибудував до двох кімнат-кухонь на першому поверсі ще одну кухню, веранду, повітку, ще одну повітку з горищем, де вже пустив свої вусики ломиніс, курник і, звісно, голубник. Якщо зайти з вулиці, то можна пройти більш як півсотні кроків у глибину саду й не побачити всіх льохів, комірчин і терас, що їх спорудив винахідливий Жюль.

Марі минає кілька дверей і лише в другій повітці розгортає пакет «солоду»: там листівки з клейкого паперу, на яких надруковано: «Хай живуть союзники! Станьмо на допомогу російським в'язням. Національний фронт». Марі всміхається. Ховає листівки в скриньку з цвяхами.

У таборі Бомон цього ранку на роботу не пішов ніхто. В'язнів вишиковано на перевірку, кожен барак окремо. Рекзісти снують довкола них, наче сторожові собаки. Вони страшенно люті і б'ють за найменшу дрібницю, за погано виконану команду «струнко», за усмішку... Юнак, якого щойно стьобнули канчуком, знову дістав за посмішку. Тоді він стиха заспівав партизанський гімн і дістав ще один удар по голові. Галина, що стояла неподалік у жіночій колоні, гукнула:

— Сергійку, замовкни!

Її також ударили.

З десять капо прив'язали до стовпів.

Офіцера-рекзіста, що командував охороною, допитують у його кабінеті вищі чини,

що прибули з офіцерами СС. Присутній і чоловік у темних окулярах.

— Це чортзна-що! — волає здоровенний начальник рекзістів. — Вас теж пошив у дурні той росіянин. Дозволити йому пиячити з унтер-офіцером! Можете збиратись на східний фронт!

Есесівський офіцер перепиняє його і звертається до перекладача каліченою французькою мовою:

— Якщо ви думаєте, ніби тут обійшлося без змови, то ви йолоп.

— Я в цьому певен, пане офіцере,— сумно відповідає перекладач, — це все підготував сам Порик. Відтоді, як він прибув сюди, минуло два місяці... Це справжній диявол.

— Хто призначив його шефом капо? — питає есесівський офіцер.

— Той, забитий... — відказує перекладач.

— От і поплатився за це! — вигукує шеф рекзістів.

— Цього росіянина, — звертаючись до своїх підлеглих, каже есесівський офіцер,— гестапо будь-що мусить знайти. Підняти на ноги місцеву поліцію... — Потім кидає по-французькому: — ...знайти і повісити! А ви... — звертається до рекзістів і перекладача, — начувайтеся. Щоб не збунтувалися й інші в'язні, бо тоді будете відповідати...

Жюль порається на городі, який орендував під городину. Копає рівчак — накидає на візок мокру, чорну землю і везе на звалище через дерев'яний місток, перекинутий над канавою метрів два завширшки. Місток зроблено із старих дощок, покладених на дві залізні рейки.

Під містком з'являється Василева голова, пов'язана коричневим шарфом, наче чалмою. Василь обережно роздивляється на всі боки. Потім зникає.

Серж Даніель, французький партизан, в домівці якого підпільники переховували зброю.

Жюль повертається з порожнім візком. Раптом озивається тріскотіння мотоцикла, і незабаром до нього під'їжджає троє польових жандармів у зелених плащах. Жюль зупиняється лише після третього окрику «Хальт!»

— Ви бачили росіян?

— Яких росіян? Це ж Франція, — відповідає Жюль.

— Бовдур! Росіян, що втекли з табору. Бачив?

— Ні, — відповідає Жюль. Потім питає: — А скільки їх?

Німець, що сидів у колясці, мабуть, офіцер, знизав плечима і неохоче мовив:

— Троє, один низький, двоє високих. Якщо побачите їх, сповістіть жандармерію.

Мотоцикл поїхав.

— Довго ждатимеш, боше, — каже Жюль, в'їжджаючи на місток.

Тільки-но він переїхав його, як почув за собою:

— Батьку! Агов, батьку!

Жюль хутко обертається і помічає голову Василя. Він здивовано витріщає очі, потім, упевнившись, що мотоцикл зник, запитує, показуючи на пальцях:

— Скільки? Троє?

— Так! — відказує Василь.

— Гаразд, — мовить Жюль. — Зачекай.

І, сівши на передок візка, починає крутити цигарку.

У Василя видно тільки усміхнені очі. Крутячи цигарку, Жюль мовить повільно, по складах:

— Зачекайте тут. Максимум п'ять хвилин. Зрозумів? Я патріот. Повернуся з цивільним убранням. Зрозумів? Убранням. — Він показує на свою куртку та штани з синього полотна.

Жюль котить перед собою порожній візок, поспішаючи, наскільки йому дозволяє силікоз. Він засапався й кашляє. Марі, побачивши його біля голубника, гукає:

— Ти що, здурів? Летиш, наче вітер!

— Цить! — мовить Жюль, кидаючи візка. Тримаючись за груди, він підходить до неї: — Знаєш, яка оказія? Я бачив трьох утікачів. Приготуй одежу.

— Де ж її дістати для трьох? — відповідає Марі. — В тебе майже нічого не лишилось... Та щось придумаємо...

Невдовзі Жюль повертається до містка. У візку лежить клунок, прикритий мішком. Жюль, лаючись, поправляє міщок, який весь час сповзає з клунка.

Спинившись біля містка, він гукає:

— Гей, хлопці! Я тут.

Василь виглядає з-під містка. Жюль порпається у візку, скидає в канаву клунок і каже:

— Це для одного.

Потім подає другий клунок, третій, приказуючи:

— Це для другого, а це для третього. Не гайте часу, хлопці!

Він починає крутити цигарку. За мить перший клунок з брудним лахміттям в'язня падає йому під ноги. Жюль старанно зсипає тютюн у табакерку й кидає всі три клунки на візка. Потім уважно оглядається довкола, докручує цигарку. Закуривши, цідить крізь зуби:

— Ну що ж, рушаймо!

Василь і один з його товаришів, перебрані в полатаний одяг, стоять біля Жюля. Здалеку вони скидаються на трьох шахтарів. Нарешті біля них опиняється й Михайло. Він у святковому вбранні Жюля, завеликому на нього і вже вимащеному в болоті. Василь регоче. Потім вони міняються з Михайлом кашкетами.

Всі четверо неквапливо, обережно прямують до будинку. Василь тягне візка. Жюль іде поруч, примовляючи:

— Добре, добре, карашо...

Василь обертається до товаришів, всміхається й підморгує.

— Оце така Франція, товариші! — каже він по-російському. Потім звертається до Жюля: — Дуже-дуже карашо, батьку!

Марі вже чекає на них. Вона заводить утікачів до крайньої повітки. Обіймає їх по черзі й каже чоловікові:

— Знаєш, вони всі схожі на тебе.

ВІСТІ ВІД ГАЛИНИ

Вечір. Кухня, — вона величенька, бо на півночі Франції на кухні збирається вся родина, — в будинку Жюля й Марі. Вікно запнуте ковдрою. Марі смажить картоплю. Жюль слухає передачу англійського радіо, яку глушать німці. Михайло й Іван, — так звуть третього втікача, — грають у шахи саморобними фігурками. Василь гортає ілюстрований словничок Ляруса. Щось виписує. Потім устає з аркушем паперу в руці й читає слова. Його вимова викликає сміх у Жюля й Марі. Роззираючись на всі боки, Василь шукає потрібну річ і називає її, а коли на кухні такої речі немає, пояснює на мигах. Марі або схвалює його вимову, або, коли треба, поправляє. Василь повторює: ніж, хліб, картопля, ковдра, покривало, ліжко, гак...

Хтось стукає у двері з вулиці. Всі заметушились, але Жюль одразу ж заспокоює всіх, глянувши на будильник.

Емілія та Гастон Офр (в публікованому сценарії Марі та Жюль), у яких переховувався Порик.

— Це Клебер, — каже він і йде відчиняти.

Та Клебер не сам. Він прийшов із Сержем, а в цьому домі його ніхто не знає. Серж француз, середнього зросту, худий, чорнявий.

— Це Серж, із військового комітету, — коротко відрекомендовує його Клебер.

— Ви розмовляєте по-російському? — питає Михайло російською мовою.

— На жаль, ні, — відповідає Серж — він зрозумів Михайла і всміхається. — Але я мушу вивчити... принаймні кілька слів... Бо втікачів дедалі більшатиме.

Росіяни нічого не розуміють.

— Поясни, перекладачко, — звертається Клебер до Марі, — поясни їм, що я прийшов з дорученням від в'язня на ім'я Галина...

Почувши це ім'я, всі троє втікачів запитливо дивляться на Марі, потім на Клебера. Той провадить далі:

— Вона сповістила, що післязавтра дістане перепустку.

Марі починає пояснювати. Але це не так легко. Всі сідають навколо столу. Кожен хоче щось сказати, і нічого не можна зрозуміти. Тоді Василь устає, бере словник, гортає його і нарешті питає:

— Галина хвора?.. Капут?..

Серж креслить на чистому аркуші паперу табір, де зараз перебуває Галина, будинок Жюля, Ененський ринок і стрілкою показує шлях. Потім з допомогою відривного календаря пояснює дату...

Втікачі радіють.

— Дивно. Всі перепустки були заборонені, — каже Іван.

Михайло. Але ж минув тиждень, як ми втекли...

Василь. Я їй вірю. Вона комсомолка. Вона задихається там... (Він повільно і старанно вимовляє по-французькому) Галина...

знати?.. Він, він (показує на Івана й Михайла), я тут?

— Ні, — каже Клебер. — Сергійкові я не сказав нічого. Німці всім кажуть, що вас розстріляно...

— Вам потрібна жінка, — мовить Серж, — так буде легше підтримувати зв'язок... Поясни їм, Марі.

Марі допомагає собі жестами і повторює кілька разів:

— Йому, — показує на Сержа, — командир каже... Галина повинна втекти, — пояснює вона на мигах.

Росіяни схвально сміються.

— Це не все, — мовить Серж, пильно дивлячись на них. — Вам не слід сидіти тут усім разом.

— Я цього не перекладатиму, — каже Марі і йде до плити.

Потім усі сідають вечеряти — їдять смажену картоплю з ковбасою. Серж і Клебер за допомогою карти департаменту Па-де-Кале та календаря французьких партизанів пояснюють, що Василь повинен залишитись тут, а Михайло піде в Мерікур. Іван, як «інтелігент», подасться в Лієвен і візьме з собою друкарський верстат. Зустріч — двічі на тиждень у Білі-Монтіні. Зв'язок із табором підтримуватимуть Клебер та Сергійко, а між ними та П'єром — можливо, Галина або француженка Ізабелла, якщо Галина не зможе звільнитись.

Всі задоволені. Василь обнімає Марі, ніби лаштуючись до танцю.

СЕРГІЙКО РЕМСТВУЄ

Ринок в Енені. Святково одягнений Клебер гуляє разом з Ізабеллою, вродливою білявкою років сімнадцяти.

Біля продавця калош стоять Галина й Сергійко, обоє заклопотані. Коли Сергійко вгледів Клебера, його обличчя проясніється. Клебер якось кумедно підштовхує Ізабеллу до Сергійка, з'єднує їх руки, а сам, обіймаючи Галину, йде вперед.

На тому самому ринковому майдані вони заходять до кав'ярні, а там один по одному («Як на сповідь», — сміється Клебер) проходять у тісну кімнатку.

Тут уже сидить Василь. Він засипає Галину запитаннями.

Василь. Що, знову дають перепустки?

Галина. Ти живий!.. Ми переказали через капо, що коли не буде перепусток, ніхто не працюватиме. Їм довелося поступитись.

Василь. Але ти? З якого дива тобі дали перепустку?

Галина. Мені ще ні разу не давали...

Василь. І все ж таки незрозуміло... Та вони тобі ймуть віри не більше, аніж мені, відтоді, як хтось доніс, що ти комсомолка...

Галина. Можеш мене ненавидіти, але...

Василь. Що ти зробила?

Заходить Сергійко і кидається в обійми Василеві. Потім запитує, чого вони сидять такі сердиті, наче посварились. Він знає, що Галина дуже нестримана.

— Ну, то що ти зробила? — рішуче питає Василь Галину.

Вона підступає до Василя, бо не хоче, щоб її чули Сергійко й Ізабелла, котра допіру ввійшла. Стиха, майже пошепки, каже:

— А ти поміркуй, перш ніж судити мене. Я пообіцяла капо Миколі, що пересплю з ним...

— З цією наволоччю! — обурюється Василь.

— Так. Він дурень, але відтоді, як тебе не стало, він має владу.

— І коли?

— Що, коли?

— Ну, з ним...

Галина сміється:

— Він чекає мене зараз у Дрокурі, біля церкви в марокканському кварталі... А я вже не повернуся!

— А якщо я накажу тобі повернутись?

— Я не послухаюсь. За кого ти мене маєш? До речі, хто тут командує? Чому саме ти?

— Заспокойся.

Василь обіймає її. Вона здивована. Вони стискають одне одного в обіймах. Входить Клебер.

Василь обертається до Сергійка:

— Не треба гаяти часу. Галина лишається з нами, а ти ні.

Сергійко розгубився. Вигляд у нього засмучений. Він починає ремствувати. Василь спокійно й терпляче пояснює йому:

— Нині ти найкращий зв'язковий між табором і шахтою. І повинен зостатись на цьому посту. Ти ж знаєш, що я витерпів, що змусив витерпіти інших, та й ще грати два місяці комедію... Ти ж не чекав, що я втечу таким робом?

— Ні... — щиро каже Сергійко.

— Ну так от, твій пост тепер найважливіший. Ти повинен працювати, бути слухняним і, головне, робити все для підтримування зв'язку з ним, — він показує на Клебера, той підходить і обіймає Сергійка. Василь провадить далі:

— Ми вийдемо чорним ходом. За п'ять хвилин ти вийдеш на ринкову площу, зупиниш першого-ліпшого рекзіста чи німця, почнеш скаржитися, плакати, що Галина втекла і вкрала твої гроші, — віддай їй усі свої гроші, — скажеш, що вона пішла з...

гм, пішла сама на станцію. Зрозумів? Повтори!

Очі Сергійкові наповнились слізьми.

— Я все зрозумів... — каже він. — А коли моя черга?

— Скажуть, не квапся. Але щоб ти знав— твій пост головний. В таборі ти розкажеш усе Сашкові, вчителеві, тільки йому. На, візьми сто франків, вип'єш...

Сергійко обіймає всіх по черзі. Перед Ізабеллою нерішуче спиняється, але вона сама обіймає його. Хлопець лишається сам.

Потім вертається до кав'ярні, замовляє коньяку. Випиває дві великі чарки. Платить. Власник кав'ярні відсовує банкнота й підморгує йому.

Сергійко підходить на майдані до рекзіста й щось пояснює.

Той лютує, дає хлопцеві потиличника й хапає за руку. Кличе ще одного рекзіста, що проходить повз них. Вони ведуть Сергія попід руки. Перехожі з острахом і співчуттям дивляться хлопцеві вслід.

— Цього разу ми дамо їм доброї прочуханки! — каже один рекзіст до другого.

ПОЇЗД ЛЕТИТЬ ПІД УКІС

Ніч. Залізничне полотно на лінії Ланс—Аррас. Насипом поволі йде німецький патруль з шести солдатів. Через кожні двісті п'ятдесят метрів — дерев'яна сторожова будка. В кожній будці — сторож, звичайно, літній.

Сторож куняє, а коли наближається патруль, визирає і доповідає: «Все гаразд!» Потім мерзлякувато кутається в свій старий плащ і, лаючись, знову впадає в дрімоту. Начальник патруля незадоволений. А тут іще хмари раз по раз затуляють місяць.

Видно одного залізничника, цивільну особу — окупаційні власті змусили його служити. Він стежить за патрулем. На вигляд йому за п'ятдесят, лице його стомлене.

З того боку, куди пішов патруль, наближається поїзд. Сторож поглядає на великого старого годинника, якого витяг із кишені. «За двадцять дванадцята, — голосно каже він сам собі, — пора!» Поїзд проходить повз будку. Будка двигтить. Сторож дивиться в другий бік, червоні вогники швидко даленіють. Він хоче іще щось сказати, але чиясь широка долоня затуляє йому рота. Василь і Клебер, — перший озброєний старим німецьким багнетом зразка 1914—1918 років, другий з грубою ломакою в руці, — запихають його назад до будки.

— Прикуси язика, батьку, прикусив? — каже Василь.

Клебер затикає картатою хусткою сторожеві рота. Той починає пхикати. Василь піднімає сторожеві руки вгору, свариться на нього кулаком і обводить очима будку. Там він знаходить ракетницю — єдиний засіб сигналізації, яким користуються сторожі-колійники. Клебер пильно дивиться спершу в одному напрямку, потім у другому.

Вони чекають. Але недовго. Ще не вмовк гуркіт поїзда, як з'являється Серж. Він іде, пригинаючись до полотна.

— Все зроблено, — каже він Клеберові, — а у вас?

— Дивись сюди, — мовить Клебер.

— Але ж це старий Емільєн, добрий чоловік...

Сторож також упізнав Сержа, в очах йому блиснула надія. Він все ще тримає руки над головою, але показує на мигах, що хоче щось сказати. Серж сміється, добуває з кишені маленький револьвер і, витягнувши йому з рота кляп, питає:

— Що ти хочеш сказати?

Емільєн відсапується, а потім каже:

— Погано, хлопці, що ви обрали саме це місце. Я розумію... Я вас розумію... Але що буде зі мною?..

— Роби те, що й усі інші, — відповідає Серж і показує в той бік, звідки прийшов,— мовляв, ходи з нами в партизани.

— Я вже старий, — каже сторож, — яка з мене поміч. І потім, моя стара цього не перенесе... Таж і її заарештують...

— Ми поспішаємо, діду! — каже Клебер.

— То хоч зв'яжіть мене й заткніть рота, але як слід, — мовить сторож.

Клебер і Серж ззираються і виконують прохання старого.

Клебер лишається біля будки, поглядаючи, чи не вертає патруль. Серж і Василь зникають у протилежному напрямку й виринають на повороті. Василь щось насвистує.

— О, ти справжній соловей, — тихо мовить Серж.

Василь радісно насвистує далі. З боку поля підходить Іван з великим пакунком на плечах. Усі троє мовчки закладають вибухівку. Василь та Іван закопують під рейки по чотири заряди біля костилів через кожні три-чотири кроки. Серж стежить за їхніми руками і поглядає довкола. Інколи зиркає на годинника.

Потім Василь та Іван підводять дроти, маскують їх на схилі насипу і притискають великим камінням.

Тягнуть дроти кроків за п'ятдесят у поле. У рівчаку біля магнето чекають двоє партизанів. Вони прикріплюють дроти до клем.

Потім усі відпочивають — хто сидячи, хто лежачи, окрім Сержа. Той стоїть навколішках і стежить за будкою, де лишився Клебер.

Василь ліг горілиць. Дивиться на місяць і тихо наспівує якусь українську пісню. Іван кладе йому на плече руку.

Серж бачить червоний вогник Клеберової сигарети й каже:

— Приготуйтесь!

Василь присідає позад підривника.

Їм видно, як наближається поїзд — його прожектори вже освітлюють будку.

Підривник повертає ручку. Лунає вибух. Паровоз летить під укіс, за ним котяться вагони.

Василь, підскочивши, кричить: «Ура!» З уцілілих вагонів у хвості поїзда ляскають постріли, але німці стріляють навмання.

ВИШНІ

Шлях Енен-Льєтар — Дрокур залитий сонячним промінням. Пообідньої пори він майже безлюдний. Видно кілька жінок та шахтарів, що повернулися зі зміни, вмилися, надягли чисті сорочки й натоптують люльки.

У спину видно Василя — він неквапливо йде шляхом. На ньому нові черевики, сірий костюм, сірий картуз. З відчинених дверей на вулицю вибігає чотирилітня дитина. Василь переймає її і передає матері, що біжить слідом. Витягнувши з кишені піджака пакуночка, дає настрашеній і здивованій дитині декілька вишень.

Мати каже: «Дякую, пане», — і бере дитину на руки. Василь вибирає ще кілька вишень на хвістику, чіпляє їх на вухо дитині і йде далі. Пакуночок з вишнями він тримає в правій руці, зі смаком їсть і випльовує кісточки, цілячись то в стовп, то в камінь.

Минає переїзд; шлагбаум одразу ж опускається, дзеленчить дзвінок, що сповіщає про наближення поїзда. Попереду Василя йде літній чоловік. Василь, не перестаючи їсти вишні, наздоганяє чоловіка, якраз на розі, і ту ж мить дорогу їм перепиняє німецький патруль — троє солдатів і молоденький капрал. Він гукає до чоловіка ніби машинально:

— Стій! Документи!

Літній чоловік знизує плечима й витягає з гаманця потерту посвідку. Поки капрал вивчає посвідку, Василь роздумує, що йому робити — тікати чи ні. Саме проходить поїзд, повільно котяться товарні вагони.

Капрал хотів був іще раз сказати: «Доку-

Партизанський загін, яким керував Порик.

менти!», але Василь поклав ліву руку на плече чоловікові й почав пригощати німців вишнями, говорячи по-французькому і вдаючи, ніби він п'яний.

— Я хочу пити, товариші, хочу пити!

Чоловік обертається і, всміхаючись, каже:

— Мабуть, це руський з табору... видно, він добряче хильнув... — і відступає. Василь хитається. Чоловік додає:

— Що з ним?

— Він справді схожий на руського, — каже капрал по-німецькому солдатам. Потім горланить по-французькому: — Документи, перепустку, рус!

Василь киває головою і віддає капралові пакуночок з вишнями; здивований капрал бере пакуночок і віддає його одному із солдатів. А Василь вивертає свої кишені, як це роблять п'яні.

Нарешті з однієї внутрішньої кишені він витягує кілька стофранкових білетів і каже:

— Я хочу пити, товариші. Там! — Він показує на кав'ярню навпроти і, не чекаючи відповіді, рушає до дверей. — Ми всі пити пиво! Ви також, батьку, підете пити! — звертається він до перехожого й затягує пісню.

Капрал запитливо дивиться на солдатів, а тоді йде слідом за Василем.

Всі перетинають центральну вулицю. Капрал щось тихо каже одному з солдатів — той, підморгнувши, лишається на ганку кав'ярні.

У кав'ярні Василь, махаючи руками, кричить господині:

— Частую всіх. Частую всіх! — і сідає на стілець. Літній чоловік і троє німців, посміхаючись, дивляться на нього.

Господиня подає пиво. Потім коньяк. Василь сам наливає у склянки, хитається, але не проливає жодної краплі. П'ють. Василь замовляє іще. Знову п'ють. Солдати посідали. Один навіть поніс склянку своєму товаришеві, який стоїть за дверима.

Василь, дедалі дужче «п'яніючи», подає знак усміхненому капралові, бере його за руку, обнімає за шию й каже:

— Ходімо, я покажу тобі перепустку...

Капрал іде слідом за Василем у двір. Василь спирається на стіну, начебто його нудить. Оглядається, чи не видно їх з кав'ярні. Раптом він б'є кулаком капрала у скроню. Той падає. Василь забирає в нього револьвер. Перескакує через огорожу. Тепер він уже на сусідній з центральною вулиці. Спокійно йде геть.

Його зустрічає Марі.

— Ти випив! — каже вона.

Він голосно сміється. Потім знімає піджака.

— Що ж ти приніс із базару? — питає Марі.

Василь споважнів і кидається до паперу, олівця та словника, що лежать на звичному місці. Починає писати. Марі задоволено всміхається.

Повертається Жюль.

— Що сталося? — питає він дружину.

— Він хоче сказати щось дуже важливе, — сміється вона.

— Ага, — мовить Жюль. — Я не знаю, що сталося біля переїзду, але там повно німаків...

Василь старанно пише. Потім урочисто протягує аркуш Марі. Жюль підходить до неї й читає через її плече вголос:

— «Василь купив вишень для мами. Великі зміни. Що сталося з вишнями? Мамо, відгадай».

— Мені важко відгадати! — здивовано каже Марі.

Василь витягує з-за пазухи капралів револьвер.

ТРАВНЕВОГО ДНЯ 1944 РОКУ

Шахтарське селище. Копри. Тьмяний світанок. Німецька каска. Годинник на руці німецького офіцера показує за п'ять хвилин п'яту. Над копром сходить ранкова зоря. Німець заспокоює собаку, що скавучить. У селищі зарожевіло кілька вікон. В одному з них спалахує світло. Це Жюль розпалює фламандську грубку.

Жюль неквапливо порається: розпалює вогонь, гріє каву, визирає у вікно, потім скручує першу цигарку.

Риплять дерев'яні сходи, що ведуть на другий поверх. З'являється Василь:

— Ти уже встав, тату?

Він у светрі, на руці в нього піджак. Минає кухню і йде до умивальника, захопивши дорогою рушника, що висів коло грубки. Жюль, лице якого світиться добротою, каже:

— Зачекай, Василю, випий кави.

Він наливає кави в три чашки. Жюль і Василь сідають пити каву, коли раптом озивається гавкіт собак. Чоловіки ззираються між собою. Жюль підходить до дверей спальні й питає:

— Марі, ти чула?

Василь гасить світло.

На схресті двох вулиць двоє німців у зелених плащах тицяють лахміття в'язнів Бомонського табору під ніс двом собакам. Лунають постріли. Німці опускаються навколішки з автоматами напоготові. Годинник в одного з них показує 5 годин 05 хвилин.

Марі, Жюль, Василь сидять у кухні. На коминку горить свічка.

— Вони прочешуть усе містечко, — каже Жюль, запинаючи вікно покривалом.

— Так воно й є, — озивається Марі, обернувшись до Жюля.

Той мовчки і стурбовано киває головою. Василь витягує з кошика на вугілля документи і маленькими пачками передає Марі, яка стоїть коло грубки. Вона переглядає їх, деякі ховає за пазуху, а решту кидає в полум'я.

Жюль підступає до грубки й полами свого піджака затуляє вогонь од вікна. Марі протягує Василеві папірець з російським текстом. Василь на хвилину замислюється, бере його й ховає в коробку з-під сірників, де залишилось іще три сірники. Всі мовчки працюють. Чути гавкіт собак, потім зовсім близько лунають автоматні черги.

— Ну, я пішов, — каже Василь.

— Ні, — спиняє його Жюль, — лізь у підвал. Якщо ти вийдеш на вулицю, вони тебе вб'ють.

— Я пішов, — повторює Василь і, підшукуючи французькі слова, допомагає собі руками, сумно всміхається: — Заради вас, тату й мамо, — він показує на Жюля й заплакану Марі, яка миттю хапає хлібину, відрізає два шматки, поливає їх сиропом і загортає в папір.

Жюль зачинив дверцята грубки, зняв з вікна покривало. Обидва чоловіки вдивляються в ранок. Ясно видно огорожу, що розділяє садиби, й невиразно — сусідній будинок.

В ту мить, коли Марі передає Василеві пакуночок, спалахує освітлювальна ракета. Він хоче запхати пакуночок у праву кишеню, але там уже щось лежить. Василь бере хліб у ліву руку, а в праву — револьвер П-38, за мить ховає його за пояс під сорочку, а хліб засовує в кишеню. З другої кишені виймає якусь залізну річ, схожу на кільце для ключів роботи в'язнів, і віддає її Марі. Та, плачучи, каже:

— Будь обережний, синку... — а потім питає: — А де ж твій шарф? — і показує на мигах.

Василь заперечливо хитає головою. Він віддає Марі і Галинин знімок — стареньку паспортну фотографію. Відтак обіймає Жюля, мовчки прочиняє двері, присідає, виповзає рачки, оглядається, усміхаючись, киває Марі, що зачиняє за ним двері.

Василь лежить на хіднику. На ньому чистий, але полинялий костюм, полатаний на ліктях. Черевики трохи завеликі.

Підхопившись, Василь проскочив пригинцем під огорожу. Присів у городі. Коло рота в нього погойдується квітка з рожевими пелюстками. Він жує її. Напружено дивиться перед себе. Застиг нерухомо, немов хижак перед стрибком.

У садку за огорожею квітне вишня.

Василь бачить, як сусідній будинок обходить, обнюхуючи кухонні двері, пес, лягає на порозі й тихенько скавучить. Скрадаючись попід деревами, до пса підходить польовий жандарм і тихенько наказує:

— Замовкни. Замовкни, кажу тобі. — Жандарм стоїть між вишнею, яка служить йому прикриттям, і огорожею, майже поруч із Василем. Він випростується, каже: — Лягай... — і дає автоматну чергу по вікну кухні.

З брязкотом сиплються шибки, протяг колише запону.

На кухні, як і раніше, Марі й Жюль, Марі сидить на Василевому місці біля вікна.

— Стріляють у Леона... — каже вона.

— Кепсько, якщо Іван іще там... — зауважує Жюль.

Жандарм гукає у вікна Леонової кухні:

— Рус, виходь! Виходь негайно. Ти оточе...

Останнє слово застрягає йому в горлі. Василеві сильні руки простяглися крізь огорожу, наче кліщі, він душить німця. Видно, як напружуються м'язи його плечей, як випадає німцеві з рук автомат, як шастають руки німця, шукаючи Василеву голову, як хитається його каска. Німець падає під огорожею. Пес підводиться й гавкає, але не відходить од дверей — скрегоче замок. Василь пролазить крізь огорожу. Пес гавкає знову. Жандарм лежить під огорожею з застиглим поглядом. Двері відчиняються і, луснувши пса дрючком, до Василя кидається Іван. Вони мовчки ззираються між собою. Пригинці пересуваються уздовж огорожі.

Ще один сад, ще одна огорожа.

— Хальт! — кричать їм німці.

Василь й Іван додають ходи. Услід їм безладно стріляють. Ось вони опинилися на довгій вулиці. Скрадаються попід ганками. Важко дихаючи, раз по раз зупиняються, припадаючи до дверей. Василь щось шукає в кишені, витягає коробку з-під сірників, виймає папірець і їсть його. В коробці лежать три сірники.

Кінець вулиці, спиною до них стоїть польовий жандарм. Василь та Іван ховаються на ганку. Потім стукають у двері. Минає кілька секунд. Василь й Іван натискають на двері, очі їх горять лютою ненавистю. Двері не замкнені. Вони заходять досередини. Оглядаються на суміжні двері, що були замкнені. Двері відчиняються, і на вулицю, наче тінь, майнула бліда з переляку жінка в пеньюарі. Вона біжить до німця, щось ка-

же йому, він сюрчить у сюрчок. Жінка хреститься.

Горище одного з будинків. Відчинена квартирка розбита. На стелі сліди від куль. У кутку, простягши закривавлену ногу, на старій пошарпаній скрині сидить Василь. На чолі йому виступив піт, чуб скуйовджений, очі блукають довкола, лівою ногою він спирається на німецький автомат із порожнім диском. Він стежить і за кватиркою, і за східцями. Біля східців на підлозі сидить Іван. Він сперся спиною о стінку, в волоссі його повно павутиння, руки безсило звисли. Він мертвий. На чолі в нього та на грудях засихає кров. Василь дивиться на нього. По щоках йому котяться сльози.

— Не хвилюйся, козаче, навіть нашу останню кулю я не збережу для себе, — каже він по-російському з українським акцентом і прислухається до гамору внизу. Його револьвер націлений на східці. Гробова тиша.

Чутно, як на підлогу з Іванового чола капає кров. Здається, Іван дивиться на півтемні сходи.

На останній приступці сходів два трупи німців, один лежить, витягнувшись на весь зріст, другий наче схилився над першим. В кімнаті все перевернено догори ногами. Троє жандармів стоять з націленими вгору автоматами. Четвертий гладить пса, лагідно промовляючи до нього по-німецькому:

— Вперед, хоробрий песе, іди й знайди там нагорі руса. Вперед! — і тягне пса за нашийника до східців. Пес підступає до трупів, обнюхує їх, задкує, потім, лігши, лиже одному з них обличчя. Четверо жандармів переглядаються між собою, хитають головами, наче кленуть усе на світі. Один із них зриває з пояса гранату. Та офіцер робить заперечливий жест і тихо каже по-німецькому:

— Їх будь-що треба взяти живими, хоч пораненими, але живими, такий наказ.

З сусідньої кімнати з револьвером у руці виходить офіцер. Кинувши короткий погляд, він розуміє все й хрипить:

— Може, час кінчати? — Потім звертається до одного з чотирьох солдатів, мабуть, наймолодшого (той невисокий на зріст, вигляд у нього добродушний): — Підеш ти, Карле...

Карл покірливо знизує плечима. Кладе автомат на ліжко, знімає свою залізну відзнаку польового жандарма, зелений дощовик, порпається у внутрішній кишені — кому віддати гаманця... тому, що стоїть найближче? Якусь мить він вагається й віддає офіцерові. Потім знімає чоботи. Уважні, здивовані погляди товаришів, мовчанка. Офіцер бере гаманець кінчиками пальців, наче це якась дивовижна річ, потім стверднo киває Карлові й кладе гаманець у кишеню плаща.

Карл у грубих шкарпетках. Стромляє за пояс кинджал, у правій руці стискає револьвер, а лівою піднімає уламок розбитих дверей, що валяються долі. Затуляється ним, наче щитом, оглядає себе, ніби перед дзеркалом, і рушає навшпиньках до дверей. Пес відступає, нюхає його грубі шкарпетки і йде за ним.

Карлові заважає рука вбитого, і він відкидає її. Він стоїть уже на східцях. Вони риплять з кожним його кроком. Зіщулившись, Карл піднімає над каскою свій щит. Видно тільки його спину й голову пса. Карл говорить каліченою російською мовою, спокійно, без крику:

— Іван, здавайся. — Потім додає по-німецькому: — Досить уже трупів.

Василеві видно уламок дверей і великий палець Карла, що поволі піднімається нагору.

Карл помічає Івана й двічі стріляє в нього. Іван навіть не ворухнувся. Карл повертає свій щит, бо відчуває, що справжня небезпека криється не там.

Василь, простягши руку, цілиться й чекає.

Карл знов гукає каліченою російською мовою:

— Здавайся, дурень! — і відхиляє щита, щоб роздивитись довкола. Василь стріляє. Куля розколює дошку дверей.

Карл дивиться на Василя і спрямовує на нього цівку револьвера. Василь, не тямлячи себе від гніву, щосили кидає свого П-38 у німця. Чути удар об дошку, револьвер котиться аж до трупів. Нагору піднімається офіцер. Карл гукає по-німецькому:

— Руки вгору!

Василь падає на скриню й ридає.

Карл кидає дошку. З револьвером в одній руці і кинджалом у другій кидається до Василя, гукаючи:

— Руки вгору!

— Вставай! Вставай! — кричить офіцер.

Василь не ворушиться. Весь мокрий від поту, каже по-російському, кволим, але чітким голосом:

— Убий мене, убий мене... наволоч!

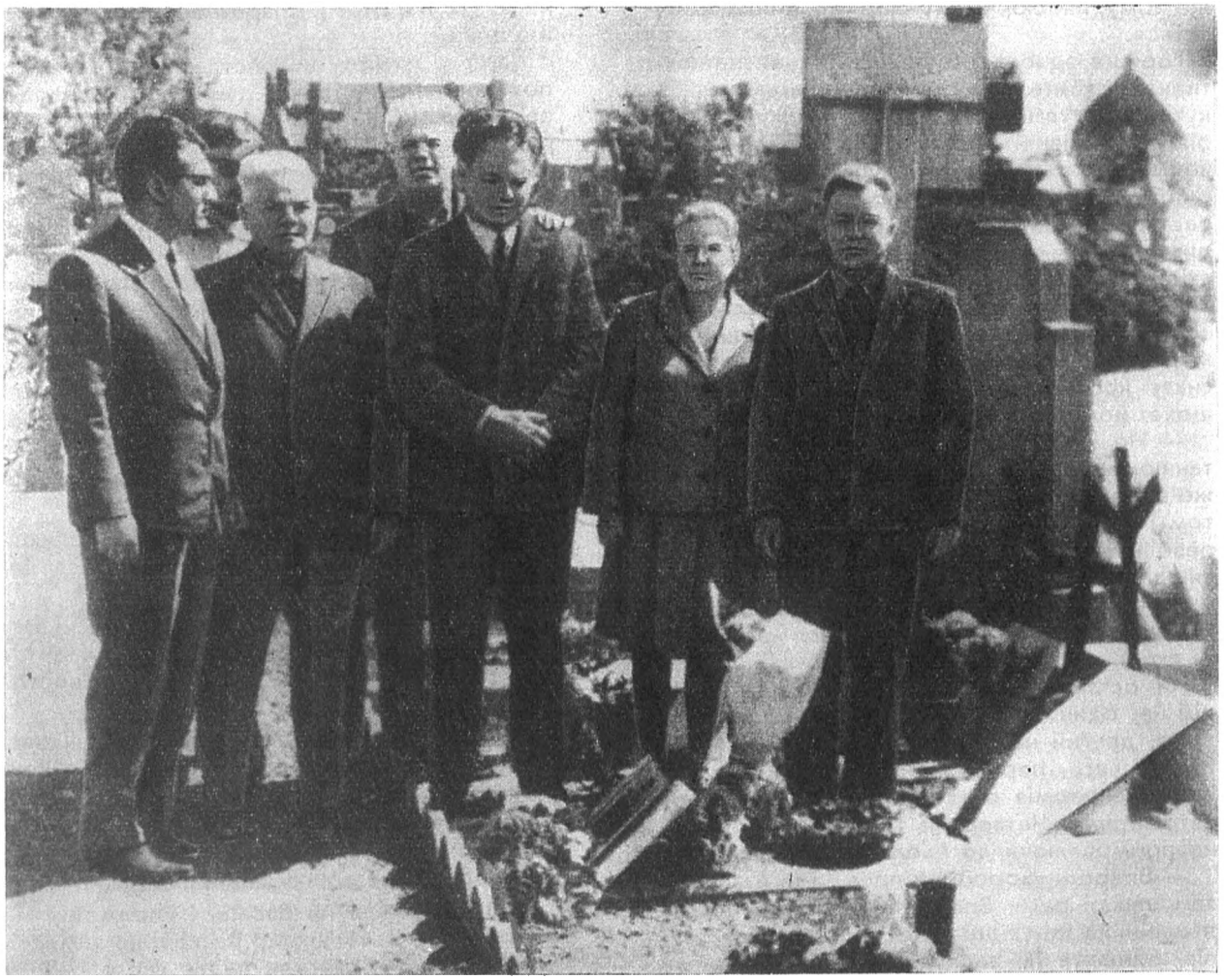
Останнє слово він кричить. Офіцер бере за цівку свій револьвер і б'є його по скроні. Видно лише безвладні Василеві руки, на які офіцер одягає наручники.

Німецька легкова автомашина. На задньому сидінні, між двома жандармами — непритомний Василь.

Офіцер на передньому сидінні коротко наказує по-німецькому:

— В Аррас! Швидко!

Кімната. Двоє ліжок. На одному з них

На могилі Порика.

Василь, руки в нього заковані. На другому ліжку — озброєний вартовий.

Василь марить рідною мовою, хрипко дихає.

З-під розірваної холоші над правим коліном виглядає легка пов'язка.

Заходять четверо офіцерів, один унтер-офіцер і один цивільний, перекладач із табору в Бомоні — високий, згорблений чоловік у темних окулярах, з капелюхом у руці. Вартовий устає.

— Розбудіть його, — каже один з офіцерів.

Унтер-офіцер приносить два казанки води, хлюпає Василеві в обличчя. Той розплющує очі, але бачить перед собою лише зелені тіні. По знаку офіцера вартовий намагається його підняти, взявши попід пахви. На поміч йому приходить унтер-офіцер. Василь наче мертвий. Плечі його обперті о спинку ліжка. Голова закинута. Очі заплющені. Унтер-офіцер знову бризкає на нього водою. Потім простирадлом витирає Василеві чоло, щоки та підборіддя.

Чоловік у цивільному підходить до них і байдужим голосом говорить російською мовою:

— Послухай. Тобі врятують життя.

Василь розплющує очі, дивиться лише перед себе на грати за шибками вікна.

— Скажіть, що я даю йому слово честі німецького офіцера: дві відомості — і життя його врятоване, — каже один з офіцерів.

Чоловік у цивільному перекладає:

— Порику, повір йому. Він дає тобі слово честі. Повір мені, Порику, в тебе вимагають лише дві відомості...

Василь беззвучно ворушить губами, а офіцер, скидаючи рукавички, готується до розмови.

— Пити, пити... — каже по-російському Василь.

Унтер-офіцер дивиться на офіцера. Той

опускає повіки. Унтер-офіцер хотів уже був дати Василеві води, та, подумавши, віддає казанок перекладачеві. Той, піднявши Василеву голову, дає йому пити; тихо мовить:

— Розумієш, Порику, дві відомості — і все.

Василь п'є, потім каже:

— Чому ти знущаєшся з російської мови? — Голос його міцніє з кожним словом.

Перекладач ображений. Він відпускає Василеву голову (та вона не падає) і стоїть з порожнім казанком, наче той жебрак. Офіцери стиха про щось перемовляються між собою. Один із них, посміхаючись, дивиться на годинника, який показує дев'яту, каже:

— Сьогодні ввечері мене чекає Париж.

Співбесідник підморгує йому. Офіцер тим часом веде допит:

— Перше: хто призначив тебе командиром партизанів у таборі Бомон?

Перекладач перекладає слово в слово.

— Друге: де ти ночував останню ніч?

Перекладач перекладає.

Василь, скривившись од болю, схиляє голову на ліве плече. Над правою скронею видно синець.

— Він що, глухий? — роздратовано питає офіцер.

— Вибачте, — відповідає перекладач. — Але ж він...

— Замовкніть! — горлає офіцер.

Василь підводить голову і дивиться на ворогів. Він хоче посміхнутись, але лице його кривить гримаса болю.

Перекладач повторює по-російському обидва запитання і додає:

— Подумай, Порику, скажи хоч що-небудь, бо ти знаєш, що тебе чекає.

Та Василь знову непритомніє.

Офіцер надягає рукавички.

— Російська собака! В фортецю! — кричить він і виходить. Цокіт підків. Василеві мариться весела українська музика. Цокіт підків даленіє...

НЕМИНУЧЕ ВІДСТУПАЄ

Довгий, тьмяно освітлений коридор тюрми в Аррасі. Німецький вартовий з гвинтівкою за плечем зупиняється перед відчиненими дверима камери, дивиться на виснаженого гарячкою Василя, який сидить на нарах, простягши поранену ногу. На сірій ковдрі лежать його руки в наручниках. У камеру падає світло з коридора — лампочка горить над самою головою вартового, молодого веселуна. Вартовий зиркає на годинника, який показує п'ять хвилин на дванадцяту, і каже Василеві:

— Лишилося менш як година.

— Як? — стурбовано питає Василь. Потім німецькою мовою, якою говорили в таборі, швидко додає: — Ти кажеш, о п'ятій годині уранці?

— Так, — відповідає вартовий, — для тебе все скінчиться о п'ятій ранку, а для мене зміна опівночі.

Він сміється і йде далі.

Василь дивиться на свої наручники. Спиною сперся на стіну. Тихо плаче. Над нарами поблискує гак.

Зміна вартових біля Василевих дверей. Унтер-офіцер і літній резервіст. Василь з цікавістю стежить за ними, потім знову починає куняти. Чути кроки — чотири в один бік, два в другий.

Василь шукає щось у кишені піджака. Це не так легко. Наручники сковують його рухи; болить поранене коліно.

Василь тихенько говорить сам до себе:

— Спокійно, спокійно, спершу треба все обміркувати.

Пальці його дістають коробку сірників. Потрібно чимало часу, щоб відкрити її, взяти сірника й знову закрити. Нелегко відімкнути наручники сірником, навіть коли обидві руки вільні. Нелегко, але можна спробувати. Братися ж до цієї операції, коли наручники стискають зап'ястя пораненій людині і коли та людина — ти сам, зовсім неймовірна річ. Та Василь вирішив спробувати.

Повертається вартовий. Василь спокійно сидить, сховавши між стисненими великими пальцями сірника.

Згорда глянувши на Василя, вартовий, важко гупаючи чобітьми, йде в інший бік.

Василь стромляє незмащений сіркою кінець сірника в зубці наручників, легенько натискує пальцем... Сірник ламається. Витягти його назад можна тільки зубами. Василь витягує сірника, потім знову відкриває коробку, бере другого сірника. Вартовий повертається. Василь знову вдає, наче спить. Коли кроки вартового даленіють, він знову береться за роботу. Серце його шалено калатає. Половина сірника уже ввійшла в отвір.

Василь завмирає, коли повертається вартовий, потім натискає на головку сірника.

На обличчі в нього — надія, потім — радість. (Коли пружний кінчик сірника просковзне між зубці кремальєри, треба легенько тягти за обидві частини кремальєри, підтискуючи пальцем сірник).

Василева права рука вільна! Зап'ястя лівої затиснуте в дюралюмінієве кільце, в якому є маленький замок.

Почувши кроки вартового, Василь ховає руки під ковдру й легенько повертається до стіни.

Тепер йому треба безшумно підвестись, залізти на верхні нари, не застогнавши од болю. Василеві не дає спокою забитий у стіну гак. Його треба витягти з кам'яної могили, і він має прислужитися Василеві в боротьбі за життя.

Зробивши зусилля, Василь поворухнувся. Видно, як по його потилиці котиться піт, поранену ногу він тягне, мов колоду.

Вартовий знов наближається, і Василь змушений швидко повернутись на нари. Він ховає руки під ковдру, але поранена нога посковзнулась, і коліно згинається під вагою тіла. Василь скрикує і непритомніє. Голова його вдаряється об стіну.

Вартовий зупиняється, підступає до дверей, потім знизує плечима і йде далі. Минаючи лампочку, дивиться на годинник. Пів на першу.

Василь бореться з млостями. Йому ввижається Україна. Він біжить з дівчиною-перевесницею, йому чотирнадцять років. Літо в розпалі. Він хапає її за коси і, пустуючи, розводить їх так, що вони тріпочуть, наче пташині крила.

Він марить і з-під ковдри витягує руки. Ліва звисає з нар, і наручники гойдаються, трохи не чіпляючись долівки. Права рука ворушиться на ковдрі. Минають секунди. Далекі кроки вартового. Потім дедалі наближаються. Наче молоток, б'ють Василя по голові. В останню мить він очуняв, знову ховає руки й дивиться на німця, що підходить до нього. В очах Василевих — напруження і страх. Він мовить по-німецькому: «Пити...» Вартовий знизує плечима й каже: «Заборонено». Потім іде далі.

Василь кусає спідню губу, потім верхню, смикає себе за вуха і... натискає на гак.

Коли повертається вартовий, Василь уже лежить, але на місці гака зяє дірка.

— Пити, — ще раз каже він по-німецькому, потім додає: — Мені зле, дуже зле...

Вартовий іде далі, Василь розглядає гак. Кінець досить гострий. Василь ще і ще раз пробує гостряк. Він споважнів і, здається, уже зовсім прочумався. Витирає обличчя і руки ковдрою. Потім ліву ногу опускає на долівку. Поранену простягає на нарах.

Стискаючи в правиці гак, Василь ховає руки під ковдру. Коли вартовому лишається кроків із десять, він починає стогнати:

— Мені зле, дуже зле... О-о! О-о!

Вартовий зупиняється, окидає його з ніг до голови сердитим поглядом, ставить гвинтівку коло дверей, знаходить кишенькового ліхтарика і засвічує його. Пучок світла падає на Василеве обличчя, потім на ковдру і нарешті на поранену ногу. Німець підступає, нахиляється до Василя. Брязкіт каски. Вдарений у скроню, німець скрикує. Василь ковдрою затикає йому рота. Німець кілька разів здригається. Потім непорушно витягується.

Василь забирає ковдру, витирає гак і кладе його в кишеню; потім обшукує німця й ховає його під нари. Каска не проходить. Василь злегка піднімає нари і ховає каску.

Потім підходить до гвинтівки, знімає багнет, засовує гвинтівку під нари. Обмотавши ковдрою ліву руку з наручником і взявши багнет у праву, виходить з камери.

Кінець коридора, вбиральня. Віконечко здається надто вузеньким. Чи вдасться Василеві пролізти крізь нього?

Знадвору віконечко — на висоті трьох метрів від землі. Під ним купа якогось лахміття. Місяць раз у раз повивають темні хмари. Безнастанно нишпорить прожектор — сніп світла діаметром у півметра. Два інших снопи світла ліниво блукають довкола тюрми.

Віконечко. Спершу з'являється багнет — він глухо падає на звалище. По якомусь часі видно Василів чуб. Василь протискується в прямокутник віконечка. Опухла права Василева рука з закривавленими нігтями мацає мур, шукаючи опори. Ось вистромилась вже й ліва рука. Брязкають наручники. Роздумувати ніколи. Треба стрибати. Василь обхоплює голову руками і падає на купу дрантя; на нього, наче саван, падає ковдра, що нею він обв'язав собі ногу.

Синя, безживна голова з заплющеними очима. То не Василева. Його голова навпроти. Василева рука намацує чиєсь волосся. Він лежить на трупах — тут учора вранці був розстріл. Василь з жахом схоплюється. Заплутавшись у ковдрі, падає. Виплутується. Намацує свій багнет, липкий од вапна, яким посипали трупи.

Тепер Василь повзе під світлом непорушного прожектора. Він досягає муру заввишки в два з половиною метри. Витягує ні-

Сестра Порика Ганна, наречена героя Галина Томченко (зв'язкова в загоні В. Порика) та автор публікованого нами сценарію Андре П'єрар.

мецького ножа. Починає різати на широкі стрічки ковдру. Потім зв'язує їх.

Інколи на нього падає світло рухомих прожекторів. Василь плазує на животі. Вибирає найкращу з чотирьох чи п'яти цеглин. Прив'язує до шнура.

Коли кидати цеглину, прив'язану до шнура, через гребінь муру, іноді щастить, — а надто коли мур цегляний, — зачепити її за якийсь виступ. Цеглина торохтить.

Василеві вдається зачепити за другою спробою. Шнура якраз вистачає, Василь тримається за його кінець. За поясом у нього багнет. Холоша на пораненій нозі розірвана. Треба спробувати видертися на мур. Поволі, без шелесту. Наручники стиха побрязкують. Інколи дзвякає багнет. Василь досягає гребеня муру. Потім перекидає цеглину зі шнуром на той бік. Глухий удар. Василь усміхається. Повисає на руках, намагаючись розгледіти пітьму під собою, щоб дізнатись, чи далеко до землі. Дивиться на небо. Довго. Нарешті місяць вигулькнув з-за хмари і освітив зорану смугу землі приблизно за два метри від Василевих ніг. Тепер треба підібгати поранену ногу, щоб приземлитись лише на ліву. Василь падає, скрикує і втрачає свідомість.

З-за хмари випливає місяць й освітлює Василя. Земля вогка і блискуча. Василь прочумався. Він сміється, мов мала дитина. Йде, кульгаючи. Інколи доводиться повзти рачки.

Треба перейти путівець. Потім оброблену ниву. Щось бовваніє. Самотній будиночок. Василь стукає в двері.

В мансарді гавкає маленький песик-щуролов. Відчиняється кватирка, і жіночий голос запитує: «Хто там?» Потім визирає жінка років п'ятдесяти, але Василя не бачить — його закриває одвірок. Він тихенько стукає у двері, повторюючи по-французькому:

— Товаришу, товаришу!

Чути, як, лаючись, східцями спускається жінка. Запалює на першому поверсі світло. Потім засвічує ліхтар. Світло б'є просто в обличчя Василеві.

Жінка рвучко відчиняє двері. Вигляд у Василя страхітливий. Він весь закривавлений, вимащений болотом. У жінки вихоплюється крик жаху. Під ногами в неї повискує песик.

У в'язниці завиває сирена.

Жінка гасить світло й каже:

— Зачекай.

Василь чекає. Щуролов уже не гавкає, тільки, наїжившись, гарчить. Жінка повертається з чашкою молока. Василь п'є. Жінка дає йому великий окраєць хліба.

— А тепер, — каже вона, — йди собі та швидше.

Василь дивиться на місяць, щоб зорієнтуватися. Показує в одному з напрямків і питає:

— Аррас?

— Так, — відповідає жінка.

Василь рушає в протилежний бік і, зробивши кілька кроків, обертається.

— Мерсі, мамо, — каже він.

Жінка мовчки зачиняє двері, підходить до вікна й дивиться, як, похитуючись і наминаючи хліб, дибає Василь. Потім навпомацки підходить до великого дзиґара: двадцять хвилин на другу. Жінка сідає на стілець і тремтить. Песик стрибає їй на коліна. Сирена не перестає завивати.

— Напевно, росіянин. У всякому разі, ми нічого не бачили, еге ж, Міретто? — каже жінка.

Василь спітнів, криво посміхається. Починає наспівувати пісню, яка допомагає йому йти вперед.

КНИЖЕЧКА ДЛЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ДИТИНИ

Кінець травня 1944 року. Погідний ранок. П'єр злазить з велосипеда, відчиняє садову хвіртку, ставить велосипед коло цементного стовпчика і прямує до Марі, яка стоїть на порозі.

П'єр, худорлявий блондин років двадцяти п'яти, у темно-синьому костюмі, каже:

— Я прийшов від Сержа.

— Вас чекають, — відповідає Марі. — Я покажу вам дорогу.

П'єр іде слідом за нею. Вони минають кухню, потім «їдальню», сказати б, надто розкішну для шахтаря. Нарешті, кімната, в якій стоїть радісний і сповнений здоров'я Василь, щоправда, з ціпком... Він ступає крок уперед, кладе ціпок на стіл, де лежать книги, — серед них, звісно, грубий словник, — і стискує протягнену П'єрову руку, кажучи:

— Добрий день, товаришу П'єре.

— Привіт, товаришу.

— Сідай, — каже Марі.

Мовчанка. П'єр не йме віри своїм очам. Василь чекає запитань. З кухні повертається Марі з двома склянками і пляшкою того підсолодженого білого вина, від якого пече шлунок цілими годинами. Поки вона наливає, П'єр починає розмову.

— Він давно вже тут?

— Він був тут весь час... Не покидав нас навіть на добу, правда, Василю?..

Мати Порика Катерина Сильвестрівна.

— Щось неймовірне. І вони більш не приходили сюди?..

Василь. Прошу, говоріть повільніше, я вчусь вашої мови, товаришу.

Марі. Вони більш не приходили. Завдяки Василеві, який наважився тоді втекти. Ми нічого не кажемо на бідолашного Івана, проте Леона та його дружину забрали.

П'єр. Це неймовірна річ. Серж розповідав мені багато...

Марі. Треба знати його так, як ми, щоб повірити в це.

Василь (стискає в руках склянку і дивиться на неї). Знаєш, товаришу, я, можливо, не зумів би повторити...

П'єрові стає соромно за свої сумніви. Він розпитує далі:

— В гестапо тебе катували, зрозумів, катували?

Марі. Він виграв час.

П'єр. Вони сказали, що розстріляють тебе на світанку?

Василь. Не розумію.

П'єр. Німці казали тобі, що розстріляють тебе завтра вранці?

Василь. Так.

П'єр (обертається до Марі). Це щоб зламати його. Вони узялися б за нього наступного ж ранку.

Марі. Атож. І розстріляли б.

П'єр. Жах! А як же з наручниками?

Василь устає, підходить до шафи з дзеркалом і дістає з неї наручники, гак та багнет. Потім викладає усе на стіл.

— Мені треба на ринок, — каже Марі. — Це якихось чверть години. Я замкну вас на ключ, гаразд?

Василь киває головою.

Марі повертається за годину. Відчиняє двері і питає:

— Можна зайти?

П'єр киває головою. Усміхаючись, обережно заходять Марі й Жюль.

— Ну, — звертаючись до П'єра, каже Жюль, — що він буде далі робити?

— Що схоче. Та ти й сам знаєш, що він робитиме.

— Так, але коли? Мені треба це знати.

Голос його твердішає.

— Коли не буде ніяких ускладнень, то за два-три тижні.

Василь. Я одужаю за тиждень.

Жюль. Не мели дурниць.

Василь. Дивись, тату.

Він підходить до Жюля, обіймає його за плечі, наче збирається танцювати з ним.

— Серж мені перекаже, коли прийде час. Дякую вам обом, — мовить П'єр і звертається до Василя: — Тобі нічого не треба?

Василь обіймає Жюля, Марі, потім стискає руку П'єрові й каже:

— Книгу, щоб вивчати французьку мову, розумієш? Книгу для французької дитини.

НЕЗВИЧНЕ ЗАМОВЛЕННЯ

Василь ще трохи накульгує. Галина та Ізабелла, що також приїхали з ним на велосипедах, захоплено дивляться на нього.

Три велосипеди стоять під стіною фотосалону в Енені. Василь відв'язує на багажнику невелику валізку.

Ізабелла заходить у салон перша. Лунає дзвінок. Дружина фотографа питає:

— Вам кого?

— Я хочу бачити пана Каріона, — відповідає Ізабелла.

— Якщо вам потрібні фотографії до посвідчень, — мовить жінка, — то я в курсі справи.

Ізабелла весело посміхається:

— Ні, я в особистій справі до пана Каріона.

— Гаразд, — трохи спантеличено каже жінка, — зачекайте.

Троє друзів ззираються між собою. В робочому халаті до них виходить пан Каріон.

— Панове, пані... — здивовано мовить він.

Ізабелла швидко кладе на скло прилавка половину грального карти, розірваної зигзагом. Пан Каріон на мить зніяковів.

— Всі троє? — питає він.

— Так, — відповідає Ізабелла, — не гаймо часу.

Пан Каріон висуває шухляду. Ізабеллина половина карти прилягає до тієї, що лежить у шухляді.

У фотосалоні пан Каріон робить знімки до документів Василеві й Галині.

— От і все, — каже Ізабелла. — Скільки ми вам винні?

— Нічого! Фотографії будуть готові, скажімо... за годину. — І пан Каріон веде до дверей своїх клієнтів.

— Не забудьте знищити негативи, — каже Ізабелла.

— Не бійтесь, ми до цього вже звикли! — відповідає пан Каріон.

— Пане, — мовить раптом Василь.

— Що вам?

— Сфотографуйте пані й мене разом...

— Ти збожеволів! — каже Ізабелла й звертається до пана Каріона: — Якщо спіймають когось одного, то під загрозою опиниться і другий... Не можна собі дозволяти таких пустощів...

Але Василь поважно обіймає за плечі фотографа й каже:

— Ви зробите велику приємність моїй дамі...

І справді, Галина вся аж сяє, поправляє зачіску, комірець блузки. Василь надягає берет. Пан Каріон здається.

Ізабелла нервово тарабанить пальцями по столику, мить — і закоханих сфотографовано. Пан Каріон обіцяє дати фото через годину.

— Може, ви зачекаєте тут? — пропонує пані Каріон.

Всі троє переглядаються, а Василь каже:

— Ні, дякую. Ми почекаємо в кав'ярні. Я тільки залишу в вас свою валізку.

Та сама кав'ярня, куди приходила Галина після своєї втечі. Господар проводить їх у скромнішу кімнатку.

Василь, якийсь зажурений, каже Ізабеллі:

— Ізабелло, це важко пояснити... Згодом я поясню, і всі товариші зрозуміють мене...

Ізабелла підводиться.

— Ти йдеш, Галино? Не забудь, що в обід ти маєш сховати ще двох утікачів, а ввечері познайомити їх з Михайлом...

Галина й Василь цілуються, а Ізабелла вдає, що дивиться в залу кав'ярні.

— До речі, — рвучко обертаючись, каже Ізабелла, — що то за валізка, Василю?

Василь, посміхаючись, відповідає:

— Я зібрався на роботу.

Ізабелла тягне з собою Галину:

— Перевозити в валізці на велосипеді зброю, звичайно, сміливо, але небезпечно.

Задуманий Василь самотньо сидить у задній кімнаті кав'ярні.

Василь і пан Каріон у салоні. Вони розглядають фотографії.

— Добре вийшли, еге ж? — питає пан Каріон.

— А тепер іще одну фотографію, — каже Василь і прикладає палець до губ. — Так, для мене!..

Він відкриває валізку і виймає звідти... форму лейтенанта Радянської Армії. Щоправда, сукно на кітелі благеньке... І галіфе теж. Погони, нашивки, зірочки, як глянути на них зблизька, дуже простенькі. Але Марі старанно попрацювала, дотримуючись усіх вказівок Василя.

— Але ж ви не підете... — каже пан Каріон.

Василь уже майнув за ширму перевдягатися.

Пан Каріон хитає головою і тихо каже:

— Ну й шибеник!

Потім швидко простує в передпокій, ні слова не каже дружині, що дивиться в рахункову книгу, й чіпляє на дверях табличку: «Зачинено». На два оберти ключа замикає двері й каже дружині:

— Оце здорово...

— Що здорово? — питає дружина.

— Ходи побачиш, — каже він, — але не впади з подиву...

Вони входять до фотосалону в ту мить, коли з-за ширми з'являється в формі Василь. Пояс російський, кобура та короткі чоботи німецькі, але про все це пан і пані Каріон не знають нічого. Вони стоять, роззявивши роти, і дивляться. Василь сідає на табурет.

— Але навіщо? — питає пані Каріон.

— Ви вірні товариші, даєте мені радість... і... честь, так, честь, ви робите мені дуже велику честь, зрозуміли? Це, — показує Василь на свою форму, — це моя Вітчизна!..

— Але ж це дуже небезпечно, — каже пані Каріон.

— Особливо для нього, коли він носитиме при собі це фото, — докидає чоловік.

— А для нас? Коли його заарештують, він скаже, де фотографувався...

— Не думаю... — каже фотограф, — він не з тих...

— Ви всі подуріли! — каже пані Каріон.

Фотограф готує фотоапарат. Потім подає знак Василеві. Пані Каріон сердиться, підходить до Василя і поправляє його дужі руки. Коли фото зроблено, вона раптом обіймає Василя. Пан Каріон, сміючись, додає:

— Ти хочеш, аби я сфотографував так вас обох?

Всі троє сміються.

— Коли будуть знімки? — питає Василь.

— Завтра. Скільки? — він показує на пальцях. — Скільки?

Василь замислюється, потім показує: «Шість!» І починає роздягатись, старанно складаючи форму в валізку.

— Який сьогодні день? — питає дружину пан Каріон.

— Четвер, перше червня сорок четвертого року. А що?

— Нічого. Просто щоб запам'ятати... Не знаю, чи стане мені духу порвати негативи...

ВЕЛОСИПЕДНА ПРОГУЛЯНКА

Довкола копри, шахти, щогли. Здається, з цього індустріального полону годі вирватися. Неподалік димить ТЕЦ. Зіскочивши з велосипеда, П'єр відчиняє хвіртку в садок. За деревами — будиночок під черепицею.

Йому відчиняє літня жінка і запитливо дивиться на нього.

— Тімеон має масло? — питає П'єр.

— А, це ви. Трохи спізнились. Вас, здається, має бути четверо?

— Так, — відповідає П'єр, — зачекайте.

Він стежкою повертається назад. Підходить до велосипеда. Вдає, наче помпує колесо. Це умовний знак. З-за копра виходять Василь, Серж, Клебер і, котячи велосипеди, мовчки простують до будиночка.

Жінка йде попереду.

Простора кухня. Спальня.

П'єр став навколішки й витягує з-під ліжка валізку. В ній чотири автомати типу «стен», шість англійських револьверів, коробки з набоями. Четверо чоловіків уважно оглядають цей арсенал. Ховають револьвери за пояси, а набої й ріжки в кишені. Розібрані автомати загортають у ганчір'я, яке вони принесли з собою.

Дорогою їдуть четверо велосипедистів — П'єр, Василь, Серж, Клебер. Вони не поспішають, але й не баряться.

— Чорт! — лається П'єр.

За двадцять кроків попереду дорогу їм перетинають двоє французьких поліцаїв з велосипедами.

Молодший сержант щось запідозрив.

— Зупиніться! — гукає він.

Поліцаї загороджують їм дорогу велосипедами. Тепер у них вільні руки.

До гурту підходить хлопчик років десяти.

— Ваші документи, — каже молодший сержант.

Четверо велосипедистів гальмують, потім зупиняються, але з сідел не злазять, —одна нога на землі, друга на піднятій педалі, готова в будь-яку мить її крутнути. Вони стоять у ряд, з байдужим виглядом, застромивши за пояс праву руку.

П'єр подає лівою рукою свої документи. Молодший сержант дивиться на нього. Потім бере документи, які йому простягає правою рукою Василь. Дивиться уважно на нього:

— Ви француз?

— А хіба не видно? — різко відповідає П'єр.

—...а вас не питають... і до речі... проїжджайте!

— Мені ваші велосипеди заважають, — відповідає П'єр.

Сержант, не перевіряючи паперів у решти, питає:

— А що ви там везете?

— Нічого, — відповідає П'єр.

— А це? — питає другий поліцай, показуючи на ганчір'я.

— Це тебе не стосується, — відказує Клебер.

І всі четверо, мов по команді, наставляють на поліцаїв револьвери.

— Ще не второпали? — тихо питає П'єр. — Рух Опору! Вперед, без галасу!

Поліцаї вагаються. Першим забирає свій велосипед молодший сержант.

— Сюди! — каже Василь. — Швидко! — І вказує на бічну дорогу.

— Сідайте на велосипеди! І чешіть звідси, — каже П'єр. — Подякуйте, що ми вас не обеззброїли.

Василь гладить по голові хлопчика, який питає його:

— Ти хотів у них стріляти?

Поліцаї їдуть геть. Четверо велосипедистів щосили натискають на педалі.

ОСОБОВА СПРАВА

Кухня в будинку Жюля. Марі миє посуд. Галина витирає. Василь, Михайло і Жюль грають у карти на квасолю.

Жюль виграє. Він сміється. Василь старанно скручує цигарки для Жюля. Стукіт у двері — всі, звичайно, знають, хто це прийшов.

Жюль іде відчиняти. Входить П'єр, за ним якийсь високий незнайомець, в окулярах, береті й коричневому плащі.

Василь, Михайло і Галина встали, мов по команді «струнко». Незнайомець мовчки розглядає їх.

— Може, ви голодні? — питає Марі.

— Ми вже попоїли, — відповідає П'єр і додає: — Товариші, рекомендую вам представника комітету радянських полонених у Франції. Його звуть Віктор.

Всі сідають довкола столу, крім Марі та Жюля, який питає дружину:

— В тебе ще є вино?..

— Це Василь, командир утікачів з Арраса, як я тобі уже казав, — відрекомендовує товаришів П'єр. — Галина, зв'язкова. Василь зараз має під своєю рукою близько

восьмидесяти втікачів з табору, організованих у партизанські групи.

Віктор починає по-російському докладно оповідати про бої на Східному фронті. Потім виголошує промову про необхідність безпощадної боротьби проти гітлерівських загарбників. Ані словечка про події, що відбувалися тут.

— Якщо ти даєш їм вказівки, то я хотів би почути переклад, — перебиває його П'єр.

— Ні, — відповідає Віктор поправною французькою мовою, — їх спершу треба допитати.

— Допитати? — дивується П'єр. — Тобі замало їхнього рахунку?

Віктор звертається до Василя по-російському:

— Відповідайте точно на мої запитання, товаришу: як ви попали сюди? Чому ви стали капо? Хто вас вибрав командиром полонених у департаменті Па-де-Кале?

Віктор дістає записника й щось занотовує.

Нараз Галина заходиться плачем. Марі кидається до неї, заспокоює її, нічого не розуміючи.

Допит триває. Наче крізь завісу, завісу сліз, видно засмучену Галину, Михайла, Василя. Віктор щось говорить. Жюль випиває свій келих. П'єр роздратований...

Віктор підвищує голос. Жюль питає Галину:

— Що він сказав? А зараз що сказав?

Галина. Він питає, чому Василь керівник...

— А його, — мовить Жюль, — хто його зробив керівником?!

— А зараз що? — питає П'єр Галину, бачачи, що Віктор підвівся й щось говорить.

Василь чує П'єрове запитання і перекладає: «Колись ми поквитаємось».

Запанувала ніякова тиша. П'єр гнівно каже Вікторові:

— Що для нас важливо, так це втягти у боротьбу якомога більше радянських полонених. Василь розробив план масової втечі з табору Бомон. Ти його проглянув?

— Ні, — відповідає Віктор. — Це ваша справа. Я тільки скажу, що в цьому таборі багато всіляких сумнівних елементів.

— Лише на волі можна дізнатись, чим вони дишуть, — каже П'єр.

— Всі ці типи працювали на ворогів. І цього не викреслити з їхніх особових справ.

П'єр стривожено дивиться на Віктора.

— Ну що ж, — мовить Марі, наливаючи склянку вина Вікторові, — я вам усе скажу, — вона знижує голос, але говорить з притиском, — я вам усе скажу, товаришу. Такі елементи, як Василь, можуть залишатись тут, з особовою справою чи без неї... Тут їх люблять, як своїх синів.

Знадвору долинає гамір голосів. Жюль вмикає радіоприймач. П'єр і Віктор тиснуть усім руки й виходять. Михайло також іде. Галина лягає спати. Василь малює голову Марі й оточує її віночком з маленьких квіточок. Жюль вимикає радіоприймач і звертається до Марі:

— Як ти гадаєш, Марі? Цей Віктор якийсь непевний. Після війни я напишу в Москву й розповім усю правду про наших росіян...

Василь на мить перестає малювати і мовчки, з любов'ю дивиться на Жюля.

НАДТО ВАЖКА ПАКА

Напівтемне приміщення. За столом один навпроти одного сидять П'єр і Василь. Василь намалював план якогось будинку.

— Тут склад обмундирування, — каже він. — А тут кімнати. Рекзісти нічого не почують.

— Це треба зробити перед операцією,— каже П'єр. — Бо коли в них украсти мундири, вони стануть недовірливі.

— Згода, — відповідає Василь. — Операція з мундирами в Білі — дев'ята година, операція в Бомоні — одинадцята година.

— Люди тобі потрібні?

— Так. Четверо французів, щоб розвести наші групи після повернення в містечко.

Казарма рекзістів.

Склад з обмундируванням. На одній полиці — мундири, на іншій — кашкети. Далі купами лежать шинелі.

Лаючись, заходить напідпитку миршавий рекзіст у плетеному светрі. Лягає на купу шинелей і вкривається ними. Видно лише його чуб. Чути хропіння.

Надворі Василь і ще двоє росіян. Василь, скрадаючись попід стіною, наближається до загратованого вікна. Потім, напружившись з усієї сили, поволі розгинає два прути гратів. Обмотавши ліву руку ганчіркою, він лагодиться розбити шибку; один з товаришів присвічує йому ліхтариком.

Видно середину складу, тьмяно освітленого ліхтариком. Рекзіст голосно хропе. Коли Василь розбиває шибку і скалки з брязкотом падають на кам'яну долівку, рекзіст перестає хропти і повертається на шинелях. Тепер не видно і його чуба.

Василева рука повертає шпінгалет. Між розігнутими гратами просковзує менший з двох росіян. Ось він уже в приміщенні скла-

ду, ліхтарик тримає в зубах. Відчиняє три великих засуви на дверях. Василь і його товариш заходять досередини. Всі троє роздивляються довкола, потім добувають з кишень шпагат. Починають зв'язувати мундири. Василь бере кітелі. Один його товариш — штани й кашкети, другий — шинелі. А що купа, де лежить рекзіст, найбільша, Василь починає зв'язувати і її.

Вони працюють без шуму. Василь питає товаришів, чи все в них готово.

Коли один із них завдає собі на плечі свою велику паку, шпагат рветься і додолу, зойкнувши, падає рекзіст.

Василь кидається на нього...

БОМОН БЕЗЛЮДНІЄ

Того ж вечора чотири групи вдягнених за рекзістів партизанів по шість чоловік у групі тихо рушили в темряві до воріт Бомонського табору.

Німецький вартовий встиг тільки глянути на документ, що йому подав Василь, і тут же впав. Ворота тихо відчинились.

Четверо переодягнених партизанів з автоматами на плечах простують до чотирьох вишок і дивляться на прожектори.

Спершись на стовп, Василь весело посміхається у світлі місяця. Він подає свист, і операція починається.

Прожектори гаснуть. Німці стріляють навмання. Одягнені за рекзістів люди біжать до бараків.

Розбуджені полонені поводяться по-різному. Одні йдуть за визволителями, інші ховаються. Кількох рекзістів забито.

Сергійко підбігає до Василя й просить його:

— Дай якусь зброю, поквитаюсь із перекладачем.

Василь дає йому свій револьвер:

— Орудуй швидко, але не вбивай його сонного...

За хвилину Сергійко повертається і каже Василеві:

— Він був п'яний як чіп. Та все ж упізнав мене...

Вночі чотири групи по тридцять чоловіків і жінок у кожній розійшлися по шахтарських селищах. Вдалині чутно гуркіт моторів.

ЧЕРВОНА ТРОЯНДА

Все має святковий вигляд, мов у неділю, хоч сьогодні вівторок. Та бійці руху Опору святкують тоді, коли трапляється нагода.

В їдальні застелено стіл, навпроти кожного стільця — дві тарілки і дві склянки. П'єр востаннє окидає оком стіл. Ізабелла ходить туди й сюди від їдальні до надвірних дверей.

Перший приходить Клебер. Він приніс пляшку шампанського.

Потім Серж, як звикле, трохи сумний.

Далі свіжа, весела, в квітчастій сукні Галина.

— Дивіться! — каже Ізабелла.

Всі підбігають до дверей і бачать, як іде Василь.

Йому лишилося кроків із тридцять. Він теж бачить своїх друзів. Усміхається й ховає за спину щось загорнене. Мабуть, квіти.

В його петлицю застромлено гарну червону троянду. Перехожі озираються на Василя. Між ними — й літній німецький вояка. Василь церемонно входить до будиночка. Друзі сміються, вітають його, дають йому місце.

В їдальні Василь кладе букет, загорнений у сірий папір, на стілець, цілує Галину, обіймає за плечі чоловіків, потім стає перед Ізабеллою, добуває з кишені папірець і читає:

Дорога Ізабелло з Франції,
В цей великий день перемоги
Я дарую тобі на славу
Оці ось квіти. Хай живе Франція!

І, розгорнувши папір, дарує дівчині пишний букет. Тут усі квіти, які тільки можна було знайти в полі, на городах шахтарів — від маку до троянди, від китайської айстри до гвоздики.

Василь цілує зніяковілу й радісну Ізабеллу.

Клебер відкорковує пляшку шампанського.

— Відкрили другий фронт. Сьогодні вранці, — каже П'єр.

— Я знаю, — мовить Василь і, підвівшись зі склянкою в руці, виголошує тост: — За здоров'я наших дам! — Відтак п'є і додає по-російському: — Галино, сьогодні ти заспіваєш нашу найкращу пісню про кохання.

ЧОТИРНАДЦЯТЕ ЛИПНЯ

Копри. Шахтарське селище. Пам'ятник загиблим у Сенс-ан-Гоелі. Проста кам'яна брила майже пірамідальної форми, на її вершині — галльський півник. Довкола снують люди різних станів, але переважають серед них святково вбрані шахтарі з триколірною кокардою в петлиці. В декого з молоді пришпилені три квітки — синя, біла

й червона. Дзигарі на костьольній вежі показують 10 годин 40 хвилин.

Головна вулиця в Сенс-ан-Гоелі між двома поворотами на протязі двохсот метрів. На першому повороті — бістро Дюбуа; посередині — невеличка площа з костьолом, пам'ятник і кав'ярня; на другому повороті — ще одна кав'ярня, Етьєнова.

На порозі бістро Дюбуа стоїть Василь. Він без кокарди. Оглядає вулицю в обох напрямках. Потім зазирає всередину приміщення. За столом сидять троє молодих білявих росіян у цивільному вбранні і п'ють пиво. Василь киває їм головою, хвацько стрибає на велосипед і поволі їде до площі з пам'ятником.

Під'їхавши до площі, злазить з велосипеда. На вулиці повно «перехожих», а біля пам'ятника нема ні душі. Ведучи велосипед, Василь пробирається в натовпі. Один із перехожих киває іншому на священика та шахтаря в картузі, що розмовляють під костьолом: «Дивно все-таки, що Ернест балакає з священиком. Вони вже кілька місяців, як не могли й бачити один одного». Василь не звертає уваги на людей. Він простує вперед. А потім сідає на велосипед. Під'їжджає до Етьєнової кав'ярні.

Заходить досередини.

10 годин 45 хвилин. Священик і Ернест усе ще стоять під костьолом.

Ернест. Він має бути там.

Священик. Авжеж.

Ернест. Очевидно, всі виступлять одночасно.

Священик. А що нам робити, як його об одинадцятій там не буде?

Ернест. Ото ж то й воно!

Василь розмовляє в кав'ярні з трьома своїми товаришами, які п'ють пиво. Потім сідає на велосипед і повертається до пам'ятника.

Позаду чути гуркіт мотора. Василь озирається. Мотоцикл із коляскою. Двоє польових жандармів у зелених плащах. Василь натискає на педалі. Мотоцикл випереджає його і їде далі. Троє росіян вийшли з кав'ярні й роздивляються довкола.

Німці гальмують коло натовпу, який дедалі зростає. Але не зупиняються. Перехожі дають їм дорогу. Дехто спиняється. Інші, навпаки, прискорюють ходу, тихо кажучи на вухо сусідам: «Гуляйте, гуляйте, це пусте. Звичайний патруль, гуляйте».

Мотоцикл набирає швидкість і зникає за поворотом біля бістро Дюбуа. Росіяни на порозі кав'ярні дивляться йому вслід.

Василь ставить коло кав'ярні «Комерс» свій велосипед. В кав'ярні повно людей. Перекидаються жартами: «Сіро-зелені скоро позеленіють зі страху». — «Ти їх не запросила зайти, Адель?»

Адель, власниця кав'ярні, червона гладуха, точить пиво, нічого не відповідає. Побачивши Василя, посміхається йому. Він підходить і обіймає її.

— Все гаразд, — мовить вона.

Василь виходить у двір.

Але тільки-но зачиняються за ним двері коридору, він знову повертає на кухню Адель й заходить в іншу кімнату, де сидять шестеро росіян. На столі й долі валізи. Мундири з цупкого сукна, з грубо нашитими відзнаками, сяк-так пошиті пілотки, такі, як у Радянській Армії, чотири гвинтівки (німецькі) і два автомати системи «стен». Чоловіки перевдягаються в мундири. Василь звертається до них по-російському:

— Поспішайте, товариші, лишилося п'ять хвилин.

Він також перевдягається. На ньому форма лейтенанта. В руках два скручених прапорці, — не великих, але й не іграшкових.

Знову приміщення кав'ярні. Якийсь клієнт питає Адель:

— Адель, а що зараз буде?

Адель. Я знаю не більше, ніж ти. Тільки те, що написано в листівці.

Люсьєн. В такій, як ось ця? (Він виймає аркушик паперу).

Адель. Так.

В листівці написано: «Сьогодні, 14 липня 1944 року, всі француженки й французи з триколірними стрічками збираються об 11 годині біля пам'ятника загиблим. Комітет Визволення департаменту Па-де-Кале».

Люсьєн. Лондон також передавав: проводьте демонстрації біля пам'ятників загиблим.

Адель. От бачиш. Що питимеш, Мішелю?

Михайло (заходить, коли Люсьєн говорить останні слова, і сідає біля нього). Пиво.

Люсьєн (дивиться на нього. По паузі). А ти як гадаєш?

Михайло хоче щось відповісти, але його спиняє Адель:

— Облиш, Люсьєне, він тебе не розуміє, але я його знаю, це славний хлопець...

Люсьєн. За хвилину одинадцята.

Дзигарі на костьольній вежі б'ють одинадцять разів.

Під костьолом розмовляють священик і Ернест. Оратора нема й досі.

У дворі кав'ярні «Комерс» Василь дивиться в шпару, одна його рука лежить на дерев'яній клямці, друга тримає два скручені прапорці. Це саме навпроти пам'ятника.

Ернест (до священика). Ви знаєте, що важите своєю головою?

Священик. Якщо це не зроблю я, то зробите ви, а у вас п'ятірко дітей...

Ернест. Сміливіше! Але говоріть не більше трьох хвилин. І не забудьте наприкінці марсельєзу... До речі, ви її знаєте?

Священик простує до пам'ятника. Переступає низенький паркан і піднімається вище, тримаючись за півника. Потім гукає:

— Патріоти, патріоти!

Перехожі зупиняються як укопані. Чутно голоси: «Цитьте, тихіше, замовкніть!»

Василь відступає од дверей. Каже товаришам:

— Не дивуйтесь, що ми захищаємо священика! — І відчиняє двері.

Вони переходять вулицю — по двоє. Василь іде збоку.

Ідуть, карбуючи крок, із зброєю на плечах. Натовп розступається. «Оце так сила, це англійці, це франтирери, це росіяни», — чується звідусіль. Якийсь хлопець гукає: «Хай живе Червона Армія!»

Василь уже за три кроки від білого як крейда священика. Шестеро партизанів оточують пам'ятник, беруть на караул. Василь віддає честь священикові, клацнувши закаблуками (чоботи в нього французькі), й доповідає:

— Лейтенант Радянської Армії Василь Порик. Група партизанів Па-де-Кале. Починайте.

Священик виголошує промову. Натовп співає марсельєзу. Василь та його люди стоять струнко.

Карбованим кроком оратор і охорона рушають до Адель. Росіяни хутко зникають у коридорі.

Василь останній заходить у двері. В коридорі його стрічає Михайло й каже по-українському:

— Завтра о десятій біля копра в Лоосі?

— Гаразд. Але хіба ти не залишаєшся з нами? Сьогодні ввечері відсвяткуємо цю подію.

— Ні. Я ще маю роботу.

Вони тиснуть один одному руки.

ДРУГА БАТЬКІВЩИНА

Василеве обличчя. Він їде велосипедом. Чорна дорога підіймається вгору. Ліворуч копер. Далі вежа з дзигарями. Десята година. Погідний день. Василь зупиняється. Злазить з велосипеда і починає крутити цигарку. Насвистує українську мелодію. Позаду йдуть двоє робітників у брудних робах, з традиційними хустками шахтарів на шиї, з торбинами за плечима. Василь скручує цигарку. Підійшовши ближче, обидва «робітники» раптом кидаються на нього. Один хапає Василя за ноги. Другий б'є його кінчуком. Велосипед падає. Василь тягнеться рукою до сідла, під яким заховано револьвер. Кінчук злітає й опускається ще раз. Потім чути клацання наручників. Обидва «робітники» говорять німецькою мовою.

Перший есесівець. Ти певен, що це він?

Другий есесівець. Так, я добре вивчив цю морду з фотографії. Свисти.

Розлягається гострий свист. Одразу ж з'являється німецька військова машина і мчить до них на повній швидкості.

П'єр і Клебер біля залізничного шлагбаума.

Клебер. Ти знаєш, що сьогодні вранці схопили Василя?

П'єр. Так, в Лоосі.

Клебер. І що вчора по обіді пропав Михайло? Забрав усі свої речі з явочної квартири в Білі.

П'єр (здивовано свистить). Це може погано скінчитися. Треба сховати все, про що він знав.

Клебер. Яка підлота!

Мовчанка. Обидва думають про Василя.

П'єр. Шкода нашого друга... Боже, я ж попереджав Аррас... Але що вони можуть зробити?

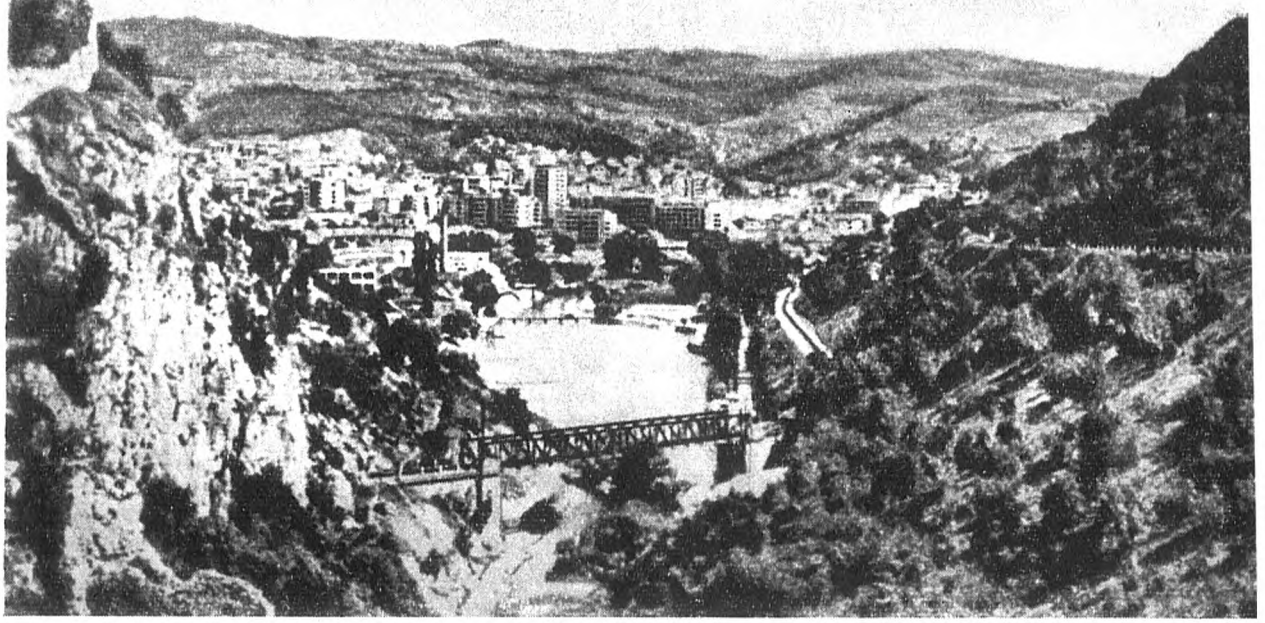
З гуркотом проходить поїзд.

Потім кадри війни. На Західному фронті, на Східному.

І могила Василя в Енен-Льєтарі.

З французької переклали
Ярослав СОКІЛ та Анатолій ВАСИЛЕНКО

«ВІЛЬНА РЕСПУБЛІКА УЖІЦЕ»

Це невелике, розташоване високо в горах сербське місто увійшло в історію героїчної боротьби югославського народу проти гітлерівських загарбників як одна з її найславніших сторінок.

Понад 25 років тому, коли гітлерівська армія марширувала дорогами Західної Європи, на маленькому клаптику югославської землі відважні партизани вигнали німців і встановили тут народну владу. Це була невелика територія, оточена містами Валево, Крагуєвац, Кралево, Вишеград, Зворнік і Собач з центром в Ужіце.

24 вересня 1941 року партизанські загони вступили до Ужіце. Другого дня командир цих загонів Душан Єркович видав наказ про відновлення в місті нормальних умов життя — відкривалися магазини, почали працювати різні установи тощо. А ще через тиждень в Ужіце вийшов перший номер газети «Вести», яку пізніше було реорганізовано в газету «Борба» — орган Комуністичної партії Югославії.

Ужіце стало місцем перебування Центрального Комітету Комуністичної партії Югославії і головного штабу Народно-визвольної армії, яку очолював Йосип Броз Тіто.

Місто жило і воювало з ворогом, прагнучи закріпити за собою здобуту перемогу. Тут налагодили роботу невеликого заводу по виробництву зброї і боєприпасів.

Гітлерівці піддавали Ужіце нещадним бомбардуванням. Бомби влучили й у завод, але частину верстатів і обладнання пощастило врятувати і встановити в підземному бункері. Вдень і вночі не відходили від верстатів робітники, безперервно надсилаючи народним месникам свою продукцію. Сьогодні цей підземний бункер становить частину Ужіцького музею, де зібрані рідкісні експонати — красномовні свідки мужньої боротьби югославських партизанів. У музеї можна побачити і великий плакат, на якому сербохорватською мовою виведено: «Москва впала. Будь-який опір німцям — безглуздя!» Цей плакат виготовили гітлерівці. Але ніхто не вірив їм, і 7 листопада 1941 року, так само як і в Москві, в нескореному місті відбувся військовий парад.

Гітлерівці робили все можливе, щоб знищити цей острівець свободи.

Спочатку німецько-фашистське командування спробувало використати зрадницькі загони «четників» Михайловича. 1 і 2 листопада вони почали наступ на Ужіце та навколишні містечка і села. Але ці атаки були мужньо відбиті. І лише в останні дні листопада під натиском набагато численнішого ворога, партизани змушені були залишити місто.

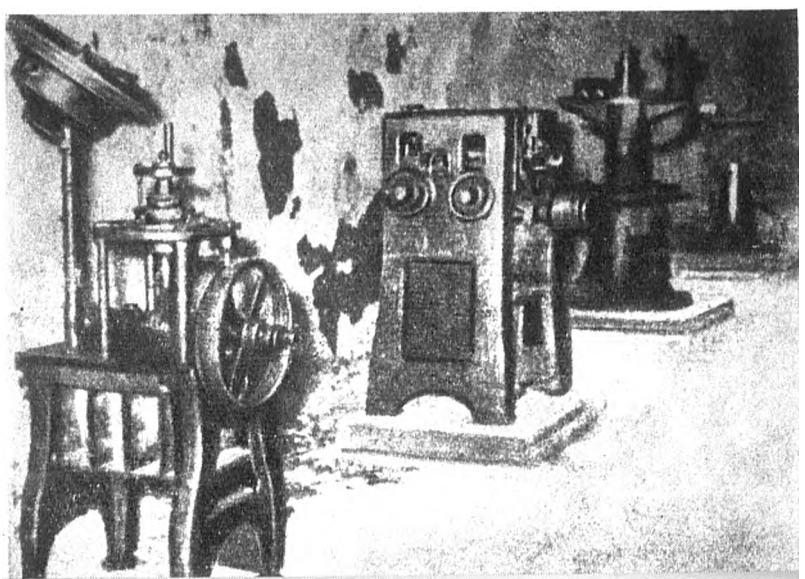

У таких об'явах гітлерівці погрожували смертною карою кожному, хто підтримуватиме партизанів. Але югославських патріотів не можна було залякати.

28 листопада 1941 року в Ужіце вийшов останній номер «Борби». У надрукованому в газеті зверненні до жителів міста народні воїни клялися, що не припинять боротьби з ворогом до здобуття повної перемоги.

Сьогодні Тітово-Ужіце — так тепер називається це місто — великий промисловий і культурний центр, з сучасними багатоповерховими житловими будинками.

«Вільну республіку Ужіце» не знайти на жодній карті, але саме тут були закладені основи нової, вільної, соціалістичної Югославії.

Підземний завод, де виробляла-ся зброя для Народно-визволь-ної армії.

ВАЖКИЙ ШЛЯХ СВОБОДИ

Земля Африки, здається, вся просякнута кров'ю мільйонів жертв ганебного колоніального режиму, встелена тілами учасників народних повстань проти жорстоких гнобителів. Але не та вже сьогодні Африка, над нею майорять прапори десятків новонароджених незалежних держав. Колонізатори змушені відступати під ударами хвиль народного гніву й натиску волелюбних народних сил. Та, відступаючи, вони шукають нових способів зберегти тут свій вплив. свої позиції. Вони шукають — і нерідко знаходять — свою слухняну агентуру і серед самих проводирів визвольних рухів — таких, як зрадник Чомбе або нинішні верховоди Гани. Дорога африканських народів до свободи важка, звивиста, повна небезпеки і прикрих несподіванок. І все ж таки вона веде вгору, до того перевалу, за яким має назавжди зійти незатьмарене сонце свободи.

Нелегким шляхом йде до свободи й народ невеличкої африканської держави Малаві. Стара її назва була англійська — Ньясаленд, від назви озера Ньяса, основного водного резервуара країни. Саме на берегах цього озера й живе більша частина майже трьохмільйонного населення Малаві. Тут вологий клімат, пишні тропічні ліси в низинах, савани і альпійська рослинність в узгір'ях. Проте лише одна п'ята частина території країни придатна для землеробства.

Відсталість Малаві пояснюється насамперед тим, що за винятком бокситів в країні досі не знайдено ніяких інших корисних копалин і колонізаторам не було потреби розвивати тут індустрію. Коло трьохсот тисяч робітників, тобто одна десята частина всього населення Малаві, працює поза її межами, на мідних рудниках Замбії або на тютюнових плантаціях Родезії. Малавійці вирощують тютюн, чай та деякі інші тропічні культури, а також бавовну. Дві третини продукції експортується до Великобританії: тютюн, чай, бавовна, сойові боби, тунгове масло. На всю країну є лише одна невелика залізнична колія, яка зв'язує озеро Ньяса з портом Бейра в «португальській» Східній Африці.

На три мільйони населення тут є лише 1900 ліжок у п'яти лікарнях і 31 амбулаторія. Серед шістдесяти чотирьох тисяч робітників, які працювали в самій країні, було сімнадцять тисяч дітей. Лише шість процентів населення вміли читати й писати.

Та не лише злидні і неписьменність успадкувала Малаві від колонізаторів. Національно-визвольний рух, який народився тут майже півстоліття тому, і досі продовжує ширитися по всій країні.

У часи першої світової війни, до якої було втягнуто і Чорний континент, в африканських колоніях точилася війна між силоміць мобілізованими до англійських і німецьких військ африканцями. Аскарі (солдати) британських військ билися проти аскарі німецького генерала Леттов-Форбека. В одному з перших боїв між ними за інтереси британського й німецького імперіалізму загинуло п'ять шостих усіх африканців, які брали участь у воєнних діях.

«Нас примушують проливати нашу невинну кров в цій війні, що захопила цілий світ. Тисячі наших людей полягли в боях, тисячі назавжди лишилися каліками. Плоди перемоги дістануться європейцям. А нас по-старому будуть визискувати й зневажати. Африканців примушують віддавати життя за справу, яка зовсім не є їхньою справою!» — так писав у своєму гнівному виступі «Голос африканців в сучасній війні» перший керівник національно-визвольного руху в Малаві Джон Чілембве.

Протягом довгих років Чілембве працював робітником у Сполучених Штатах Америки; був членом професійної спілки й там на-

Сьогоднішня Малаві: парад мілітаризованих жіночих загонів, які організував у країні президент Банда.

На чайній плантації.

вчився класової солідарності робітників. Цей свій досвід він намагався перенести в національно-визвольний рух проти колонізаторів, які нацьковували його рідних ньясалендців на сусідів — сомалійців та ашанті. З 1915 року протягом сорока років Чілембве очолював національно - визвольний рух у Ньясаленді. Складність боротьби полягала в тому, що треба було об'єднати численні племена цієї країни. Один із його сучасників говорив: «Особливою заслугою Чілембве було те, що він виступав на захист не одного якогось племені, а всіх ньясалендців у цілому».

Віддавна з території Ньясаленду арабські работорговці вивозили на невільничі ринки тисячі й тисячі чоловіків, жінок, дітей. У другій половині XIX сторіччя, всього за дванадцять років, на території Ньясаленду відбулося понад тридцять збройних виступів англійців проти работорговців. Але ці походи були продиктовані аж ніяк не гуманними мотивами: просто англійським колонізаторам потрібні були робочі руки в самій країні, насамперед для праці в англійських фермерів, які переїжджали до Ньясаленду, усвідомлюючи, що зможуть тут розбагатіти.

1891 року Великобританія оголосила Ньясаленд своїм протекторатом, і лише в 1912 році було засновано, ще не під керівництвом Чілембве, Африканський національний конгрес — першу організацію в цій країні, яка ставила перед собою не політичні, а куди скромніші завдання економічного характеру.

Минуло понад три десятиріччя, перш ніж зусилля Чілембве принесли свої наслідки. У 1943 році було засновано першу політичну партію — Ньясалендський національний конгрес (НАК), — яка поставила перед собою чітку мету: визволення з-під влади англійських імперіалістів.

Одним із невідкладних завдань цієї партії стала боротьба проти англійського проекту утворення Федерації Південної та Північної Родезії та Ньясаленду.

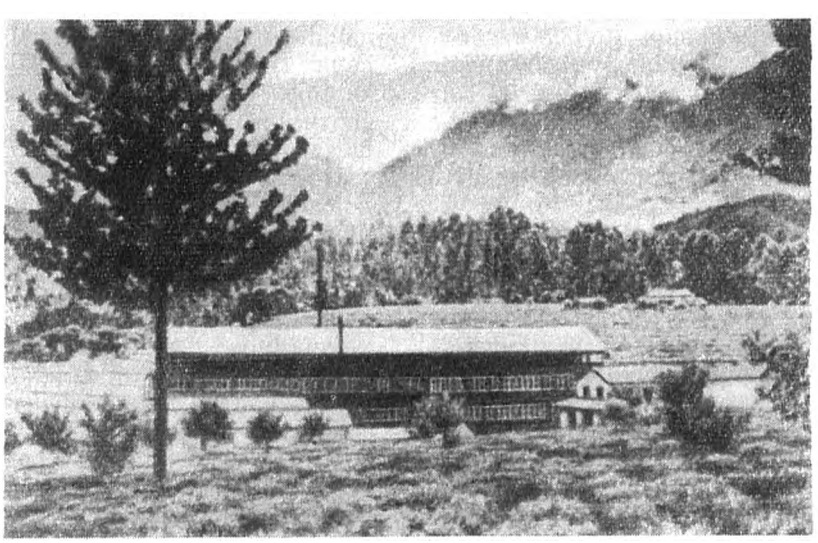
З 1959 року в Ньясаленді під проводом НАК посилилися виступи з вимогою ліквідувати Федерацію і створити незалежну державу Малаві. Лише силою зброї англійцям вдалося тоді взяти гору над прихильниками незалежності. НАК було заборонено, а все його керівництво на чолі з доктором Банда кинуто до в'язниці.

Проте ті діячі визвольного руху, кого англійцям не вдалося схопити, заснували нову партію Малавійського конгресу (МКП), яка продовжила справу НАК. Нову партію також очолив випущений з тюрми доктор Банда. Незабаром, в 1964 році, було проголошено незалежність молодої африканської республіки Малаві.

Однак на цьому визвольна боротьба в країні не закінчується. Якими великими не були б заслуги доктора Банда в боротьбі за незалежність, його політика наражається на справедливу критику, її оцінюють як виразно прозахідну. Дальші події показали, що Банда все більше підтримує лінію англійських неоколоніалістів. У зв'язку з цим багато його колишніх прихильників вийшли із складу малавійського уряду й емігрували до сусідньої Танзанії.

Шлях до повного визволення Малаві, як і всіх країн Африки, від колоніалізму й неоколоніалізму нелегкий, але народи Африки пройдуть його до кінця.

Чайна фабрика на околиці малавійського містечка Мланьйє.

Г. ПІЕРІДІС

Новогрецька література на Кіпрі

Історія новогрецької літератури на Кіпрі є невід'ємною частиною загальної історії цієї літератури і становить окремий розділ тільки тому, що відбиває особливості місцевої мови й життя — так само як література інших грекомовних країн — Криту, приміром, чи Йонійських островів.

Перш ніж висвітлювати цю тему, слід, очевидно, коротко викласти історію й зміст мовної проблеми, бо в нас, греків, з цією проблемою пов'язані не тільки розвиток літератури, а й духовна емансипація та політичне й суспільне пробудження народу. Історичні чинники, а ще більше умисні дії прихильників суспільного консерватизму, з перших сторіч візантійської доби створили неперехідну безодню між мовою народу і штучною, муміфікованою мовою, якої народ не розумів. Проте захисники останньої наполягали на збереженні її як офіційної мови держави, церкви й так званого класу освічених.

Як виникла ця двомовність, що стала перешкодою в духовному поступі греків? Коріння її сягає дуже глибоко. Ще за елліністичної доби, коли жива мова наслідком природного розвитку ввійшла в фазу, котру вчені звуть «койне», деякі письменники-аттікісти і далі писали свої твори не цією загальнонародною мовою, а давнім аттічним діалектом; вони гадали, що, мавпуючи мову шедеврів класичної епохи, й самі писатимуть шедеври.

Протягом усієї візантійської доби двомовність тривала і, цілком природно, прірва між архаїчною мовою та мовою народу ширшала з кожним століттям. Адже архаїчна мова лишалася без розвою, а жива, підкоряючись законам природи, розвивалась у вустах народу. Ця прірва виникла через теократію й монархізм, що на них спиралося візантійське суспільство. Учені схоласти панівного класу зневажали народ. А народ, знедолений, але завжди живий, іде своїм шляхом і складає своєю мовою перші твори новогрецького письменства — акритські пісні.

Акритами звалися спеціальні загони воїнів, що мали обороняти околиці, тобто кордони безмежної Візантійської держави від постійних наскоків персів, арабів та інших завойовників. Акритам держава надавала маєтки й податкові пільги, а вони за це зобов'язувалися захищати довірені їм краї від різних загарбників. Це був клас військової аристократії, що зазнав свого найбільшого розквіту в VII — X стст.; він жив життям, сповненим боротьби, пригод і звитяжних подвигів. Їхні подвиги були легендарні, а кілька полководців (особливо Дігеніс Акрит) стали справжніми героями в народній уяві. Про ці подвиги народні співці створили епічні пісні так званого акритського циклу.

Після X століття становище змінюється. За династії Комнінів, тобто в XI—XII століттях, починає народжуватися новогрецька торговельна буржуазія, що ламає замкнене середньовічне господарство. Розвивається мануфактурне виробництво. Розширюються міста й ринки. Ці зміни впливали,

природна річ, і на духовне життя, наслідком чого була поява в середовищі освічених класів перших письменників, що писали свої твори мовою народу. У мовній, ідеологічній та релігійній монолітності візантійського панівного класу з'являються перші проломи. «Спанеас»— один із перших таких творів, розтягнений моралістично-релігійний віршований трактат, що не виходить за рамки всталених поглядів — являє собою, проте, революційну як на ту добу новацію: він писаний тією чи майже тією мовою, що її вживає й розуміє народ. Цей твір став дуже популярний, з'явилося чимало рукописних варіантів його, а в XVI ст. він був надрукований у Венеції.

«Птохопродромос» і «Пиякова філософія», написані димотикою (так названо мову народу) водночас із «Спанеасом», тобто в XII ст., відрізняються від нього своїм змістом. Вони висміюють закони й оспівують земні радощі.

Хоч суспільні зміни XI — XII стст. гальмувалися, бо купецтво було виснажене хрестовими походами й мусило йти на компроміс із всесильними ще феодалами, проте аж до падіння Візантії з'являлися у великій кількості твори розмаїтої тематики, писані димотикою або сумішшю архаїчної мови й димотики. Це були героїчні, епічні поеми з героями давнини або візантійської доби, поеми історичні, релігійні, повчальні тощо. Окреме місце посідають поезії, що зображують не людей, а життя й звичаї тварин чи навіть рослин.

У перші роки після падіння Візантії співаки створили славнозвісні голосіння про те, як турки взяли Константинополь. Деякі з цих голосінь являють не тільки історичний та мовний інтерес, а мають ще й поетичну вартість.

З любовної поезії цього періоду, тобто останніх століть Візантійської імперії та перших століть турецького панування, слід назвати вірші, відомі під назвою «Любовні забави, або Абетки кохання».

Характерне те, що при наявності відносно великої кількості віршів, прозові твори димотичною мовою майже повністю відсутні. Перша прозова новогрецька пам'ятка, що збереглася, була створена на Кіпрі. Йдеться про «Кіпрські ассізи» (на них я й зупинюся нижче).

У перші століття турецького панування з його тиранічною військово-феодальною системою, що чинила перешкоди торгівлі й обміновi, поневолені грецькі землі впали в духовну темряву. Старшини, тобто грецькі поміщики, були, так само як і турки, байдужі до освіти народу.

Духівництво, за деякими нечисленними винятками, дбало тільки про захист православ'я — і не так від іновірних завойовників, як від нових ідей та просвітительства. За таких умов суперечка між двома протилежними традиціями, тобто між мовою архаїчною й димотикою, загострюється на користь першої. Нечисленні люди, що мають освіту, це, переважно, церковники. Серед них було дуже мало духовних наставників, що писали для народу мовою народу, закликаючи його до боротьби. Більшість церковників писали архаїчною мовою, котру розуміли тільки вони самі.

Грецький народ висловлює свої думки в піснях. Він оспівує мужність і подвиги вільних клептів-партизанів, що таборилися в горах і воювали проти турків. Клептська пісня — один із найвищих витворів новогрецької мови — виникла в XVI столітті.

Одночасово народна поезія створює димотичні пісні про кохання, чужину, пісні-голосіння, колискові, пісні-марення тощо.

Становище почало змінюватися з середини XVII століття. Цього разу вітер перетворень повіяв іззовні, з грецьких колоній, розташованих у Росії, в Австро-Угорщині, в наддунайських князівствах, де почав утворюватися новий клас — клас буржуазії. Цей клас підтримував просвітительство й освіту, засновував друкарні, де видавалися газети та книжки, відкривав школи. Природно, що за цих умов відродження знову з'являються письменники, які пишуть живою мовою народу. Тепер це освічені й культурні люди. Втім, двомовність ще зберігається.

Проголошення незалежної грецької держави внаслідок переможної революції 1821 року не розв'язало, на жаль, соціальних проблем. Буржуазія, йдучи на компроміси зі старшинами й іноземним капіталом, разом з ними визискувала відсталий край.

Але звідси починається розвиток історії новітнього, сучасного новогрецького письменства.

Така, в дуже загальних рисах, історія мовного питання в Греції у зв'язку з становленням і розвитком новогрецької літератури на початку XIX століття.

Учені не дійшли згоди щодо часу народження новогрецької літератури. Одні вважають, що воно припадає на X століття або й раніше, коли з'явились акритські пісні; інші датують це народження XII століттям, коли перші письменники почали писати розмовною новогрецькою мовою; треті пов'язують його зі знищенням Візантійської імперії, тобто XV століттям. Останні вважають тексти, створені до

XV століття, за передісторію новогрецького письменства.

Узявши до уваги ці дані, простежимо роль Кіпру в новогрецькій літературі.

Як і в Греції, на Кіпрі з давніх-давен розквітла й дала чудові плоди народна пісня. Природна річ, мовою цих пісень був місцевий кіпрський діалект, але зміст і форма їх цілком тотожні зі змістом і формою пісень інших грекомовних країн.

Акритські пісні Кіпру — одні з найкращих пісень акритського кола. Але звідки прийшли вони на Кіпр, як сталося, що народ прийняв їх у своє лоно й зробив своїми?

Свого часу Кіпр зазнавав багатьох наскоків з боку арабів, але ці наскоки не спричинялися до воєн, про які розповідається в акритських епосах. З другого боку, хоч на Кіпрі досі існує багато топонімів, пов'язаних із легендами про Дігеніса Акрита, що свідчить про величезний вплив героя пісень на народну фантазію, ті самі кіпрські акритські пісні не згадують жодного кіпрського ймення. Усі місцеві назви в піснях малоазійські. Навіть імена героїв не схожі на кіпрські.

Учені пояснюють це порізному. Одні вважають, що ці пісні принесли з собою кіпріоти, які повернулися на батьківщину після насильного переселення їх до району Мармурового моря (до Кізіка). Переселення відбулося 690 року, а повернулися вони на початку чи в середині VIII століття. Але, на думку фахівців, акритські пісні не можуть бути такі давні. Інші гадають, що ці пісні принесли з собою акритські полководці. Вважається за цілком імовірне, що загони акритів розміщувалися на Кіпрі для оборони його від нападників-арабів. Цю думку підтримує Махерас. Є й припущення про те, що загони акритів формувалися й проводили навчання на Кіпрі.

Хоч би як там було, але залишається факт, що на Кіпрі акритська народна пісня символізує давній початок новогрецької літератури.

Серед пісень грецького народу збереглися й кіпрські пісні інших жанрів: любовні («стослови кохання» та інші двовірші), релігійні, пісні-голосіння, колискові, пісні-марення, так само й пісні, де героями є тварини («Житіє осла»).

З другого боку, моральнодидактичним поезіям на кшталт «Спанеаса» протистоять на Кіпрі твори Георгія Лапіта, що жив у першій половині XIV століття (Лапітова мова, щоправда, трохи архаїчніша за мову «Спанеаса»).

Не бракує тут і голосінь. Однією з найкращих пісень цього жанру є «Падіння Константинополя», написана, певне, в рік узяття міста. Нещодавно підтверджене її кіпрське походження. Набагато пізніше виникла поема під назвою «Оповідь-голосіння про поневолення благословенного Кіпру».

На Кіпрі не прищепився тільки один жанр пісень, поширених у континентальній Греції, — пісень клептських. Природні умови Кіпру не дозволяли його жителям піти в гори й стати клептами. Партизани могли надійно ховатися на просторах і в горах континентальної Греції. Турків там було порівняно мало. А на Кіпрі з його маленьким тереном і легкоприступними горами було велике турецьке військо, що дорівнювало одній чверті населення.

Отож, у народній пісні, як і в інших видах фольклору Кіпру, подібність до відповідних творів, поширених в інших грекомовних країнах, дуже велика. Відмінності кіпрських пісень обмежуються реаліями й діалектизмами.

За доби занепаду Візантійської імперії Кіпр, так само як Кріт, Родос, Йонійські острови, — мав історичні, господарчі й суспільні умови розвитку, що відрізнялись од тих, які існували у Греції. Підвладний в 1192—1489 рр. франкійській династії, а в 1489—1571 рр. Венеційській республіці, Кіпр попав у турецьку неволю більш як через століття після падіння Константинополя.

Ще перед приходом франків, а особливо під час їхнього панування, Кіпр був найбільшим осередком торговельних зв'язків між Сходом, святими місцями, Візантією та Заходом і мав один з найважливіших портів на Середземному морі. Цей острів був одним із тих місць, де з'явилися перші проломи в замкненому феодальному господарстві, викликані діяльністю молодої торговельної буржуазії.

І саме на Кіпрі написано перший новогрецький прозовий твір народною мовою. Характерно, що цим твором є «Ассізи королівства Єрусалиму та Кіпру», тобто закони й звичаї, що регулювали суспільні та приватні стосунки підданих королівства. Переклад, чи краще сказати, обробка цього твору місцевим кіпрським новогрецьким говором набрала завершеного вигляду 1340 року; розпочато цю роботу було, мабуть, раніше, десь у середині XIII століття. Цей твір, за словами відомого дослідника Г. Валетаса, «має величезне історичне, історико-літературне, мовне значення, це перша річ у нашій історії, що дала звитяжний бій у творенні й відродженні мови. Це початок новогрецької літератури. Можна сказати, що цей твір зітканий з багатьох народних перекладів. Ці розповіді подані про-

сто й невимушено і читаються як художній твір».

Кіпрові належить також перший грецький прозаїк, батько новогрецької прози Леонтій Махерас, що написав десь у 1450 році славнозвісну «Розповідь про солодку землю Кіпр, що зветься Кронака, тобто, Літопис».

Літопис містить розповіді про історичні факти в хронологічному порядку, головно в період між 1359 та 1426 роками. Згадується тут, за звичаєм літописців тієї доби, багато давніх історій, переказів, практичних відомостей, подано й перелік священних реліквій, монастирів тощо. Але на відміну від інших візантійських літописців, що писали архаїчною мовою, Махерас використовує живий кіпрський діалект своєї доби. Його книжка є визначною пам'яткою новогрецької літератури.

Махерас мав консервативні погляди й був прибічник франкійської династії, хоч і залишався вірний православ'ю. Але любов його до батьківщини, до Кіпру очевидна. Про це свідчить і назва його твору: «Солодка земля» (Кіпр). У тексті твору знаходимо такі звертання, як «дорога земле», «обожнюваний краю», «святий острове» й інші. Часом він пише: «Хоч як я її (рідну землю) обожнюю, проте не хочу казати неправди».

Літописцем був також наступник Махераса Георгій Вустроніос, що написав у перші роки XVI століття хроніку про період від 1456 до 1501 року. І він майстерно використовує живу народну мову (кіпрський діалект), створюючи прекрасний взірець художньої прози. Вустроніос, або Буструс, належав до старої французької родини Бустронів.

Третій письменник, що вів далі літописну справу Махераса та Вустроніоса,— Соломон Родінос (1530—1595 рр.), котрий, аби яскравіше розповісти про ті чи ті події, зображував їх одразу по тому, як вони відбувалися.

На жаль, твір Соломона Родіноса не зберігся. Відомостями про нього та його творчість ми завдячуємо його синові Неофітові Родіносу, котрий і сам посідає важливе місце серед кіпрських прозаїків як автор історико-життєписного твору «Про героїв, полководців, філософів та інших, що вийшли з острова Кіпру».

Та не тільки в прозі Кіпр веде перед. Разом із Кріто́м йому належить першість і в новітній ліричній поезії. Йдеться про чудові любовні поеми невідомого автора, написані в середині XVI століття, за кілька років перед тим, як турки захопили Кіпр. Це збірка з 156 поезій, писаних кіпрським говором тієї доби; видно, що автор їх добре обізнаний з поезією й технікою віршування італійського Відродження. У цих поезіях дуже тонко й ажурно втілено кіпрською народною мовою петраркізм, що панував тоді в Європі. Деякі з них являють собою переклади Петраркових сонетів.

Протягом XVII, XVIII й аж до кінця XIX ст. на Кіпрі не створювалося високомистецьких літературних творів, крім димотичної поезії та кількох віршів моралістично-релігійного чи іншого змісту. На підтурецькому Кіпрі, як і в цілій підтурецькій Греції, панує занепад і духовна темрява.

Від останніх років XIX та з початку XX століття сучасна грецька література Кіпру як мовою, так і формами розвитку, цілком збігається з літературою вільної Греції.

Але тут розпочинається новий розділ — сучасне грецьке письменство Кіпру, котрого не охоплює наша тема.

ОТАМАНИ НЕОНАЦІЗМУ

Офіційна пропаганда у ФРН знову закликає до ненависті й реваншу, мішені з зображенням радянського воїна виставлені на полігонах бундесверу. В лавах західнонімецької армії нараховується півмільйона людей, військові витрати Бонну вже перевищують витрати гітлерівської Німеччини на підготовку до другої світової війни. Реваншисти таємно створюють ядерну і ракетну зброю.

Мюнхен, той Мюнхен, що відіграв зловісну роль в долі цілих народів, знову став притулком скажених неонацістів. Втім Мюнхен не виняток. Збіговиська «спілок вигнаних» відбуваються в Кельні, Дюссельдорфі, Франкфурті-на-Майні, Бонні і багатьох інших містах ФРН. Реакційний реваншистський курс правлячих кіл Бонна широко відкрив шлях до відродження націзму. Ми не глухі. І хоч міста ФРН лежать порівняно далеко від нас, ми добре чуємо скажений вереск недолюдків. Погрози ватажків «спілок вигнаних» і в тому числі почесного голови сілезького земляцтва Румбауера, який висунув план... виселення більшості поляків, які живуть нині в західних районах Польщі. «З тими, хто залишиться, ми зуміємо впоратися»,— з чисто гітлерівською самовпевненістю горлає Румбауер... Така самовпевненість пояснюється насамперед тим, що Румбауер та йому подібні відчувають всебічну підтримку боннських урядовців і зокрема міністерства в справах переміщених осіб. Адже це міністерство, заборони якого весь час вимагають всі чесні німці, створено передусім для опіки есесівців і націстів, для сприяння неонацістським спілкам, для розпалювання шаленого реваншизму. Адже не випадково, що майже вісім років очолював його кривавий кат Оберлендер, потім Ганс Крюгер, якого згодом викрили як вбивцю польських громадян. Нарешті, в новому урядовому кабінеті це міністерство очолив вчорашній міністр оборони ФРН фон Хассель, той самий горезвісний міністр оборони ФРН, який заявив: «Наші територіальні вимоги йдуть далі лінії Одер—Нейсе. Ми хочемо поновити колишню територію німецької імперії. 2000-й рік не повинен стати роком 83-ої річниці Жовтневої революції».

В цих трьох цинічних реченнях викладено кредо боннських реваншистів, основа їхньої політичної стратегії.

Не бачити реальної загрози неонацізму, а отже, і загрози війни, можуть лише сліпі. Не тільки зростання бундесверу, що озброюється до зубів при підтримці американських мілітаристів, не тільки реваншистський шабаш «спілок вигнаних», не тільки симпатії до воєнних злочинців з боку правлячої боннської верхівки, а й все духовне життя боннської держави викликає тривогу і протест громадян першої в історії німецького народу демократичної і миролюбної держави — Німецької Демократичної Республіки, самих тих західних німців, які ще не втратили розум і сумління, а також людей доброї волі цілого світу. Політична атмосфера ФРН перейнята мілітаристським, реваншистським духом. На екранах демонструються фільми відверто фашистського змісту, величезними тиражами видаються книжки, що прославляють гітлерівське воїнство, в школах підлітки вивчають націстські пісні, широко рекламуються персональні виставки таких художників як Маттіас Падуха, якого свого часу прозвали «любимим лебедиком фюрера». Радіо і телебачення настирливо втовкмачують слухачам, ніби Німеччина без вини винувата, прагнучи пустити в непам'ять криваві злочини фашизму, а молодь готують до місії «врятування» Німеччини, відновлення її величі шляхом війни. Саме в цьому мають переконати німецьких юнаків щоденник колишнього начальника генерального штабу націстської Німеччини генерала Ф. Гальдера, спогади дружини Герінга, які надрукував журнал «Квік»; писанина, що розпалює расову ворожнечу, закликає до шовінізму і шалено пропагує антикомунізм. Саме для цього продаються грамофонні пластинки з текстами зведень гітлерівського командування.

На Рейні розповсюджується коричнева чума. Ми не можемо залишатися спокійними. Той факт, що зовсім недавно на виборах у ландтаги двох з десяти земель За-

Запеклі націсти вже знову мітингують, загрожують. Ось голова НДП Фріц Тілен виголошує промову на з'їзді своєї партії.

Під час перших виборів до бонн-ського бундестагу, серед п'ятьох депутатів від тодішньої «Німецької імперської партії» був і теперішній заступник голови НДП Адольф фон Тадден. Через кілька місяців від «Німецької імперської партії» відгалузилася група колишніх націстських верховодів і утворила нову «Соціалістичну імперську партію». Її керівник Отто Ернст Ремер, якого ми бачимо перед тюремною камерою, був потім ув'язнений. Але не за свою націстську діяльність, а за шахрайство.

Колеги Ремера, які після війни опинилися в камерах Ландсберзької тюрми для гітлерівських воєнних злочинців, з ласки західних окупаційних властей скоро опинилися на волі. На фото — звільнення з тюрми в Ландсбергу 28 націстських злочинців.

Макс Рааб — депутат баварського ландтагу від НДП. У гітлерівській партії перебував з 1927 року (фото зліва). Генріх Фассбендер — депутат ландтагу землі Північний Рейн — Вестфалія від НДП. Перебував у гітлерівській партії з 1931 року.

хідної Німеччини неонацісти зібрали понад 600 тисяч голосів, не може не викликати тривогу. Західна преса вважає, що неонацісти користуються зараз підтримкою приблизно двох з половиною мільйонів чоловік. «Чи не є це повторенням подій, які сталися в Німеччині перед приходом до влади націстів?» — запитує західнонімецька газета «Рейніше пост».

За даними журналу «Шпігель» від 4 січня 1966 року, з 218 членів правління окружних організацій націонал-демократичної партії на землі Північний Рейн — Вестфалія 86 є колишніми членами гітлерівської партії. А з вісімнадцяти членів головного правління партії не менш дванадцяти були активними націстами.

Більшість пунктів програми НДП скрупульозно списані з «Майн кампф», часом вони закамуфльовані, а часом і ні. Ця програма вимагає «задоволення претензій німців на області, де вони жили протягом століть». Ці «демократи», певна річ, вимагають реабілітації воєнних злочинців: «Поки, — проголошують вони,— батьків прилюдно і безкарно таврують як злочинців, їхні сини не можуть бути добрими солдатами». Ядро гітлерівської партії та її керівні кадри, есесівці, офіцери вермахту, реваншисти з «спілок вигнаних» відіграють у цій «демократичній» партії вирішальну роль. Якому ж ідолу вони вклоняються? Хто став фюрером неонацістів після війни? Вернер Науман, колишній заступник Геббельса, агент Гіммлера. Він ще в 1952 році на збіговиську гітлерівських недобитків у Дюссельдорфі, що фактично стало першим таємничим з'їздом гітлерівців після війни, був головним доповідачем з питання створення «нової політичної партії» в Західній Німеччині.

Головний ідеолог НДП Адольф фон Тадден, колишній офіцер гітлерівської армії, нащадок аристократичної родини, якого вже охрестили Адольфом II, закликає взяти на озброєння «все добре, що було в націзмі», «соціальні досягнення» третього рейху, «створення дисциплінованих молодіжних організацій», «піклування про безпеку нації» і т. ін.

Однією з попередниць теперішньої НДП була «Німецька імперська партія». Саме до неї і належав Адольф Тадден, разом з ним в ній перебував і Ремер, який у липні 1944 року командував охоронним батальйоном «Гроссдойчланд», той Ремер, що за наказом Гітлера придушив змову 20 липня 1944 року в Берліні й особисто керував стратою учасників змови: фон Штауффенберга, фон Квірінгейма, Ольбріхта й ін. Кат Ремер тоді ж таки став генералом.

Ось хто повернувся до керівництва і волає про «інтереси нації».

Георг Кернер — член правління НДП, в гітлерівській партії перебував з 1929 року, був удостоєний почесної відзнаки націстської партії.

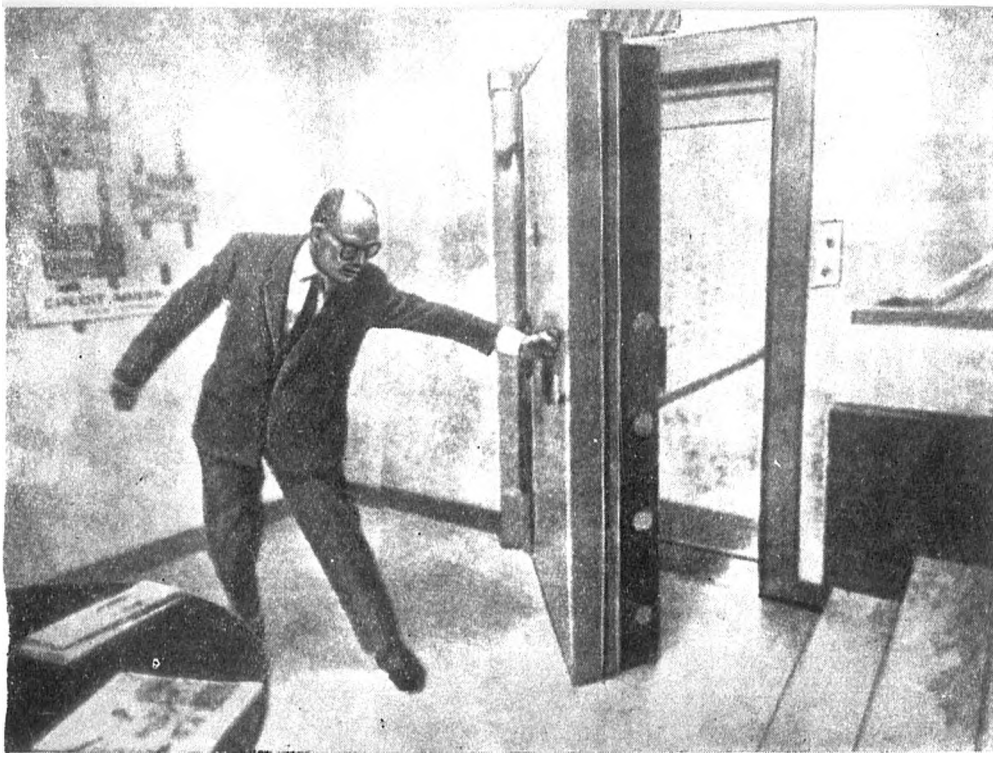
Ганс фон Грюнберг — член правління НДП, у гітлерівській партії перебував з 1931 року.

Хорст Швеймер — голова організації НДП у Гамбургу. Перебував у гітлерівській партії з 1932 року. Колишній гауптштурмфюрер СС.

Які таємниці, а може, і злочини ховаються за цими броньованими дверима величезних сейфів?

ЗА БРОНЕЮ СЕЙФІВ

Підраховано, що в Швейцарії одна банківська філія припадає на кожних 1300 жителів цієї країни. Проте самим швейцарцям така велика кількість банків, звичайно, ні до чого. Річ у тому, що швейцарські банки обслуговують грошовитих людей мало не цілого світу.

Гарантована законом таємниця вкладів у цій традиційно нейтральній країні дозволяє вкладникам уникнути оподаткування у себе на батьківщині. Особливо часто знаходять надійний сховок у швейцарських банках нечесно здобуті гроші, оскільки контролювати рахунок будь-якого вкладника тут практично неможливо.

ШПИГУНИ В РОЛІ ПОТЕРПІЛИХ

У Швейцарії жартома кажуть, що завдячувати тому, з якою «пильністю» тут охороняються банківські таємниці, слід... Гітлерові. Прийшовши до влади, він закинув у Швейцарію чимало своїх шпигунів. У Цюріху, наприклад, діяв відомий гітлерівський розвідник Томе. Його завданням було виявити німців, котрі тримають свої капітали у швейцарських банках. Адже закон, прийнятий фашистами, зобов'язував кожного громадянина третього рейху повідомити власті про свої вклади, вміщені в іноземні банки. Того, хто приховував свої капітали, чекала смертна кара.

Томе мав список осіб, які могли гримати свої гроші в Швейцарії. Крім того, в його розпорядженні була чимала сума готівкою. Насамперед він відкрив кілька рахунків у різних банках і в такий спосіб познайомився з багатьма службовцями цих установ. Йому вдалося подружитися з молодим касиром і навіть завести роман з гарненькою друкаркою. Вони звіряли йому маленькі особисті і, звичайно, деякі ділові таємниці своїх банків. Серед нових приятелів Томе були і такі, що не змогли протистояти спокусі одержати винагороду лише за незначну, на їх погляд, дрібничку, пов'язану з службовими таємницями.

І незабаром у Берлін був доставлений список двадцяти «нелояльних німців».

Коли старі джерела інформації почали вичерпуватися, Томе вдався до провокації. Якось шпигун завітав до великого банку і заявив про своє бажання зробити внесок у сумі 20 000 швейцарських франків на рахунок якогось пана Фабріціуса з Ганновера. Розгублений клерк відіслав його до помічника директора. Той спершу вагався, але Томе дуже щиро розповів, як пан Фабріціус попросив його перекинути гроші у Швейцарію, бо за нинішньої ситуації пану Фабріціусу неможливо приїхати сюди особисто, оскільки за ним постійно стежать і контролюють кожен його крок. Нарешті Томе потрапив до директора. Той мимоволі проговорився, що Фабріціус справді має в його банку рахунок, і погодився прийняти гроші.

Можливо, директор банку і не припустився б такої помилки, коли б становище багатьох німців, які мали свої рахунки у швейцарських банках, справді не було таким драматичним. Націсти контролювали будь-яку поїздку за кордон, підслуховували телефонні розмови, перлюстрували пошту. Тому німці змушені були все частіше звертатися до посередників у фінансових операціях за кордоном.

Того ж вечора Томе надіслав у Берлін шифровану телеграму, а кількома годинами пізніше Фабріціуса заарештувало гестапо. Через три дні банк (де, звичайно, не знали про арешт клієнта) одержав розпорядження перевести весь вклад Фабріціуса у Німеччину.

ГЕСТАПО ВИГРАЄ ПЕРШИЙ РАУНД

Подібний трюк агенти гестапо здійснили і в інших швейцарських банках. І чимраз частіше банки одержували телефонні розпоряд-

ження з Німеччини: щоразу на другому кінці проводу чувся перелякáний голос людини, яка просилá негайно вислати їй всю суму вкладу. Траплялися випадки, коли банки одержували телеграми із назвою шифру, яким позначався рахунок якогось німця, шифру, відомого тільки банку і вкладникові.

Скоро в Швейцарії зрозуміли, в чому річ. Було вирішено надалі розпорядження, прийняті по телефону або телеграфом, виконувати тільки після перевірки їх в самій Німеччині. Ці заходи виявилися ефективними. Банки намагалися в такий спосіб захистити рахунки своїх клієнтів з Німеччини, коли вже не могли захистити їхнє життя.

Восени 1934 року гітлерівський суд засудив до страти трьох німців за те, що вони приховали існування своїх капіталів у банках Швейцарії. Цей випадок набув широкого розголосу в швейцарській пресі. Після того уряд Швейцарії прийняв закон про таємність усіх банківських операцій.

Зусиллями швейцарських властей гітлерівські агенти були викриті й вислані, а їхні швейцарські помічники засуджені й ув'язнені. Стаття 47 нового фінансового закону визначала, що кожен банківський службовець, котрий розголосить професійну таємницю, карається ув'язненням на строк до 6 місяців і грошовим штрафом у розмірі 20 тисяч франків. Закон офіційно підтверджував, що в Швейцарії іноземний капітал може знайти найбезпечніший притулок. Банкіри дістали у свої руки важливого козиря, бо відтепер не тільки не повинні були, але й не мали права виказувати таємниці своїх вкладників. Цей закон діє в Швейцарії й досьогодні без будь-яких змін.

І все-таки банківські таємниці іноді порушуються. Але лише тоді, коли йдеться про злочин. Так, наприклад, кілька років тому Інтерпол розшукував учасників великого пограбування, вчиненого в Канаді. У всі швейцарські банки було розіслано списки з номерами викрадених банкнотів. І коли через кілька днів якийсь посередник відкрив рахунок в одному з швейцарських банків і подав ці банкноти, його одразу ж було заарештовано.

Однак швейцарські федеральні власті відхилили намагання поліцейських органів США дізнатися щось про банківські вклади одного техасця, засудженого за пограбування.

«ГРОШІ НЕ ПАХНУТЬ»

У червні 1965 року швейцарські газети надрукували сенсаційну звістку: голову урядової банківської комісії Макса Хомела усунуто з посади. У короткому урядовому повідомленні йшлося про можливість його засудження. У банкірських колах добре знали, що сталося. Хомел був винуватцем халепи, в яку вскочили Женевський торговельний банк і кредитний банк у Санкт-Галлені. Ці два банки, хоч і розміщені в Швейцарії, перебували під контролем іноземця.

Десять років тому в Женеві з'явився елегантний іспанець Хуліо Муньйос. Він удавав з себе банкіра, але насправді був шахраєм міжнародного масштабу. Користуючись свободою фінансових операцій у Швейцарії, він залучив багато іноземних, головним чином латиноамериканських, капіталів, якими фінансував свої ризиковані справи. Хуліо Муньйос вкладав гроші в різні будівельні афери, котрі на той час набули в Західній Європі широкого поширення. В 1962 році йому вдалося умовити Рамфіза Трухільйо, нащадка вбитого домініканського диктатора, вкласти родинний капітал в один швейцарський банк, з яким Муньйос вступив у таємну фінансову змову.

Тим часом 1964 року почався застій на ринку нерухомостей. Ціни на земельні ділянки під забудівлю швидко падали, і Муньйос заборгував з усіх боків. Щоб урятуватися, він позичив кілька мільйонів у банку, в якому тримав більшість своїх акцій, що не дозволяється робити навіть в Швейцарії. Муньйос це добре знав і тому ввійшов у контакт з Максом Хомелом. Підкуплений, той погодився приховати справу від контрольних органів. Проте в квітні 1965 року все розкрилося. Муньйоса було заарештовано, а Хомела усунуто з посади. Жертвами цієї афери стали численні вкладники з Венесуели та інших латиноамериканських країн, обдурені Муньйосом.

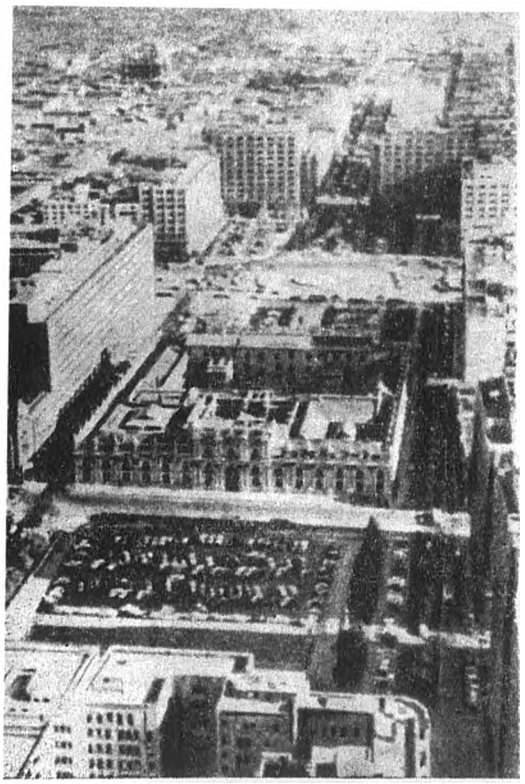
А чим пахнуть ці гроші?

В той же час у швейцарських банках зберігаються величезні капітали скинутого кубинського диктатора Батісти (3 мільйони доларів), залишки катангського багатства, вкладені Чомбе в 1963 році. Оскільки і Батіста, і Чомбе на той час, коли вкладали ці гроші, являли собою легальну владу в своїх країнах, для швейцарських банкірів нагромаджені ними мільйони є цілком «легальні» і недоторканні.

У швейцарських банках ховають награбовані капітали колишні гітлерівські фюрери. І навіть казнокради з Сайгона про всяк випадок перевели вже в Швейцарію чимало своїх мільйонів.

Закон про банківські таємниці, прийнятий в Швейцарії 1934 року, мав тоді на меті охороняти банківські вклади переслідуваних гітлерівцями осіб від гестапо. Тепер цей закон охороняє мільйони, нажиті різними ділками і шахраями, він охороняє й величезні суми, награбовані фашистами, колишніми диктаторами та іншими ворогами своїх народів.

Столиця Чілі Сант-Яго заснована в 1541 році іспанським конкістадором Педро де Вальдівіа. Центр її забудований сучасними спорудами.

Довгою смугою, ширина якої місцями звужується з 355-ти до 15-ти кілометрів, простяглася з півночі на південь західного узбережжя Тихого океану республіка Чілі. Її довжина понад чотири тисячі кілометрів, і тому в країні існують три клімати — тропічний, субтропічний і помірний. Та найбільш характерною ознакою Чілі є майже повсюдно засушливий клімат, і якщо ви спитаєте чілійця десь в районі пустелі Атакама, коли тут востаннє йшов дощ, то у відповідь почуєте: «П'ятсот років тому!» — тобто ще до завоювання країни іспанськими конкістадорами.

Населяють Чілі понад 7 мільйонів жителів, переважно метисів. Надра країни ховають у собі величезні природні багатства. Досить сказати, що запаси міді в країні посідають за своїми розмірами друге місце в світі, а славетна чілійська селітра, один із компонентів пороху, вивозилася ще порівняно недавно чи не до всіх країн світу. Нині видобуток селітри значно знизився: в роки першої світової війни, коли Німеччині загрожувало залишитися без пороху для снарядів і патронів, там було винайдено органічну вибухову речовину, яка замінила селітру й незабаром витіснила звідусіль натуральний продукт.

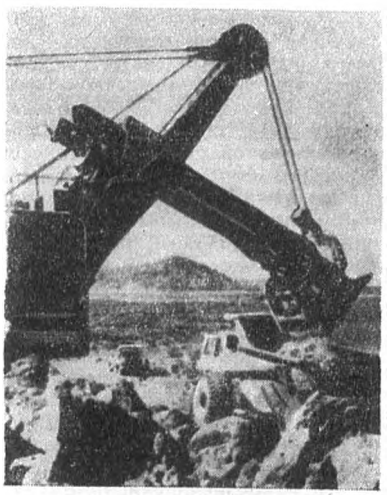
Якщо ви сьогодні подорожуватимете безводними пустелями Чілі, ви зможете побачити міста, в яких ніхто не живе — тут були колись селітряні копальні. Після скорочення виробництва шахти довелося закрити, а люди подалися шукати собі нової роботи.

Докорінно змінилася й роль порту Антофагаста, через який раніше ішов експорт селітри. Нині океанські пароплави вивозять звідси вантажі міді, що нею володіють дві великі північноамериканські монополії — «Кеннекот» і «Анаконда». Поряд з фешенебельними кварталами для експортерів ви побачите квартали «бідонвілів», халупи, споруджені з різного мотлоху, де в бруді копирсаються сотні бездоглядних дітей.

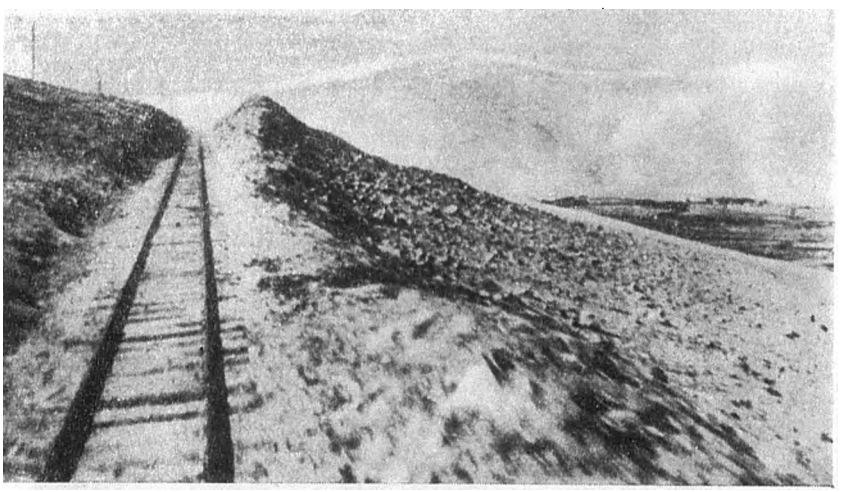
Боротьба за націоналізацію видобутку міді стала нині наріжним каменем боротьби між патріотичними силами країни й американо-англійськими експортерами та їхніми чілійськими прислужниками. Лівий демократичний фронт на чолі з Комуністичною партією Чілі бореться за націоналізацію мідних рудників. Всупереч цим справедливим вимогам правлячі кола країни висувають пропозицію «чілізації» цього промислу.

Ці шахтарі видобувають «чорне золото» в шахті, яка лежить під морським дном.

Найбільш багаті родовища селітри висаджують динамітом, а потім екскаватором вантажать руду на грузовики.

Через найсухішу пустелю світу Атакаму поїзди везуть мідь до портів. Частка Чілі в світовому видобутку міді досягає 42 процентів.

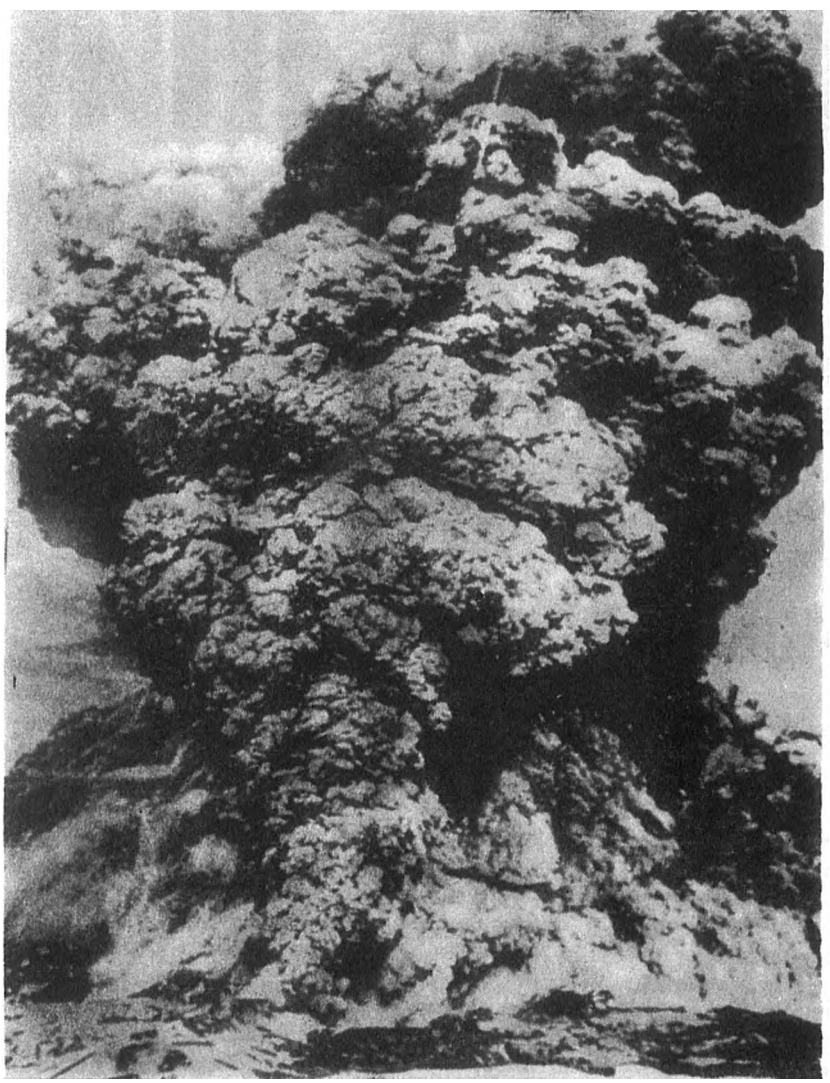
П'ЯТСОТ РОКІВ

Згідно з проектом, американці одержуватимуть «лише» 50 процентів міді, але загальний її видобуток має бути збільшений з 650 тисяч до 1 мільйона тонн на рік.

З селітрою справа стоїть куди гірше. Із сімдесяти шахт, де її видобували колись, нині працює заледве дві. Та й ті перебувають в руках англійців. Тому справедливе гасло «Селітра для Чілі!» — можна прочитати тепер на стінках будинків у Сант-Яго та в інших містах республіки.

У таких «бідонвілях» живуть шахтарі й рудокопи.

В глибині чілійської землі не сплять стихійні сили. Так виглядало виверження одного з численних вулканів.

БЕЗ ДОЩУ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

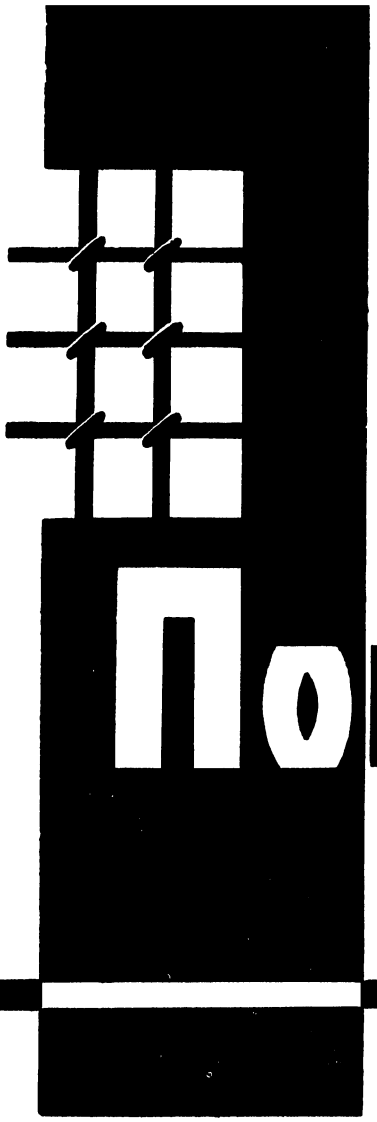
ЗМІНЮЄ ФАХ. «Я вирішив змінити фах, — заявив репортерам тренер футбольної команди міста Віро (Іспанія) сеньйор Палеко. — Віднині й до кінця свого життя буду приборкувати левів. Це значно безпечніше за футбол...»

Заява сеньйора Палеко тісно пов'язана із серією поразок, що їх зазнала його футбольна команда. Після третьої невдалої гри розлючені болільники підпалили будинок тренера...

ГРІШНИКИ БЕЗ ФАНТАЗІЇ. «Фантазія грішників вельми обмежена, — заявив нещодавно представникам преси американський священик Стів Лівен. — Їхні сповіді стають дедалі нудніші, вони весь час повторюють одні й ті самі гріхи. Лівен звернувся до Ватікану з проханням дозволити встановити в церквах електронні машини, які б вислухували сповіді і — згідно з усталеною процедурою — відпускали б гріхи й визначали покути. «Священики повинні займатися чимсь кориснішим», — сказав на закінчення Стів Лівен.

НЕЖИТЬ І ПОЛІТИКА. Віллі Руттготт, який виставив свою кандидатуру на виборах до ландтагу землі Північний Рейн—Вестфалія (ФРН), вдався до «оригінального» способу агітації: він роздавав виборцям хусточки з видрукованим написом: «Руттготт — ось людина, яка вам потрібна». На виборах він зазнав, проте, цілковитої поразки. «Виборці асоціювали його ім'я з нежиттю, а не з гарантією захисту їхніх прав», — написала з цього приводу одна з місцевих газет.

СІЛЬВАНО ЧЕККЕРІНІ

ПОМИЛУВАНИЙ СМЕРТЮ

РОМАН

Малюнки М. Коваленка

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Тюремник гукнув його. Ольджі взяв мішок — речі він спакував заздалегідь — і вийшов. З товаришами по камері він уже попрощався. Тюремник замкнув за ним двері. Ольджі, який давно не бачив яскравого світла, мимохіть примружився; двір, освітлений сонцем, видався йому сліпучо-білим; у нього боліли груди, боліла потилиця. Круг бідонів з помиями літали жирні мухи, сп'янілі від сонця і запаху покидьків.

Кілька кроків по коридору — й усе зникло: сонце, літній день. В таємничому царстві вкритих пилом тек усі пори року були однаково сірі.

— Привів, — сказав тюремник.

— Обшукав його? — спитав бригадир із реєстратури.

— Ще ні, — відповів тюремник.

— То чого ж ти чекаєш? — знову спитав бригадир, переймаючись почуттям відповідальності високої посади, яку він обіймав.

Тюремник обшукав чоловіка із замкненим виразом обличчя, не ворожим, а замкненим, і його мішок, у якому й було лише дві книги, зошит, торбинка з маслинами, хлібчик і трохи ношеної білизни.

Бригадир тим часом щось писав, схилившись над великим реєстром. Його обличчя не було ні красивим, ані благородним, на ньому застиг самозадоволений вираз. Цей вираз — задоволення собою і свідомість власної значущості — робив його схожим на священика, який править месу. Перо тихо рипіло, бігаючи по грубому папері великого реєстру.

— Заходь сюди! — чемно сказав бригадир, не дивлячись на в'язня, і відчинив двері в кінці коридора. — Карабінери зараз прийдуть.

Бригадир професіонально вправно замкнув двері.

Ольджі опинився у невеликій порожній кімнаті з однією лавою, прибитою до стінки. На стінах непристойні написи, лайка і прокльони. Подекуди так само непристойні малюнки. Ольджі все це не цікавило, ось уже двадцять років, як він був у тюрмі.

Біль у грудях ширився, вже боліло й плече. Ольджі знав, звідки цей біль: серце кричало — годі, мені набридло калатати в грудях! Я працюю на тебе ось уже сорок шість років, а що з того?

Я не силую тебе, — відповідав Ольджі серцю, — я стомився не менш за тебе... Але чому сьогодні? Чому ти хочеш зупинитися саме тоді, коли я їду звідси?

Він витягнувся на лаві, розслабив м'язи, заплющив очі, наказав собі не думати, дихати спокійно і рівномірно, не піддаватися страшному болю, який намагався обірвати в ньому життя. Замкнений вираз сповз із його обличчя, мов маска, це знову було лице бідної, хворої людини.

Минуло півгодини, година, біль ущух, і людина на лаві посміхнулася. «Сьогодні я їду звідси, — думав Ольджі з наївною дитячою радістю. — Їду...»

Прийшли карабінери, троє. Один старий і гладкий, з відзнаками, інші двоє молоді й сильні. Гладкий зазирнув у супровідний лист, спитав, не дивлячись на в'язня (це була чиста формальність):

— Ваше ім'я Вальнізі Ольджі, син покійного П'єтро?

— Так, — відповів Ольджі.

— Ви маєте вісімсот шістдесят лір? — спитав карабінер, знову зазираючи в папери.

— Так.

— Ну що ж, ходімо.

Вони рушили. Попереду, тримаючи кінець ланцюга, йшов молодий і дужий карабінер, за ним хвора людина, прикута наручниками до ланцюга, позаду пильнував другий молодий велетень. Поруч, з портфелем під пахвою, поважно виступав гладкий. Пройшли через хвіртку, ще через одну і опинилися у дворі, більшому й чистішому за внутрішній, обсадженому деревцями, оточеному квітниками. В цей двір виходили двері й вікна тюремної канцелярії, кабінетів старшого наглядача та начальника тюрми. Навіть важкі ворота мали цілком пристойний і мирний вигляд: свіжопофарбовані, обабіч — декоративні рослини.

Тут, сіра в яскравому сонячному промінні, уже чекала тюремна машина. Посідали, дверцята зачинилися, і тюрма на колесах помчала гомінливими міськими вулицями. Ольджі чув жіночі голоси, дитячий сміх; цей відгомін справжнього життя болісно відлунював у його душі.

Машина завернула і стала. Начальник варти розчинив дверцята — вони замикалися знадвору, і Ольджі побачив вузеньку вулицю, вікна будинків і магазинів, цікавих перехожих; промчав хлопчак на велосипеді, загавкав собака; життя вирувало, як і раніш, як і завжди, і його доля нікого не обходила. Ольджі інстинктивно розумів це, і його огорнув якийсь тихий лагідний смуток.

Тут містилася слідча тюрма, зовні не така похмура, як каторжна. З воріт вийшло дев'ятеро в'язнів у наручниках, скуті по троє одним ланцюгом. Майже всі молоді, одягнені, як на волі, крім двох, на яких були смугасті тюремні куртки й штани, як і на Ольджі. В'язні несли з собою заплічні мішки, перев'язані мотузками картонки, дехто навіть валізи. Вмощуючись у кузові закритої тюремної машини, вони штовхали одне одного, лаялися, кайдани бряжчали, досить було одному зробити різкий рух, як наручники врізалися в тіло сусіда. В'язні з вартою ледве розмістилися в машині, повітря було мало...

— Щільніше, щільніше! — покрикував начальник варти. — Їхати нам недалеко, якого біса!

В'язень з великим, презирливо скривленим ротом — він розмовляв на римському діалекті — став Ольджі на ногу, потім штовхнув ліктем у бік і не вибачився. В півтемряві обличчя в'язнів здавалися неоковирними й потворними.

За десять хвилин машина під'їхала до вокзалу. В'язнів провели у кімнату, де, крім столу й дебелого чоловіка в білому мундирі, білих рукавичках і з револьвером при боці, ще був на стінці плакат, що вихваляв принади альпійських озер, і стояло три ослони.

Ольджі сів, сіли двоє в тюремній одежі з прикутим до них хлопцем в цивільному костюмі; інші шестеро розмістилися обабіч дверей, по троє. Римлянин презирливо кривив великий рот; його довге, намащене брильянтином волосся блищало, на ногах — мотузяні пантофлі. Поруч з ним до ланцюга були прикуті маленький кремезний чоловічок з вусами і в чорних окулярах і високий, мов жердина, здоровань з кривим носом

Ольджі розглядав їх уважно, безсторонньо і любовно. Він завжди жадібно спостерігав навколишнє життя, та найбільше його цікавили люди. Змушений уже більш як сім тисяч днів жити в кількох метрах замкнутого простору, він розвинув у собі здатність уявляти і мислити, що якоюсь мірою компенсувало неповноцінність і обмеженість його фізичного існування.

До останнього ланцюга були прикуті дужий молодик з різкими, мов у гангстера, рисами зухвалого обличчя, блондин, елегантно вдягнений і нахабний, і мовчазний брюнет. Нічим не примітні люди, на вулиці вони нічим не привернули б твоєї уваги. Але Ольджі знав, що один з них відрубав голову жінці.

Ольджі цікавило інше, йому дуже хотілося знати, хто отой чоловік у білому мундирі й рукавичках. Офіціант з револьвером при боці? Навряд. Не міг він бути і карабінером, бо карабінери ніколи не носили білих мундирів. Білий колір не досить строгий. Може, це поліцай, регулювальник вуличного руху? Тоді, що він робить тут, на залізниці?

Ольджі міг би, звичайно, спитати когось і задовольнити свою цікавість, та йому було соромно виявляти необізнаність в справах зовнішнього світу. Вже стільки років він, Ольджі, сидить у в'язниці, а зовнішній світ іде своєю дорогою, весь час змінюючись.

За вікном гуркотіли поїзди, деякі мчали не зупиняючись, інші робили зупинку на кілька хвилин. В поїздах завжди багато людей, з вікон визирають елегантні жінки, гарні дівчата. Погляд, усмішка, поїзд рушає, кожного десь чекає його доля.

А в'язні чекали свого поїзда, вони мали їхати з поштовим, з так званим бідняцьким поїздом. Їх не могли відправити з якимсь іншим, бо тільки при поштових поїздах є тюремні вагони, куди збирають по всій залізниці в'язнів у наручниках.

Високий чоловік, одягнений як офіціант чи продавець морозива — револьвер при боці надавав йому у власних очах неабиякої ваги, — весело оголосив їм, що поштовий запізнюється на годину. Карабінери, що звикли до примх долі, ніяк не реагували на його слова. Це були люди міцні, вони твердо стояли на ногах, озброєні, як того вимагала їхня посада,— охоронці порядку, душителі всього, що порушувало цей порядок. «Які думки рояться в їхніх головах? — міркував Ольджі. — Маленькі спокійні думки про сталий заробіток, доброчесну дружину, яка чекає дома, про слухняних дітей, зразкових учнів у школі? А може, в їхній голові і високі думки про Обов'язок, про Відповідальність, про Начальників?»

На пероні пронизливий голос продавця морозива розтинав важке задушливе повітря залізничної станції. Морозиво. Райська прохолода в пекельну спеку! В серці Ольджі прокинулася дитина, він відчув, яке це щастя одержати морозиво, хоч крихітну порцію, найменшу з усіх, і лизати його безкарно, ковтати і поглинати, немовби саме життя.

Голос продавця морозива потонув у гуркоті поїзда.

2

В кімнаті лишилась серпнева спека і мухи думок, що заплуталися в павутинні гарячого повітря.

«Відвідайте наші чудесні альпійські озера!» — умовляв рекламний плакат, показуючи різко окреслений профіль гір, дерева, що тяглися в блакитну високість, кришталеву воду озера. Там усе гармонійне, щасливе і чисте.

Сусід Ольджі торкнувся його коліна.

— Даруйте,— сказав він з помітним акцентом, що виказував жителя півдня,— ви з каторжної?

Ольджі глянув на нього. Старомодна куртка і кумедний смугастий берет. З оливкового обличчя дивилися сповнені смутку очі.

— Так, — відповів Ольджі. — Звідти...

— Ну як там? Чи суп добрий?

— Звичайний тюремний,— відповів Ольджі.

Співрозмовник помовчав, він думав, щось відчував, через щось страждав і не міг, не вмів знайти звичайних, зрозумілих слів, щоб висловити свої почуття. Потім він знову заговорив:

— Страшенна спека, але ж серпень надворі... Бачте, скільки народу їде до моря? Я сам з Леччe. Ще добре, що тут не замикають в холодну, як у Барі чи Неаполі. Та й в Римі не люблять жартувати.

— Тут на вокзалі немає карцера,— озвався Ольджі. — Інакше нас обов'язково б замкнули. Нам ніхто не потуратиме.

Ольджі вимовляв ці слова, що мали цілком певний зміст, але сам думав про інше. Йому було абсолютно однаково, чи потуратиме йому хтось у чомусь, чи ні. Річ не в тім. Він уже давно навчився відшукувати — хай маленькі — просвітки в похмурій дійсності. Був час, коли і він ненавидів тюремну камеру для транзитників, темну, брудну, мертвий простір, де, здавалося, вмирав навіть час. Тоді він забував про те, що в цій камері є нари, на які старий і хворий в'язень може лягти відпочити, чекаючи поїзда.

Римлянин сипав заяложеними дотепами, весь час ворушив злодійськими руками в браслетах наручників, човгав ногами, крутив головою — життя буяло в ньому, він був живою істотою, і сумління не мучило його. А низенький вусатий чоловік хихикав, ховаючи очі за чорними скельцями окулярів, вишкіряючи гострі зуби, над якими, мов щетина дикого кабана, стирчали вуса. Здоровань з кривим носом і отой з Леччe не сміялися, зате сміявся блондин із Сіцілії, іронічно посміхався дужий молодик.

Начальник варти читав тепер газету. Звичайно, це була серйозна урядова газета. Він тримав її, розгорнуту, перед собою, і Ольджі міг бачити заголовки статей.

«Холодна війна триває» — говорила назва однієї статті. «Благородні слова нашого міністра закордонних справ: треба врятувати вільний і справедливий світ!» — сповіщала інша назва. «Мати і дочка отруїлися газом». «Ліквідовано банду «Шпари»!» «Вбиває дружину сокирою, а сам кидається під поїзд».

«Високі слова міністра державних асигнувань».

Конвоїр згорнув газету і почав нею обмахуватися. Його обличчя не виражало жодного почуття, жодної думки. Вимахуючи газетою то ліворуч, то праворуч, товстун мовби відкидав геть од себе всі ці події і пригоди. Ольджі уявив собі, як той розкидає промови міністрів і злочини жменями, наче конфетті.

Чоловік у білому мундирі почав розповідати молодому карабінерові, уважному і старанному, що напередодні ввечері він був з своєю нареченою в кіно — в його устах слово «наречена» звучало, як «альфа-ромео» [1] — і було видно, що розповідає він не для одного карабінера, а для всіх присутніх. Вони дивилися фільм, у якому показували страхітливих тварин, потвор, величезних, мов хмарочоси. Атомні випромінювання чи то розбудили, чи то воскресили їх...

— Науково-фантастичний фільм,— зауважив посміхаючись молодий старанний карабінер.

— Хай фантастичний, але моя наречена таки перестрашилася!.. — перебив його мнимий офіціант.

— Вибачте,— знову торкнувся коліна Ольджі чоловік з Лечче.— Чи ви, бува, не в Горгону?

— Ні,— відповів Ольджі.

— Я просто нічого не розумію,— довірливо промовив той,— ми тут усі разом, і везуть нас усіх разом, а в Горгону — мене одного. Не щастить мені.

— Навпаки! — почав умовляти його Ольджі. — Ви найщасливіший серед нас. Горгона — сільськогосподарська колонія на відкритому повітрі. Ви будете працювати на свіжому повітрі, під теплим сонцем, побачите море, а воно ж чудесне біля островів Тосканського архіпелагу! Зможете навіть купатися, коли схочете і коли вмієте плавати.

— Але ж мені сказали,— вів той своє, уперто й злісно,— що там дають дуже поганий суп. А коли поганий суп, то навіщо мені сонце, навіщо мені море?

— Припустімо,— з веселою іронією знову почав умовляти його Ольджі, який щиро жалів бідолаху,— припустімо, що суп там не дуже добрий, зате ж ви зможете їсти овочі, фрукти. Уявіть собі, яка смачна цибуля з сіллю, або ж ягоди! А молода морква!

— Але ж я ніколи не копав землю! — скаржився той. — Я зовсім не розуміюся на сільському господарстві. Навіщо мене посилають в сільськогосподарську колонію? Я був комерсантом, торгував маслиновою олією. А чим я торгуватиму там? Якщо мене залишать там на всі чотири роки, я помру! А в мене ж дружина і четверо дітей! Хто їм допоможе? Хто їх без мене нагодує?

[1] Марка шикарного автомобіля.

Так говорив комерсант з Лечче в кумедному смугастому беретi на голові, і Ольджі не знав, що йому відповісти. Ольджі одвернувся від нього й почав розглядати широкі плечі, здоровенні ноги, великі руки і величезний револьвер «офіціанта», який не знати чим привертав його увагу, а потім мрійливо втупив очі в барвистий плакат з альпійським озером. Ольджі вже майже нічого не відчував, мозок його наче застиг; він відчував лише непереборну потребу замкнутися, відгородитися від зовнішнього світу, він був як чаша, вщерть повна страждання.

Голосна розмова між римлянином з великим ротом і дужим молодиком вирвала Ольджі із забуття, знову пробудила в ньому цікавість і любов до життя.

— Вона зовсім гола! — вигукнув римлянин.

— Гола! Гола! — повторював молодик.

Усі кинулися до вікна, штовхаючись, стукаючись головами. Ольджі витягнув шию, але нічого не побачив, жінка вже зникла з їхнього поля зору. Але Ольджі все одно «побачив» її, як вона, молода й гарна, йшла голісінька серед натовпу, гордовито й безсоромно показуючи всю себе.

Ольджі засміявся в душі — він був задоволений і гордий, що його уява ще така молода й нестримна. Бо насправді повз їхнє вікно пройшла жінка з курорту, і тільки в розрізі сукні майнули засмаглі стрункі ноги. Пляж був недалеко, метрів за триста від залізниці — і Ольджі тут-таки «побачив» пляж, знайомий йому до найменших дрібниць. Та насамперед він побачив і відчув море.

Десь далеко почувся гуркіт поїзда, ближче, ще ближче, ось він уповільнює свій біг біля станції. Це міг бути будь-який поїзд, що йшов з півдня на північ, але міг бути і той самий поштовий, якого вони тут чекали, з тюремним вагоном у хвості або зразу після локомотива, поїзд, який ніколи не поспішав, але так чи інакше прибував на місце призначення.

3

Це був поштовий поїзд. Він зупинився на першій колії, а тюремний вагон, випадково — навпроти залу першого класу. Поїзд був довгий, весь якийсь святковий, в ньому їхало безліч пасажирів.

Люди вихилялися з вікон вагонів, юрмилися на пероні, виходячи з вокзалу, зупинялися подивитися на в'язнів, на людську отару, скуту наручниками і ланцюгами, але все-таки навантажену багажем, а може, це був фураж, словом, щось таке, що належало їм.

В'язні були також мандрівниками, про це свідчив їхній багаж; хай вони в кайданах, хай їм незручно, але вони не можуть і не хочуть розстатися з своїми речами.

«Які злочини вони зробили?..» — міркували пасажири. І ніхто з них не подумав: «Хто вони?» Це було і без того ясно, принаймні так здавалося пасажирам. Вільні люди раділи, що вони можуть мандрувати з легким багажем і без кайданів, що ніщо не заважає їм рухатись, що вони вільні і їм нема чого соромитись.

Та, судячи з виразу обличчя римлянина, йому аж ніяк не було соромно, він дивився на «вільних дурнів» зухвало й зневажливо; а гангстерська фізіономія дужого молодика також виражала не сором, а зухвалість; не соромилися ані маленький вусатий чоловічок, ані блондин із Сіцілії, ані кривоносий; може, лише трішечки було соромно мовчазному брюнетові й отому з Леччe.

Обличчя Ольджі не виражало сорому, не виражало воно й зухвалості, покори чи виклику. Він розрахувався з людьми, його рахунок був оплачений довгими роками страждання. Ольджі міг спокійно дивитись в очі людям, кому завгодно. Ось чому його багаж був легкий, він наближався до кінця свого шляху по тюремних етапах, але колись, напочатку, і він тягав з собою багато речей, важкі валізи, залишаючи щось на кожній станції довгої мандрівки.

Ольджі видерся у вагон перший. З нього зняли ланцюг, але залишили наручники, підніжка була така висока, що він, аби не впасти, схопився за поруччя. Сильна рука знизу підтримала його. Це був дужий молодик. Незважаючи на наручники і власний багаж, рухи його були точні і спритні.

— Спасибі, — сказав Ольджі і глянув на гангстера, обличчя якого зараз видалося йому симпатичним, і це було цілком природно.

— Сюди! — сказав йому карабінер-велетень.

Ольджі пішов за ним. Заплічний мішок зсунувся йому з плечей мало не на живіт, а заширокі смугасті штани сповзли на стегна, і він тепер наступав на холоші. Вираз обличчя у Ольджі був іронічний і водночас розпачливий. Так пройшли вони весь коридор, звернули праворуч. Двері камер були прочинені, крізь вузькі щілини визирали в'язні, які підійшли з цікавості, або щоб подихати повітрям. Наскільки мертвим здавався тюремний вагон зовні, настільки живий він був усередині, сповнений людських голосів і гамору.

Карабінер-велетень зняв защіпку і промовив:

— Сюди!

Потім він попустив у Ольджі наручники і знову взяв двері на защіпку.

В тісному приміщенні, розрахованому на чотирьох в'язнів, уже сиділо троє. З першого погляду Ольджі визначив, що всі троє терті каторжники. Вони були спокійні і байдужі.

«Краще вже їхати з оцими муміями, аніж з отим зайдиголовою римлянином», — подумав Ольджі. Потім він зрадів, що двері лишилися прочиненими, що карабінер попустив йому наручники; тепер можна зняти їх, що він тут-таки й зробив — як і ті троє. Ольджі був навчений тюремним життям і вмів цінувати дрібні вигоди. Він умостився на своєму місці й промовив майже весело, не для того, щоб почати розмову, а просто, щоб пожартувати, бо поїзд цей повз зі швидкістю слимака.

— Будемо сподіватися, що машиніст цієї шкапи не заснув і ми не зваримося тут на зупинці.

— Поїзд відійде о першій! — сказав той, що сидів навпроти, з худим і блідим обличчям. Судячи з акценту, він був з округи Марке.

— Аж півтори години отак простояли! — вигукнув Ольджі тоном пасажира, який подорожує в своїх справах і не хоче марнувати дорогоцінного часу. Це вийшло у нього мимоволі, і він засміявся. Блідий чоловік втупив в Ольджі моторошно-живі на непорушному мертвому обличчі очі.

«Я вже десь бачив це обличчя, — думав Ольджі. — Але ж де?»

— Ми, здається, уже зустрічались, — сказав він.

— Мені теж здається, — озвався той. — Тільки не пам'ятаю де.

— І я наче десь вас бачив, — втрутився сусід Ольджі з масивним обличчям, на якому красувався крихітний рожевий носик, що робив його схожим на немовля.

— Я пам'ятаю ваше обличчя, — сказав йому Ольджі. — Але ж де?

— От і я кажу — де? — знову звернувся до нього чоловік з носом немовляти. — Звичайно, в тюрмі. Я вже сиджу п'ятнадцять років, а сам я з Калабрії і звуть мене Енріко.

— А я шістнадцять, — відповів Ольджі. — Якщо брати тільки останнє ув'язнення. А разом з першим уже буде двадцять.

Чоловік з носом немовляти свиснув, немовби почув повідомлення про видатний рекорд.

— Я сиджу одинадцять, — сказав чоловік з блідим лицем.

Ольджі глянув на його сусіда з обличчям маклера, але той заперечливо похитав головою.

— Ми з вами ніколи не зустрічалися! — рішуче заявив він.

— Я теж так думаю,—погодився Ольджі.

— Я сиджу лише чотири роки, — ніби вибачаючись, сказав маклер, — і весь час у Сульмоні. Вас я там ніколи не бачив. Я там усіх знаю, бо розносив харч.

— Я не був у Сульмоні, — відповів йому Ольджі, — але зате я був у Порто-Адзурро, в Перуджі, Луцці, Сан-Джіміньяно і на Прочіді.

Він перелічував в'язниці, намагаючись пробудити спогади у блідого чоловіка, але той заперечливо хитав головою.

— Чівіта-Веккіа?

— Ні.

— Фоссомброне?

— Ні.

— Монтелупо?

— В Монтелупо я був п'ять років, з тисяча дев'ятсот сорок п'ятого по тисяча дев'ятсот п'ятдесятий. І весь час в ізоляторі, та ще й прив'язаний п'ятьма рушниками до ліжка.

Тепер Ольджі пригадав його. Це був той самий чоловік, який відмовлявся говорити, не хотів їсти (кожні шість днів його годували зондом), стоїчно лежав у власних екскрементах. Він симулював, але робив це з героїчною твердістю святого.

— І чим же це кінчилося? — спитав Ольджі, відчуваючи, як і тоді, мимовільний страх.

— Я витримав п'ять років, — відповів той. — П'ять років — це, приблизно, тисяча вісімсот днів. Хай спробує хто-небудь зробити таке в цих умовах! Я сподівався перемогти, сподівався, що мене визнають неосудним і скасують довічне ув'язнення. Та вони виявилися терплячішими й упертішими за мене, вони могли чекати не тільки п'ять років, а все моє життя, адже вони не страждали, а тільки дивилися на мої страждання. Тому вони й перемогли мене, — байдуже додав він, так, наче вже був по той бік і боротьби, і надії.

— А ми бачилися з вами в Порто-Адзурро, — вигукнув калабрієць. — Тепер я згадав, це було в Порто-Адзурро.

— Я теж так думав, — сказав Ольджі.

— Я був там приставлений до сінників. Пам'ятаєте? Я всім розносив сінники.

— Тепер згадав.

— У вас на грудях орел! — весело сказав калабрієць. — Правда ж, у вас на грудях орел?

— Але він більше схожий на обскубаного півня.

— Нехай, головне, що у вас на грудях орел і що я вас згадав. Але ж як ви змінилися! У вас зовсім інше обличчя!

— Зовсім інше! — повторив Ольджі і подумав: «Я й сам зовсім інший!»

Він не сказав цього — навіщо? — він тільки відчув це душею. Свою шкіру він не міг

перемінити, але ж яке значення має клаптик татуйованої шкіри?

Ольджі розповів, що було з ним після Порто-Адзурро, потім слухав розповідь калабрійця, тюремні розмови, тюремні думки. А надворі були чудесні дерева, дівчата з обличчями, як квіти, лепетання дітей, горобці на сонці і морський прибій.

4

Паровоз враз смикнув, поїзд зрушив з місця, поїхали, швидше й швидше, потім зупинка: поштовий поїзд перевели на запасну колію.

Гармидер у тюремному вагоні не вщухав, але кричали не всі, вирізнялося п'ять—сім голосів, одні й ті самі, перекличка між камерами, між коридорами, весела лайка жителів різних провінцій, неаполітанця з міланцем, сіцілійця з п'ємонтцем, а особливо галасував римлянин, який лаяв усіх підряд.

Ольджі й інші троє з його камери давно замовкли, розмовляти їм не було про що — чужі люди, яких звів докупи випадок. Тільки калабрієць Енріко час од часу вибухав гіркою і злою лайкою, потім замовкав і знову лаявся. Він лютував на цілий світ, усі кругом — вороги, але зараз йому особливо дошкуляли оці кілька «кретинів, що розкричалися, мов півні».

— Викрадачі велосипедів! — лаявся він. — Злодюжки! Тягнуть собі потроху або звідникують, матерів і сестер оббирають. У в'язницю приходять на рік, на два, грошенята вони мають, от і корчать із себе бандитів, гангстерів. Чуєте, як розкричалися? Чекайте, молодчики, чекайте, колись вскочите і ви так, що не зможете ні ойкнути, ні...

Енріко закачав рукава, щоб було видко татуїровку, потім заходився плювати услід карабінерам, що проходили мимо по коридору.

В тюремному вагоні щось діялося, почалося з першої камери лівого коридора, відмикалися двері, лунали голоси. Це розносили харчі, їх в'язні могли купувати на власні гроші. Вина не було, а всі хотіли вина.

— Вина нема і не буде, — раз у раз повторював бригадир. — Хочете щось з'їсти — будь ласка, беріть готові пакети абощо, тільки не вино. Вино заборонено.

Біля камери Ольджі бригадир повторив те саме.

— Ніякого вина. Їсти — що завгодно, але ніякого вина.

— Скільки коштує готовий пакет з їжею? — поцікавився Ольджі.

— Вісімсот п'ятдесят лір.

— Дякую, не треба.

Відмовилися й каторжник з калабрійцем. Маклер завагався, але все-таки відмовився й він. Злякався, певно, що доведеться ділитися з іншими.

— Я на цій самій залізниці купив був пакет ще в тисяча дев'ятсот п'ятдесят першому році, — розповідав калабрієць, — і заплатив за нього сімсот п'ятдесят лір. А потім мені хотілося їсти ще більше.

— А що в ньому було? — зацікавився каторжник.

— Дві булочки, отакі тонесенькі, — калабрієць вказівним і великим пальцями показав, які були ті булочки, — а ще сирок, помаранча і крильце курчати.

— Курча! — зітхнув каторжник. — Курча!

— Відтоді я жодного разу не їв курчати! — сумовито промовив калабрієць. — Навіть не куштував. З тисяча дев'ятсот п'ятдесят першого року.

— А я з тисяча дев'ятсот сорок четвертого. Зате ось він, — і каторжник жартома тицьнув пальцем на Ольджі, — з таким благородним обличчям, мабуть, кожного дня їсть курчат.

Ольджі задоволено усміхнувся. Уже не вперше казали йому, що в нього благородне обличчя. З таким лицем хоч у раді міністрів засідай!

Хвилин п'ятнадцять—двадцять вони мовчали. Так важко вишукувати приємні теми для розмови! Та ще ота спека... Фарбовані стіни вагона аж пашіли, так нагрілися на сонці.

Почувся гудок, різкий і тривалий, не паровозний, а з міста, певно, заводський. Полудень. Ольджі «побачив», як із заводських воріт виходять робітники, без піджаків, в самих майках. Службовці, в своїх комірцях і краватках, теж виходять з установ, друкарки і кравчихи поспішають додому обідати, вони граціозні й веселі, їм нелегко заробляти на хліб, але вони все-таки крадькома поглядають на вродливих чоловіків.

— А що, коли й ми трохи заправимось? — запропонував Ольджі майже весело: його потішила ця намальована уявою картина.

Ольджі пошукав у мішку, витягнув торбинку з маслинами, Енріко і каторжник теж розв'язали свої мішки.

— Зелені маслини! — сказав каторжник. — Які вони, мабуть, смачні!

— В усякому разі на вигляд дуже апетитні! — погодився калабрієць.

— Їжте, будь ласка, — запросив Ольджі.

Вони взяли по одній маслині. Тоді Ольджі дав кожному з них по жмені, поділивши таким чином весь запас на три частини: третю собі. Калабрієць дав йому натомість кілька кружалець ковбаси, каторжник — шматочок сиру.

— Та не треба! — збентежено відмовлявся Ольджі. Він розділив свій обід, не сподіваючись щось мати за це.

Але вони вже жували, заглиблені в процес їжі, як голодні тварини; маклер, одвернувшись до стінки, теж жував; взявся їсти і Ольджі. Потім усі, крім Ольджі, закурили, з насолодою затягаючись смердючим димом махорки. За хвилину густа хмара диму огорнула курців.

Мимо промчав швидкий поїзд, потім до станції підійшов інший поїзд і зупинився. Ним їхали солдати, про це можна було догадатися з пісень, яких вони співали. Підтвердив це і маклер, що сидів біля щілини в дверях, крізь яку він міг усе бачити. Ольджі позаздрив йому.

— Солдати! — сказав і калабрієць, який теж підвівся і припав до шпарки. — Ревуть, як віслюки на сонці.

Він почухав потилицю, немовби намагаючись видобути з голови хоч одну думку.

— Вони, певне, щасливі! — додав він здивовано і заздрісно.

— Ну то й що ж? — заперечив каторжник. — Ми теж були солдатами.

А Ольджі, заплющивши очі, бачив самого себе. Ось він легкою і пружною ходою крокує разом з іншими хлопцями по дорозі, освітленій весняним сонцем (це було в березні 1936 року). Усі вони були взяті до війська й ішли служити батьківщині у військово-морському флоті. Його мати у своїх пантофлях ледве встигала за ними; вона була вже зовсім стара, хоч мала тільки сорок років, і всього боялася. А Ольджі витягав шию, наче молодий півень. Скільки гарних дівчат навколо! Тоді його мало що цікавило, крім дівчат. Поїзд засвистів, мати обняла його, ніяково й ніжно, сунула в руки маленький жирний пакунок.

— Це тобі. Дві відбивні котлети, — сказала йому тихо.

Губи її тремтіли. Ольджі поцілував матір у щоку і швидко зайшов у вагон, боявся, що вона розплачеться серед цих чужих людей. Швидкий перегук коліс, які понесли його кудись далеко з глушини, де вони жили, далі від безробіття, від тужливих днів, завжди однакових, сповнював його радісним збудженням, що п'янило, мов вино...

Ольджі розплющив очі. Поїзд із солдатами поїхав, і йому раптом до болю забажалося, щоб і їхній поїзд вже рушав.

5

Поїзд рушив — спершу повільно, як застояний кінь, потім розійшовся, зібрався на силі й весело застукотів колесами.

— Бач, як біжить, негідник! — сказав калабрієць і засміявся.

Засміявся й Ольджі, захоплений, як і того далекого дня, бігом поїзда. Невже може статися чудо, і все повториться знов? Але він добре знав, що для нього нема вже надії, хоч і жив, немовби на щось сподіваючись. Він існував поза всім, що могло ще з ним статися, і все-таки в самісінькому серці навколишнього життя, за яке чіплявся з любов'ю і стражданням.

Тепер поїзд перетинав неродючі землі, де колись не було нічого, крім пустищ та малярійних боліт. Потім прийшла меліорація, щоб зробити цей похмурий і пустельний біблійський пейзаж привітнішим. Ольджі читав про це, але сам ніколи не був у цих краях, знав про них, як знав про Мавританію чи про Киргизькі степи.

У поїзді не відчувалося запаху землі, гаряче і смердюче повітря лишалося непорушним. Поїзд, немовби вичерпавши всі свої сили, уповільнив біг і зупинився.

— А як добре ми їхали! — з жалем сказав Ольджі.

— Але ж це поштовий, — заперечив йому каторжник тоном людини, що бореться за правду. — Він мусить зупинятися на всіх станціях. На те вони й існують, ці поїзди, щоб на кожній станції, навіть найменшій, можна було сісти на поїзд і зійти з нього. От якби це був експрес Рим—Париж!

Каторжник сумовито похитав головою: мовляв, і як це люди не розуміють таких простих речей.

— Якщо він так їхатиме й далі, то ми прибудемо вночі! — нервово вигукнув калабрієць.

— А тобі що до того? — спитав каторжник. — Хай ми приїдемо вдень, але ж потім знову настане ніч.

— Де ми стоїмо? — запитав Ольджі.

Маклер знизав плечима.

— Нічого не видко.

«Дурна тварина, — подумав Ольджі. — Перед ним весь світ, а він нічого не бачить».

— Вибачте! — мовив він і підійшов до дверей.

Маклер посунувся, щоб дати йому місце. Ольджі визирнув. Він бачив клаптик світу завширшки з долоню, обмежений шпарою в дверях. В цьому клаптику не було вокзалу, тільки паркан підковою, а за ним убиральні, чоловіча й жіноча. Пройшов сивий чоловік з кривими ногами, на плечі мішок, зупинився, глянув на поїзд — так кінь дивиться на дім, — пішов далі і зник з поля зору. Ольджі повернувся на своє місце, відчуваючи в серці сум і самоту.

«Коли ж усе це кінчиться? — подумав він. — Скільки триватиме агонія?»

Невиразні предмети зовнішнього світу, безжалісні і безглузді, були для нього нестерпні. Він заплющив очі.

Поїзд знову рушив.

Але Ольджі був живою людиною, він жив. Він розплющив очі. Перше, що він поба-

чив — блискучі очі каторжника. Ці блискучі очі промовляли до нього, давали йому розраду, почуття самоти зникало. Ольджі зрозумів (насправді ж він це зрозумів уже давно, тільки іноді забував), що агонія починалась тоді, коли він заплющував очі, не хотів бачити, що навколо нього живуть і страждають інші люди.

Поїзд усіма своїми колесами вистукував пісеньку, хай сумує чи радіє серце, колеса крутитимуться собі, байдужі до життя і до смерті. Але Ольджі вже не слухав пісню часу. Час для нього зупинився.

Що хотів сказати йому каторжник? Він дивився і усміхався, і перший озвався Ольджі:

— Минуло десять років, і ми знову зустрілися.

— Зустрілися!

— В поїзді.

— Авжеж, в поїзді.

Оце тільки й хотіли сказати вони одне одному? А може, під їхніми словами ховалося щось інше? Ольджі раптом зауважив, що волосся у каторжника сиве. А вони приблизно одного віку. Коли той «сів» у в'язницю, було йому, мабуть, років двадцять шість — двадцять сім, а може й двадцять вісім, і він ніколи з тюрми не вийде. Ніколи. Він так само одягнений, у нього такий самий мішок, в якому трохи старої білизни, може, фотокартки.

— Ти куди тепер? — спитав Ольджі.

— В Порто-Адзурро, звісно. Із Сан-Стефано до Порто-Адзурро, а потім, коли закортить змін, знову з Порто-Адзурро до Сан-Стефано. І так доти, поки... — і каторжник значуще замовк.

Наче все сказано, а Ольджі хочеться знати більше, інше... Але як запитати? Вони дивляться один одному просто в очі. Неправда, що можна розмовляти очима.

— А ти куди? — спитав каторжник.

— До Салуццо.

— До Салуццо? — повторив каторжник, наче було сказано «Біарріц» або «Копакабана» [1]. — Салуццо у П'ємонті? Тобі пощастило. Побачиш гори, Монте-Розу.

— Не Монте-Розу, а Монте-Візо, — поправив його Ольджі. — На Монте-Візо бере початок По.

— Найбільша річка Італії, — підхопив каторжник. — Колись і я учив географію. А скільки там, певно, дерев, на берегах По!

— Ти любиш дерева? — здивовано спитав Ольджі.

— Авжеж. Може тому, що я народився в місті, мені так подобаються гори, річки. Якби це від мене залежало, то я хотів би, щоб мене поховали просто в землі, без труни, десь біля річки, поміж двох великих дерев.

«А тебе, друже мій, — подумав Ольджі, — поховають у Сан-Джербоне, в простій ялиновій труні. І одвезуть на кладовище на візку садівника».

Тим часом поїзд іще раз зупинився, але не надовго, і тепер знову біг, прудко й весело. Калабрієць постукав черевиком у двері, голосно гукнув:

— Мені треба в убиральню!

Відімкнув височезний карабінер і став у дверях, не зачинивши їх. Ольджі скористався з цього, щоб краще побачити зовнішній світ, залитий гарячими променями сонця. Але дивитися не було на що: поля, поодинокі хатини, кущі терену вздовж колії.

Повернувся калабрієць. Він зробив своє діло і тепер весело щось мугикав крізь зуби. Та скоро він замовк, скрутив собі цигарку, видихнув з ніздрів смердючий дим. Очі його знову зробилися злі.

Поїзд уповільнив біг, засвистів і зупинився.

— Хто виходить в Орбетелло? — спитав бригадир з коридора.

— Я! — вигукнув маклер, квапливо схопився з місця і заходився складати речі. У нього був великий чемодан з коричневої шкіри, заплічний мішок і ще один мішок, вдвоє більший за звичайний. Він сам надів наручники і ще раз гукнув: — Тут, тут! Я виходжу в Орбетелло! — наче боявся, що його покинуть.

— Бач який нетерплячий! — зауважив бригадир, кремезний і добродушний чоловік, уже в літах, що ось-ось мав піти на пенсію. — Не бійтеся, ми тут постоїмо з півгодини. Оце стільки у вас речей? А ліжко ви з собою не возите? — спитав він насмішкувато.

— Ліжко він залишив жінці, — злісно й глузливо сказав калабрієць. — Воно їй потрібніше.

Маклер пішов, а калабрієць вилив услід йому відро помиїв: назвав його брудною свинею, рогоносцем у квадраті, смердючим тхорем і підлим лихварем.

— У нього вісімсот тисяч лір на книжці, а палить тютюн з недокурків. Має будинки, землю, гроші, а жере тільки тюремний харч. В Поджо-Реалі купив оселедця, в Реджіна-Челі — сто грамів інжиру. Розповідає, що убив нехотячи, і йому вірять. Ха-ха! У кого є гроші, тим завжди вірять. І останні місяці ув'язнення він проживе в окружній тюрмі, туди зараз і їде. А мене везуть у Вольтерру [1]. По-вашому, це справедливо? — спитав калабрієць і гидливо плюнув на підлогу.

Каторжник втупив погляд просто себе і посміхався, водночас похмуро і лагідно, ворушачи руками на худих колінах. Руки в нього були жовті й сухі, як у мерця.

А Ольджі думав: «Ми вже проминули

[1] Модні курорти.

[1] Одна з найстрашніших в'язниць в Італії.

Лаціо, і ось ми в Орбетелло, в Тоскані. Орбетелло! Яка гарна, гармонійна назва! Скільки може бути тут жителів?» — І він пошкодував, що не побував у цьому місті, у Орбетелло, коли ще мав змогу. А тепер Ольджі проїде мимо, і Орбетелло залишиться позаду, назавжди і безповоротно, чуже і невідоме, як багато чого іншого.

Але чому оці двоє не сідають на місце маклера? Це ж найкраще місце в камері, сидиш собі, наче біля вікна вагона першого чи другого класу. Можна бачити, що робиться за стінкою вагона, і відчувати на обличчі подих свіжого вітру. Право на це місце мав один з них, але не Ольджі, бо він прийшов сюди останній.

А ті двоє, очевидно, зовсім не мали наміру скористатися з цього привілею. Мабуть, їх цілком задовольняло місце, на якому вони сиділи. Адже є люди, яким не подобається, коли вітер в обличчя, це їм навіть заважає. І нащо дивитися, якщо все має абсолютно однаковий вигляд.

Піддаючись спокусі, Ольджі сказав:

— Що ж, глянемо, який він, цей Орбетелло.

6

Він побачив іржавий дах, частину жовтої стіни, старовинний, але неоковирний фонтан, обов'язковий паркан (от іще манія у людей — усюди городити паркани), а далі, скільки сягало око, безмежні маслинові сади.

— Цей клятий машиніст, — чи то серйозно, чи то жартома вигукнув Ольджі, — навмисне зупиняє поїзд, або не доїжджаючи до станції, або коли вже проїде. Хоч би раз зупинився де треба!

— Але ж наш вагон у хвості, — почав пояснювати каторжник з безнадійним виглядом, неначе перед ним сидів дегенерат. — А тому, коли поїзд зупиняється, ми не бачимо станції. Я не знаю випадку, щоб тюремний вагон зупинився навпроти станції. Інші— буває, а цей ніколи.

— Це залежить ще й від того, яка станція, — втрутився калабрієць. — Коли станція довга, то на ній вміщується увесь поїзд, а коли ні, то частина поїзда залишається за її межами. Це все одно, як от коли б тебе, здорованя, поклали на коротке ліжко. Що вийде? Коли ти витягнешся на весь зріст, ноги теліпатимуться в повітрі, а коли ліжко по тобі, ти весь у ньому вмістишся, як поїзд на станції.

— Це зовсім не те, — заперечив каторжник. — Я казав, що наш вагон в кінці поїзда.

— Коли станція велика, — наполягав на своєму калабрієць, — то тут вже не має значення, де голова, а де хвіст.

Але каторжник і далі твердив, що, залежно від розмірів і розташування станції, поїзд завжди має голову і хвіст.

— Ніяк не можеш второпати? Це ж дуже просто!

Така постановка питання трохи збентежила калабрійця, але він усе-таки сказав:

— Тюремний вагон не завжди в кінці. Іноді його чіпляють одразу за паровозом.

— А хіба не однаково? — переможно вигукнув каторжник. — Адже це нічого не змінює. Голова лишається головою, а хвіст — хвостом.

Ольджі неуважно дивився у шпарку в дверях, не слухаючи цієї безглуздої суперечки, непотрібної, як і саме життя у в'язниці. Він дивився на зелені маслини і думав свою думу, яка не мала нічого спільного з деревами. Якби це були не маслини, а якісь інші дерева або навіть взагалі не дерева, а щось зовсім інше, це не вплинуло б на хід його думок.

Словом, думки Ольджі не залежали від навколишніх предметів, були самодостатніми. Проте він не дуже полюбляв такий спосіб мислення, йому більше подобалося, щоб думки грунтувалися на почуттях.

Він заглибився в роздуми, проте не настільки, щоб не почути плескоту води, і він глянув у напрямі фонтана. Жінка брала воду. Вона була не така гарна, як Ліз Тейлор, і не дуже молода, але дивитися на неї приємно, бо вона мала все, що належить мати жінці. Наприклад, груди. Жінка натискала на рукоятку насоса, і її груди м'яко гойдалися в такт рухам. У неї були широкі й круті стегна, такі стегна бувають тільки в жінок. Цілком можливо, що сукню вона вдягла просто на голе тіло. Очі її сміялися.

Ольджі відчув, як по тілу йому пробігла гаряча хвиля. Та він не був егоїстом і сказав:

— Там біля фонтана жінка.

— На земній кулі живе приблизно один мільярд триста мільйонів жінок, — відповів каторжник.

Зате калабрієць, більше мужчина, аніж філософ, запитав:

— А яка вона?

— Років тридцяти п'яти, гладка.

Калабрієць підвівся, визирнув і собі.

— Вона вже народила не менше, як шестеро, — сказав він, скрививши рота. — Корова.

Жінка з повним відром пішла, зникла з поля зору Ольджі. Він знову сів. Тепер це місце належало йому, і він відчув радісне збудження, змішане з хіттю. Ця жінка розбудила в ньому мужчину, зробила його дотепним і говірким.

— Хіба можна називати коровою таку шикарну молодицю, — весело вигукнув він якимсь дивним, гортанним голосом. — Я був

би щасливий, коли б міг хоч торкнутися її трусиків.

— Подумаєш, хто вона: Софі Лорен, Джіна Лоллобріджіда чи перська цариця?

— Просто гарна, вродлива молодиця! — вигукнув Ольджі.—Жива і тепла. Від неї, мабуть, пахне, як від стиглої пшениці.

Калабрієць заперечив, що від неї, звичайно, тхне помиями й таке інше. Він і далі буде милуватися в уяві з Джіною Лоллобріджідою, Софі, Сорейєю, Мерілін і т. д., а не з цією товстухою, у якої груди мало не до пупа, як у африканок.

— Будеш збагачувати уяву? — засміявся Ольджі.

— До біса уяву! Вони у мене всі тут, — показав він на мішок. — Можу дивитися на кого хочу, милуватися з ким хочу. Їх там ціла сотня: кінозірки, балерини, співачки, принцеси — найвродливіші жінки всього світу.

— А Ліз у тебе є? — спитав Ольджі, мружачись із виглядом ревнивого коханця.

— Ліз, яка ще Ліз?

— Елізабет Тейлор, якого дідька! Найвродливіша в світі жінка!

— Найвродливіша в світі жінка Джіна Лоллобріджіда, — зауважив калабрієць. — Навіть малюки з дитячих садків це знають. Ось він теж знає.

— Я? — здивовано і ображено вигукнув каторжник. — Плювати мені на них усіх! — І він плюнув. — А взагалі я віддаю перевагу хлопчикам.

На його похмурому обличчі з'явилася посмішка, солодка і хтива.

— Ти помиляєшся, — сказав Ольджі. — Найвродливіша жінка — Елізабет Тейлор.

— Найвродливіша в світі Джіна Лоллобріджіда.

— Ні, Ліз Тейлор!

— Ні, я! — пожартував каторжник.

Заплюскотіла вода. Ольджі подивився, але це була не весела молодиця, а похмура, вся в зморшках, стара.

— Знову прийшла товстозада? — спитав калабрієць.

— Ні, якась стара, — відповів Ольджі. — Дуже стара.

— Стара? — зітхнув каторжник. — Давно я не бачив справді старої жінки.

Він підвівся і підійшов.

— Вона й справді дуже стара, — пробурмотів він.

Що виражало тепер його обличчя? Ніжність? Зворушення?

— Їй, мабуть, вже за сімдесят, — докинув він.

Каторжник сперся рукою на двері, схилив лоба на руку і невідступно дивився на жінку, аж поки вона наповнила відро і, зігнувшись під його вагою, не пішла — повільно, по-старечому, як стара шкапина, шкіра й кістки, — все ще прив'язана до свого важкого життя.

Каторжник мовчки повернувся на своє місце. Калабрієць зненацька сказав:

— Моя померла два роки тому, їй було всього шістдесят два. Якби не рак, може й діждалася б, поки я вийду з тюрми. Бідолаха, вона завжди казала, що не помре, не побачивши мене. Вона була ще молодця, все робила по хазяйству, і білизну прала, а ночами плела панчохи, щоб заробити кілька сольдо, послати мені. Коли б не цей клятий рак, що звів її з світу за якихось півроку, вона, може, і дочекалася б.

Калабрієць замовк і глянув на Ольджі та каторжника.

— Моя мати, — сказав Ольджі, — померла минулої зими. Бідні старі завжди вмирають зимою. Їй було сімдесят два роки. Вона теж казала, що не хоче вмирати, поки я не вийду. Але не дотягла, не змогла, незважаючи на всю свою любов і бажання дожити, дочекатися.

— А моя мати ще жива, — сказав каторжник. — Їй шістдесят шість років, і вона чекає мене. Це безглуздя, але вона чекає, молиться і плаче, молиться за мене, і за ту, що на кладовищі. Наші матері усі такі, оплакують не тільки нас, а й тих, кого ми убили.

Знову зашуміла вода, і Ольджі дуже зрадів, коли побачив хлопчака. Збуджений грою, той прибіг до фонтана і жадібно пив, підставивши широко розкритий рот під сильний струмінь, а навколо нього стрибав і вищав великий собака.

Локомотив засвистів, колеса закрутилися, забряжчали буфери, затряслися вагони — поїзд набирав швидкість. Вигулькнули і зникли гостроверха дзвіниця, якісь приземкуваті будівлі, майдан. Містечко Орбетелло, втративши привабливу таємницю, лишилося позаду, а Ольджі, стомлений і знудьгований, дивився на одноманітний пейзаж, заздрячи калабрійцеві, який розтягнувся на лаві. Калабрієць міг спати, не думати, не згадувати, не страждати. Спати.

7

Калабрієць і справді заснув, примостившись на лаві; він навіть хропів, але й уві сні обличчя його було уперте й рішуче, і цей вираз не гармоніював з його смішним і милим дитячим носиком.

Ольджі дивився на каторжника, який ось уже три години сидів як закляклий, не ворушачись, із скам'янілим лицем. Може, пролежавши п'ять років непорушно у ліжку, сповитий ременями, він став кам'яним? А тим часом він був живою людиною, любив матір, може, й інші почуття ще не вмерли в

ньому, але не це цікавило Ольджі, який вже давно розв'язав цю проблему і знав, що «убивець теж людина»; тепер Ольджі хотів знати інше. Та як запитати? Він розумів, що не має права питати про це.

І все-таки йому хотілося знати, він мусив знати. Калабрієць спав, отже, вони лишилися самі, сам на сам. Тільки так, без свідків міг Ольджі поставити запитання, що мучило його. І враз він пригадав прізвище каторжника: Галлоні. Немовби якийсь внутрішній голос підказав йому. Ольджі покликав:

— Галлоні!

Каторжник рвучко повернувся і втупив погляд в Ольджі. У його байдужих очах майнув подив.

— За десять років ти не забув моє прізвище? Дивно.

— Я забув його, та раптом згадав, просто так, без будь-якого зусилля. Мене наче щось штовхнуло всередині.

— Дивно, — повторив каторжник.

Ольджі посміхнувся до нього — довірливо і доброзичливо.

— Галлоні, — повторив він.

— Чого тобі? — спитав той, і в голосі його прозвучала недовіра.

— Скажи мені, але тільки правду: чи ти жалкуєш?

— За чим? — з щирим подивом озвався каторжник.

— Що вбив. Чи жалкуєш, що вбив, а не що вскочив у таку халепу й занапастив своє життя?

— А яке твоє діло? Ти що, піп? Сповідати мене хочеш?

— Я людина, що просиділа, як і ти, багато років у тюрмі.

— Убив, а тепер каєшся, сльозу пускаєш?

— Я нікого не вбивав, але міг це зробити.

— Розумію. Ти ні в чому не винен. У в'язницях повнісінько безневинних або нещасливих. Яке лицемірство!

— Я не безневинний, коли вже опинився тут. Але для мене не це головне. Мені треба знати...

— Тобі просто треба знати, — засміявся каторжник, — чи розкаявся хтось, чи ні. Ну що ж, виходить, ти теж з вивертом, як усі ми. Ти всіх питаєш, або, може, не всіх, адже даремно питати бика, чи шкодує він, що вдарив рогом. (Очевидно, каторжник мав на увазі калабрійця, бо глянув на нього). Я розумію тебе, я майже все розумію, навіть те, що може виникнути отака цікавість, або потреба знати, як ти кажеш. Я знав одного типа, який усіх питав: чи ти щасливий? Він був мудрий, а люди вважали його дурнем.

Каторжник скривив губи, немовби хотів стримати сміх.

— Ні, я не жалкую. Я не маю за чим жалкувати. Вона заслужила сотню смертей. Але я жалкую, що дав себе спіймати. Я був тоді дурний і недосвідчений.

Ольджі підвівся і задивився на краєвид, що біг за вікном. Усе було сказано, а здавалося, що не сказано нічого, треба було починати все знову. Слова бігли, як отой пейзаж, який був нерухомий і все-таки біг. А людина залишалася.

Думки теж бігли і стомлювали, а може, й не треба гнатися за ними, дошукуватися суті. Ольджі злякано і здивовано дивився на світ, що біг мимо, на відтинок минулого світу. Він нараз відчув утому й біль. Калабрієць завовтузився на лаві, прокинувся і позіхнув.

— Цей клятий поїзд повзе, мов черепаха!

Каторжник начепив окуляри, дістав журнал «Життя й наука». В мозкові Ольджі зринула химерна думка: «Якби йому вже тоді були потрібні окуляри, щоб читати, чи він усе одно вчинив би цей страшний злочин?» Та йому було приємно знати, що каторжник має інтелектуальні потреби.

— Читаєш «Життя й науку»? — спитав Ольджі.

— Не тільки це. Я читаю і класиків, великих письменників дев'ятнадцятого століття, росіян і французів: Бальзак, Стендаль, Толстой і Достоєвський, а також книги з історії, з філософії. Щось та треба робити. Дехто майструє човники, інші розводять канарок, один стає педерастом, інший шпигуном, а ще є просто маніяки. А дехто читає, вчиться. Я почав був вивчати шахи, та потім кинув, коли побачив, що ніколи не стану чемпіоном, як от Капабланка чи Ботвинник. Тоді я взявся вивчати мови: англійську, французьку, іспанську, німецьку. Практично вони мені ні до чого. Ну то й що ж? Час минає швидше, коли його чимось заповнюєш, змушуєш мозок працювати. П'ять років я жив, мов кишка. Тепер годі. Я навіть спробував писати, але кинув, бо важко.

— Авжеж, — сказав Ольджі тоном професіонала, — писати важко. Страшенно важко.

— А ти хіба пишеш? — спитав каторжник. — Обличчя у тебе саме як на письменника.

Це зауваження розсмішило Ольджі.

— Оце не думав, що письменника можна розпізнати з обличчя.

— Власне, не з обличчя. Очі. Очі в тебе злодійські і поліцейські, жадібні, завжди насторожені. Якщо ти не зможеш осягти життя, все життя, то ніколи не зможеш і змалювати його.

Тоді Ольджі признався йому, що пише. Ось уже двадцять років, як він пише.

— Але це важко, — повторив він, — страшенно важко.

Ольджі глянув каторжникові просто в очі.

— А ти чому кинув писати? Через труднощі, так би мовити, фахового характеру, чи з якихось особистих причин?

— Писати я кинув з тієї ж причини, що й грати в шахи. Я дійшов висновку, що не зможу стати великим письменником, як Стендаль або Толстой, а в такому разі навіщо ж писати?

— Пишуть не тільки для того, щоб стати великим.

— А для чого ж іще? З марнославства, протесту або щоб заробити гроші?

Ольджі знизав плечима.

— А ти для чого пишеш? — наполягав каторжник.

— Пишу, бо страждаю і люблю, люблю життя. І ще тому, що я мушу якось виразити себе, мені конче потрібно виразити себе.

— Красива фраза, справжня літературна фраза, — зауважив той.

Обоє засміялися, а потім почали розмову по-англійськи, бо й Ольджі теж учив англійську. Потім поговорили по-французьки — Ольджі вчив і французьку. І нарешті, по-іспанськи, яку Ольджі теж учив. А по-німецьки Ольджі знав лише кілька неприємних слів: Arbeit, Scheiße, kaputt...

Каторжник посміхався, але це не була його звичайна крижана посмішка, якою він і далі вбивав людей, хоч і не так жорстоко, як свою дружину, але не менш люто. Тепер це була добра і задоволена посмішка людини, що знайшла співрозмовника, якому можна з симпатією і довірою висловлювати свої думки, говорити про те, що її справді глибоко і по-доброму цікавить.

І Ольджі посміхався, його благородне обличчя розчервонілося, він був щасливий, бо не тільки знайшов тему для розмови — поговорити він любив, — а й міг хоч не надовго відчути себе поза цим брудним убогим життям, яке навіть важко назвати життям, що міг висловити свої думки, розкрити себе в розмові про добрі людські почуття. І ще йому страшенно схотілося, може не менше, ніж мати жінку, — бажання були різні за імпульсом, але однакові за інтенсивністю, — разом з цим каторжником, убивцею, який став йому братом по духу, пройтися берегом моря або річки, серед мудрих дерев, і відчувати себе вільним внутрішньо і зовні, вести неквапливу розмову, а ще краще мовчати, вдихаючи свіжу чистоту повітря. І ходити отак в ясній тиші ночі аж до світанку.

Паровоз нетерпляче засвистів, поїзд зупинився, але вони цього навіть не помітили. Вони взагалі перестали помічати, що сидять у поїзді, а калабрієць дивився на них і чудувався, як можна так довго і так захоплено розмовляти про те, що нікому не потрібно. Чоловік з носом немовляти був переконаний, що в книжках нема правди; в тих небагатьох, які йому довелося прочитати, йшлося про скромних і милосердних багатіїв, священиків і святе життя, про злодіїв, що покаялися, про цнотливих дівчат, соромливих закоханих, — одне слово, книги брехали, і він перестав їх читати.

Калабрієць відчув себе ображеним: ті двоє розмовляли між собою, наче його тут не було взагалі. Скориставшись з паузи, він втрутився в розмову.

— У Порто-Адзурро, — сказав він Ольджі, — у тебе були вуса. Навіщо ти їх поголив? Без вусів ти схожий на священика.

— Вони були у мене надто густі і заважали дихати, — відповів Ольджі.

Він помовчав, потім додав:

— Навіщо вуса? Кому вони потрібні?

У калабрійця вусів не було, але він все-таки сказав, що вуса, може, для чогось таки потрібні, адже стільки людей їх носять.

— А може, вони потрібні, щоб маскуватися, — глибокодумно зауважив він. — Щоб не показувати іншим, які ми є насправді.

— Певно, ти маєш рацію, — відповів Ольджі.

Але калабрієць на цьому не заспокоївся, йому хотілося розмовляти.

— Я хочу розповісти тобі, чому мене везуть у Вольтерру. Я сказав начальникові тюрми, що в макаронах черва. «Черва? — здивувався він. — Фельдфебель, чи ви знаєте, що в макаронах черва?» — «Ні, пане начальник, у макаронах нема ніякої черви», — відповів фельдфебель. «У макаронах повно черви, завбільшки з дощових хробаків, — наполягав я. — Можна навіть ловити на них рибу». — «Не дуже дотепно, — каже мені начальник, — і не сперечайтеся з фельдфебелем. Фельдфебель тут для того, щоб стежити за порядком і дисципліною!» — «Порядок і дисципліна, це одне, — кажу йому, — а черва в макаронах, то зовсім інше». — «Можете йти!» — «Замініть макарони, бо інакше я звернуся до судді-наглядача». — «Ми знаємо, що ви за один, який ви недисциплінований, упертий і жорстокий. Вас уже дванадцять разів карали». — «А яке це має відношення до черви в макаронах?» — «Скоро знатимеш, яке! Брехун, наклепник, провадиш у тюрмі підривну діяльність! Краще не зловживай нашим терпінням. Чия черга?» Ось чому я їду тепер у Вольтерру. Хіба це справедливо? Хіба це демократія? Культура? Ха-ха!

Локомотив тужливо засвистів, немовби й він скаржився на сваволю й несправедливість, а тим часом він свистів лише тому, що поїзд прибував у Гроссето.

8

Поїзд перейшов на іншу колію і, схожий на велетенську гадюку на сонці, чекав, поки пройде один поїзд з півдня на північ, другий

з півночі на південь, після чого і він зможе рушити далі.

— Ще цілу годину чекати в цьому крематорії, — з відчаєм сказав калабрієць.

Ольджі промовчав, але тривала зупинка лякала і його. В нього знову розболілися груди і потилиця. «Коли ж це кінчиться? — подумав він з тугою. — Хай би вже одразу». Він уже примирився з думкою про смерть, але не отак, під полуденним гарячим сонцем, у переповненому поїзді, хоч пасажири нічого б і не помітили: на першій же зупинці начальник варти викличе санітарну машину, і його одвезуть в морг.

«Смішно й бридко вмирати отак. Не хочу!»

Ноги під ним підгиналися.

— Енріко, чуєш, дай я ляжу.

Калабрієць помітив його блідість, його нещасний і розгублений вигляд, який буває у хворих на серце перед початком нападу.

— Тобі зле? Хочеш, я покличу бригадира?

— Нащо? У мене радикуліт, і він мене іноді мучить. Старіємо, нічого не поробиш...

— Я гадав, що у тебе болить серце, — сказав калабрієць, плюнув через прочинені двері в коридор і вилаявся: — Сволота!

Його наче прорвало, він мусив виговоритися:

— Двадцять років за дві крадіжки! І жодного дня не зрізали. Мерзотники!

Лаючись, він підсів до каторжника. Той незворушно читав. Він читав статтю, у якій розповідалося про новий метод штучного вирощування грибів. Калабрієць відчув, що ненавидить цю людину.

— Гей, ти, гнилявець!

Каторжник читав собі далі.

— Та чи є у тебе кров у жилах? Чи є в тебе душа?

— Душа? — поважно перепитав його каторжник. — Що ти там базікаєш? Ніхто не знає, що таке — душа.

— Одне слово, — загорлав калабрієць, — тобі дали довічну каторгу? Дали. І тобі на це наплювати? А чи знаєш ти, що так і здохнеш у тюрмі? Таким типам, як ти, нема чого сподіватися на помилування. Ти знаєш це. Але я жодного разу не чув, щоб ти проклинав тих, хто тебе прирік на цю каторгу. Ти ніколи нікого не проклинаєш. Якби ти розкаявся, то це можна було б зрозуміти. Але ти не розкаявся. Ну, що ти можеш сказати?

Каторжник зняв з носа старі смішні окуляри. Губи його кривилися в моторошній посмішці.

— Слухай-но, — сказав він. — Ось ми з тобою тут, ми живі і так чи інакше поводимося як живі люди, а ті, хто послав нас сюди, уже давно гниють у землі. Судді, який засудив мене, було тоді сімдесят років, і здоров'я він мав погане, твій суддя теж був зовсім старий. Вони обоє давно вже згнили. Тебе це не втішає?

— Анітрохи.

— А мене це дуже втішає, — сказав каторжник, начепив окуляри і знову заглибився в читання.

А Ольджі боровся з болем, силкуючись відштовхнути від себе зашморг, яким хвороба намагалася задушити в ньому життя. Ще один раз йому пощастило відштовхнути від себе смерть, і він уже жалкував, що зробив це, водночас відчуваючи чисто інстинктивну радість життя.

Ольджі знав, що в житті і в смерті треба, щоб пощастило. У нього була сестра — найулюбленіша з усіх братів і сестер, яка прожила лише двадцять років, стільки ж, скільки він просидів у в'язниці, і протягом усіх цих двадцяти років вона могла першої-ліпшої хвилини вмерти. А вона ні перед ким ні в чому не завинила, у неї з дитинства була вада серця, стеноз сердечного клапана. І все-таки Альба виросла, пізнала все, що належить живій істоті, зазнала радості кохання, народила сина. Але потім хвороба ускладнилася, Альба пролежала три роки в лікарні і там померла.

Ольджі знав, що і смерть може бути удачею. Одного разу він бачив, як умер чоловік ще молодий, сильний, але дуже дразливий, який убив вагітну дружину, забив насмерть ногами. Цей чоловік мав уже судимості, і довічна каторга була йому забезпечена. Та негідникові пощастило: він умер раптово від тромбозу мозку чи коронарної артерії під час прогулянки в тюремному дворі. Просто упав на землю і вмер. Прибіг санітар з шприцем, але укол зробили вже мерцеві.

Проте Ольджі знав, що і вмирати нелегко. Він розплющив очі і побачив каторжника, що незворушно читав свою статтю, калабрійця, який обурено колупався у носі, почув сміх і лайку, що долинали з інших камер, голос римлянина, сіцілійця, неаполітанця. Ольджі мало вірив у літературу, але тут він пригадав рядок з улюбленого поета: за смерть треба платити життям.

— Ти дуже постарішав, — задоволено сказав йому калабрієць, — та й взагалі погано виглядаєш. Я краще зберігся. В Асінарі я працював у полі. Якщо в тюрмі не працювати, то за кілька років від тебе нічого не лишиться. Я завжди працював. В Порто-Адзурро я набивав сінники, в Сполето працював на кухні, у Фоссано був ковалем...

— Але жодного разу не розгорнув жодної книги, — спокійно зауважив каторжник, дочитавши статтю про гриби.

— Книги?! Ха! Нащо мені читати всяку брехню! А ще п'ять років тому ти був здоровий, — вів своє калабрієць.

— Я тоді міг підняти три центнери, —гордо сказав Ольджі.

— Три центнери?

— А може, й більше. З шістнадцяти до двадцяти років я працював у порту. В нашій сім'ї всі були дужі. Мого батька називали підйомним краном.

— А в двадцять років ти пішов на флот?

— Ну, не пішов, а забрали.

— І це там тобі пришили п'ять років тюрми?

— Але відсидів я тільки три. Я вийшов на волю у червні тисяча дев'ятсот сорок четвертого, коли прийшли союзники. Та не минуло і трьох місяців, як я знову опинився за гратами. І може, ніколи більше звідси не вийду.

— От клята спека! — сказав калабрієць.— Страшенно хочеться пити. Оце б зараз пляшку холодного пива! Або скибку кавуна!

Ольджі згадав хлопчика, який пив воду з фонтана. Колись — коли? — він теж отак грався і пив з фонтана. Він сумно визирнув надвір. Під пекучим сонячним промінням купою лежали зігнуті, понівечені рейки, валялося іржаве залізяччя, поламані дверцята вагонів і лави — все це мало такий вигляд, немовби тут колись сталася залізнична катастрофа. Проте це була досить мирна картина: просто старий мотлох, нікому не потрібні уламки, схожі на залишки стародавньої цивілізації. В таких місцях люблять гратися діти. Але дітей тут не було, та вони й не могли потрапити сюди, в це оточене старим брудним муром місце. Зате тут, очевидно, було безліч лінивих і обережних ящірок, які вилазили з щілин і грілися на гарячому сонці.

— Скажи, а ти, бува, не писав віршів? — спитав нараз каторжник.

— Писав, але це було давно, — відповів Ольджі. — Це було, коли я тільки починав розмовляти літературною мовою і шукав форм вираження. Я писав октавами, секстінами, навіть терцинами. Але потім я довідався про існування таких поетів, як Унгаретті, Лорка, і кинув писати вірші.

— І почав писати прозою, — підхопив каторжник. — А зі мною було навпаки. Я почав з романів, а кінчив коротенькими віршами. Я і досі пишу їх. Хочеш, прочитаю тобі останній, його я написав у Сан-Стефано?

— Хочу.

— Ось і сьогодні, ледве прокинувся, я підійшов до вікна. Притулився чолом до грат, глянув на небо і на море. Коли ж я сам зможу бути як це небо і це море? — продекламував каторжник і спитав: — Подобається?

— Непогано! — сказав Ольджі. — В своїй екзистенціальності цей вірш виражає душевний стан, а крім того, в ньому є пантеїстична інтуїція, дуже образна.

— Невже в ньому є усе це?

— Безперечно. Міркуючи відносно, ти пишеш, як Унгаретті. Я певний, що ти читав вірші Унгаретті.

— Я їх не читав. А як він пише?

— Слухай: «Між квіткою зірваною та іншою, подарованою, нема нічого, що можна переказати словами».

— Але ж він пише, як я! — вигукнув каторжник. — І він великий поет?

— Може, найбільший з усіх сучасних поетів.

— Дякую тобі.

Калабрієць сидів, як на голках. Ці дурні знову почали свою ідіотську розмову і можуть отак базікати без кінця. А він саме згадав одного в'язня, який повісився. І Ольджі теж мусить знати його. Спогад цей не був для нього болісним, але Енріко мусив поділитися ним, викинути з голови: він почував себе добре лише тоді, коли в голові у нього було абсолютно порожньо.

— Чи ти пам'ятаєш Пінці?

— Пінці? — задумливо повторив Ольджі, наморщивши лоба.

— Ти його, звичайно, знаєш. Такий високий, худий. З Мілана. У нього ще рубець на скроні.

— Щось не пам'ятаю... Кого я тільки не знав...

— Рубець на скроні! Ти мусиш його пам'ятати. Він був у Порто-Адзурро тоді, коли й ти. Той самий, котрий у тисяча дев'ятсот сорок четвертому році убив тюремника, бо хотів утекти, а інший в'язень рубонув його сікачем по голові.

— Тепер пригадав. Пінці, високий, худий, з божевільними очима.

— От сволота! — сказав калабрієць.

— Хто? Пінці?

— Та ні! Тосканець, який вдарив його по голові, коли тюремника вже спровадили на той світ, а Пінці тримав у руках ключі, намірячись відімкнути склад із зброєю, щоб звільнити нас усіх. А той тосканець, падлюка, теж мав сидіти довічно, але після цього його помилували. Чи ти знав це?

— Що ж, вони оцінюють речі зовсім інакше, аніж ми, ти мусиш це розуміти, — зауважив Ольджі.

— Але ж він злочинець у тисячу разів страшніший за Пінці, — вигукнув калабрієць. — Він убив трьох і підпалив дім, а серед тих трьох була й семирічна дівчинка. І вони випустили таку потвору на волю! Ти вважаєш, що це справедливо? Ха-ха! А бідний Пінці після цього повісився. Двадцять три роки просидів у в'язниці, а потім повісився.

Засвистів паровоз.

— Здається, рушаємо, — сказав Ольджі.

Йому хотілося повернутися до розмови про поезію, але він відчував кволість після

сердечного нападу і знову ліг на лаву, намагаючись не думати про Пінці.

Нарешті поїзд відійшов, Гроссето залишився позаду. В уяві Ольджі зринуло залізяччя в траві під сонцем і брудний мур, збудований, щоб перешкодити дитячому щастю.

9

Поїзд зупинився — раз, вдруге; тепер він уже йшов у напрямку до Ліворно. Половина дороги лишилась позаду, другу половину теж буде пройдено — кілометр за кілометром, станція за станцією; поїзди завжди прибувають до місця призначення.

Калабрієць зійшов у Кампільї, звідки мав їхати автобусом у Вольтерру. Каторжник зліз у Пеомбіно, звідти його одвезуть катером на острів Ельба.

«Треба визнати, — міркував Ольджі, — що мені поталанило більше, аніж їм. Я їду в Салуццо!» — Він думав про Салуццо, ніби це був Біарріц або Копакабана.

Він радів, що лишився сам-один в своїй сумній самотині, не пригнічуваний іншими людськими існуваннями. Самотність не завжди сумна. Якщо людина відчуває себе внутрішньо щасливою, то й самотність її буває веселою і діяльною.

Ольджі милувався пейзажем, помічав у ньому щось знайоме, схоже на його рідні місця: безкраї шпилькові ліси, з-за яких подекуди прозирало море. Вітер доносив до нього запах моря, прогрітого сонцем бору. Цей вітер скрашував його перебування у поїздці.

— А тепер я ляжу і спробую задрімати! — голосно сказав Ольджі.

Але лава була вузька й коротка, до того ж страшенно тверда, з неї легко скотитися на підлогу, коли поїзд смикне. Та і як заснути вдень, коли це не завжди вдається вночі? Але Ольджі все-таки ліг: лежачи він почував себе краще.

Він почав думати про Салуццо, але не звичними тюремними образами: залізні двері, грати і т. п.; він думав про ті незначні подарунки долі, які знайде там: питна вода, прозора й чиста, вода міфічного Монте-Візо, і повітря, стільки повітря і безмежне небо. В'язниця у Салуццо стоїть на пагорбі, і Ольджі зможе використати свій оптичний пристрій, який він називав «забороненою обсерваторією». Він беріг цей пристрій, хитро переховуючи його під час незліченних перевірок і обшуків.

Брязнув засув, двері відчинилися, зайшов в'язень.

— Здрастуйте, синьйор, — сказав він. — Я — Армандо.

— Дуже приємно, — відповів Ольджі, розглядаючи його з голови до ніг.

У Армандо було веселе червоне обличчя п'яниці. Від нього і зараз тхнуло горілкою. Він зробив широкий вітальний жест, хитре обличчя його сяяло; скинув на лаву мішок, потім смугастий халат, сів на лаву, провів не дуже чистою рукою по обличчю і почав шукати в кишенях. Шукав він довго, нарешті видобув тютюн, загорнутий в промаслений папір, узяв щіпку, поклав її на клапоть туалетного паперу і з упертістю п'яного почав скручувати цигарку. Пакет з тютюном упав з колін, тютюн розсипався по підлозі, брудній і заплюваній. Армандо люто розтер підошвою тютюн по підлозі, вилаявся, але обличчя його зберігало веселий вираз. Він покрутив у руках подобу цигарки і грайливо промовив:

— Надто ти вже поганюща, цигарко, ти ще поганша за мою жінку, але я тебе все одно скурю. А втім, не буду. Ні, таки скурю. Скурю? Не буду.

Він викинув цигарку в коридор.

«От і добре», — подумав Ольджі, який дуже не любив запаху міцного тютюну.

— Що ти сказав? — спитав Армандо.

— Нічого, — відповів Ольджі і збентежено подумав: «Невже він уміє читати думки? Іноді отакі бовдури мають дивовижну інтуїцію».

Умів він читати думки чи не вмів, але одне він умів безперечно: Армандо відразу завойовував симпатії людей, що оточували його.

— Ти звідки? — спитав Ольджі.

— З Вольтерри.

— Отже, ти сів у Кампільї?

— Саме там. Я мав виїхати звідти ще вчора, та не було поїзда. Тобто поїзд був, та в ньому не було тюремного вагона. Мене одвели до окружної тюрми, але там мене не прийняли. Тюрма у них не дуже надійна, а в мене великий строк. Тоді бригадир карабінерів почав запевняти начальника тамтешньої тюрми: «Армандо людина спокійна, я його давно знаю, він не втече, якщо навіть ви самі відчините йому двері. Дасте йому вина, і все буде гаразд». — «А гроші у нього є? — спитав тюремник. — Без грошей він у мене й води не дістане». — «Є у мене гроші, дві тисячі лір», — сказав я. — «Що питимеш? Лимонад?» — Отак слово по слову випив я в нього три дволітрові бутелі. Тоді тюремник покликав дружину: «Паоліно! Паоліно! Іди глянь на це чудо!» Прийшла дружина, а тюремник і каже їй: «Ніколи в житті не бачив я такого, як оцей Армандо! Шість літрів вина вижлуктив, і хоч би що». — «А ти не вір йому! — каже дружина. — Ці типи гірші за чортів. Може, у нього в череві сулія захована». І починає мацати мені черево своїми

пухкенькими ручками! Добра людина отой тюремник! І дружина його молодець! Які в неї приємні ручки! — зітхнув Армандо.

Він подобався Ольджі чимдалі більше.

— Отже, ти пропив усі гроші, які мав? А тепер що робитимеш?

— Що робитиму? Та якось проживу. Жерти дають мені? Дають. Спати дозволяють? Спи собі на здоров'я. Виходить, у мене все є, ну, майже все. А якби ще давали по сулії вина на день, то чим не житуха була б!

— Ти, мабуть, недавно сюди потрапив, тому так і міркуєш.

— Ото сказав — недавно! З тисяча дев'ятсот сорок третього.

— Отакої! — вигукнув Ольджі. — На два роки більше за мене, це без попереднього ув'язнення, звичайно. А де ти був увесь цей час?

— Та вважай, усі тюрми обійшов.

— І Порто-Адзурро?

— І там. З тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого по тисяча дев'ятсот п'ятдесят третій.

— Я теж там був у ті роки. Ти що там робив?

— Був підмітальником у старій каторжній.

Він понуро сидів навпроти Ольджі, та його веселе червоне обличчя не хотіло піддаватися смуткові. І все-таки йому вдалося сказати таємниче й сумовито:

— Ти ще не знаєш, хто сидить перед тобою.

— А хіба тебе звуть не Армандо? З мене досить знати, що ти Армандо. А щодо всього іншого, то я не дуже цікавлюсь.

— Я — Армандо, але я ще й шакал.

Ольджі не виказав ні подиву, ні відрази, ні страху.

— Чи ти знаєш, що таке — шакал? — наполегливо спитав Армандо.

— Тварина, — відповів Ольджі.

— Яка саме тварина, розкажи мені.

— Тварина не дуже симпатична, живе в Північній Африці, а може, і далі на південь. Не така відважна, як лев, невибаглива щодо їжі, не гребує й несвіжим м'ясом.

— Це не шкідлива тварина, — сказав Армандо. — А я справжній шакал, тварина жорстока, породжена війною.

— Ти не журися, вас таких багато, — втішив його Ольджі. — Краще спробуй заснути.

Але Армандо дуже кортіло розповісти свою історію, пояснити, як сталося, що він зробився шакалом.

— Я вкрав два поліна з будинку, який уже був, власне, не будинком, а купою сміття (в нього влучила бомба). Мені потрібні були ці два поліна, щоб зварити каструлю квасолі. І дали мені за це тридцять років. І ніякої тобі амністії, жодного дня не зрізали. Я мушу їх відсидіти, всі тридцять, бо я шакал, а шакали не заслуговують на співчуття.

Здавалося, він зовсім тверезий, і хоч говорив це він з гіркотою, обличчя його було смішне, мов у клоуна, і червоне, як у п'яниці.

— А тепер ти куди? — спитав Ольджі.

— До Пізи, в тюремну лікарню. Там мені мають зробити операцію виразки шлунку, але, можливо, що це не виразка, а рак, — байдуже повідомив Армандо з тим самим веселим виразом обличчя.

Ольджі дивився у вікно, на положисті пагорби, округлі й ніжні, мов жіночі перса, на поля, спокійні, мов кладовище. Далеке небо було таке сліпучо-синє, що боляче було на нього дивитись.

Ольджі озирнувся і глянув в обличчя Армандо. Червона пика лагідно посміхалася до нього.

— Ех, братку! — сказав Армандо. — Виходить, тобі теж вліпили добрячу порцію!

— Ніхто з нас не вийде звідси живий, — відповів Ольджі.

— То добре, братку, кажу тобі, то добре.

10

Армандо заснув. Йому не заважали ні поштовхи поїзда, ні гуркіт коліс, він міг би спати не тільки на цій короткій і вузькій лаві, а й на купі вугілля в тендері. Ольджі дивився на нього і трохи заздрив такій здатності пристосовуватися до будь-яких обставин. Замолоду і він умів отак, та з часом розучився.

Армандо уві сні хрипко посвистував носом. Ольджі подумав: «Коли в нього справді рак, через три місяці він помре». Батько Ольджі теж помер від раку.

Пейзаж ставав дедалі знайоміший, навколо простяглися поля, але Ольджі уже відчував запах моря. Серед зелені дерев мигтіли будинки, здебільшого котеджі, свіжопофарбовані й кокетливі, але траплялися й селянські хати, скромні, добротні, з клунею, курником, корівником. Майже біля кожної сохла білизна, безліч білизни.

Зненацька виринали скупчення жалюгідних халуп, або виростав перед очима величезний будинок сучасної конструкції. Поїзд наближався до міста.

Це було місто на березі моря, у якому Ольджі народився і провів перші двадцять років життя. Тут лежали на кладовищі його батько, мати, сестра та інші родичі. Тут жили люди, зв'язані з ним кревними узами, люди, найрідніші в світі. Ольджі жадібно дивився через щілину на все це.

Він уже не міг пригадати назви знайомих місць, йому було прикро усвідомлювати це, йому було соромно, як після любовної зра-

ди, він шукав виправдання в тому, що поїзд ішов надто швидко, і він не міг об'єднати все, що мигтіло перед ним, в єдине ціле. Та й дивився він не з вікна поїзда, а через шпарку в погано причинених дверях навпроти вікна і міг бачити лише відтинок пейзажу, і завжди в одному напрямку.

Поїзд ішов схилом пагорба, зарослого каштановими гаями, і на повороті Ольджі раптом побачив морську затоку, крутий вигин берега від Кастільончелло до маяка Мелорії. Мис Кастільончелло далеко висунувся в море, наче рука, що простяглася, аби зупинити шал Тірренського моря; це й були дикі скелі Калафурії. Десь там село Антіньяно і прекрасна Арденца, що ніжиться серед олеандрів та помаранчових дерев, а он там — морський пляж з безліччю купалень: купальні для багатіїв, купальні для бідних, купальні для всіх; а ще далі — морська академія і колишня Тераса Чано, яка з часом стала просто Терасою, потім верфі, порт старий і порт новий, фортеця Медічі, канал Ланчотто, Мандраччо, Драга.

Ольджі все впізнавав, усе пам'ятав.

Поїзд зненацька пірнув під землю, якийсь час біг у темряві, потім виринув між двома бетонними схилами, але Ольджі вже встиг увібрати в себе море, вигин затоки, крутий берег, скелі, з яких можна з криком стрибати в море і з якими пов'язано стільки спогадів.

«Як швидко проминула молодість, не встиг озирнутися, а вона вже позаду!»

Уповільнивши хід, поїзд ішов серед білих будиночків, гарненьких, мов маленькі вілли, оточених садками і палісадниками. Мов видіння, пропливли перед Ольджі чоловік з намиленим обличчям, що голився, жінка, яка зігнулася над ночвами з білизною, дівчина, що розчісувала край вікна біляве волосся, чоловік у паперовому ковпаку, що пиляв дошку... Ольджі бачив дітей, які наздоганяли одне одного, гризли білими зубами кусень хліба, бачив чорного кота на балконі, старого в окулярах, що читав газету, двох дівчаток, засмаглих, з голими руками, які збуджено розповідали одна одній якісь свої таємниці, вагітну жінку, що сиділа, широко розставивши ноги.

Очі Ольджі, мов гачки на закинутих вудках, намагалися впіймати якнайбільше життя, украсти в життя все, що тільки можна. «Скільки людей! Скільки життя! — думав він. — А все це було ж і раніше, вся ця краса існувала й раніше, все це життя і раніше було життям, а я нічого не помічав, був сліпий, квапливо проходив серед людей, замкнений у своїй тюрмі, яка була в мені. А може, ми всі — або майже всі — такі сліпі? Може, обман в тому й полягає, що коли ми живемо, то не помічаємо, що живемо? Не знаю. Знаю одне: мені потрібно було двадцять років цього нежиття, двадцять років брудного животіння, щоб навчитися цінувати життя, любити життя. І бажати, щоб воно стало чистішим, справедливішим, щасливішим для всіх».

Поїзд підійшов до станції, висадив пасажирів, вивантажив багаж, потім знову пробіг трохи, зупинився в тупику, де між рейками росла трава і валялися шматки вугілля. Залізничник відчепив тюремний вагон, паровоз пішов, потягнувши за собою решту вагонів.

Будинки міста освітлювало призахідне сонце.

В одному з будинків мешкали сестри Ольджі: вдова, яка мала троє дітей — і всіх їх треба годувати — і дівчина-мати з своїми двома дітьми, яких вона теж мусила поставити на ноги. Сестри нечасто писали Ольджі, а коли писали, то приблизно таке:

«Ти у в'язниці і страждаєш, але наше життя не краще за твоє. Тобі принаймні кожного дня дають тарілку супу і шматок хліба, навіть коли ти лежиш у ліжку і нічого не робиш, бо уряд повинен дбати про вас, в'язнів. А нам від рання й до смерку доводиться з шкури пнутися, щоб якось заробити на хліб. А гроші ж потрібні не тільки на їжу. Треба платити за квартиру, за світло, за газ (бо готувати на вугіллі дорожче, ніж на газі), а ще взуття, одяг, ціла купа всіляких речей, вкрай потрібних і страшенно дорогих. Ти навіть не уявляєш, що то — мати двох, трьох дітей! Коли б не ці невинні створіння, ми б давно вже наклали на себе руки».

І ще вони писали:

«Дівчатка часто питають про тебе. Кажуть: «Мамо, а чому дядя Ольджі ніколи не провідає нас? Пише, що любить нас, а ніколи не приїжджає? Чому він завжди мандрує? І чому ніколи не присилає нам подарунків?»

Ольджі намагався не думати про своїх племінниць, які марно чекали подарунків від таємничого дядька. Він мав їхні фотографії, на них дівчатка були товстенькі і усміхнені — матері, незважаючи на злидні, дбали про них. Ольджі зберігав ці фотографії у книжці. Він часто розгортав книгу, щоб прочитати кілька сторінок, дістати моральну зарядку (книга, здавалося, була написана спеціально для нього або ним самим), але уникав дивитися на фотографії племінниць.

Він і тепер не хотів про них думати, дивився на речі, згадував, які вони були раніше, линув уявою в минуле, ворушив попіл старих радощів, воскрешав у собі сум за втраченим. Печаль його була легка, ніжна, майже приємна. А думки про дівчаток, які чекають од нього подарунків, питають у матері, чому дядько ніколи не приходить до них, якщо він їх любить — викликали в ньому лютий, жорстокий біль.

Одразу ж поза залізничною огорожею починалася вулиця, звідси видко було магазини, маленьку фабрику, будинки (все це стояло тут і раніше, Ольджі все це добре пам'ятав), а он ті будівлі тюремного типу споруджено недавно, вони жерли відкритий простір, де росла трава, валялося сміття, де діти почували себе, наче в якомусь раї, спеціально створеному для їхніх ігор. (Куди вони поділися тепер, оті райські місця для ігор? Може, теперішні діти взагалі не граються?)

День уже кінчився, але вечір ще не настав, подекуди відчинялися вікна, вихилялися молоді жінки. Цього було досить, щоб сірий камінь похмурих будівель спалахнув живою радістю. Ольджі розглядів навіть герань на підвіконнях.

Де-не-де засвітилися вікна, на далекому небі замерехтіли зорі. Ввімкнули світло і в тюремному вагоні.

Підійшов паровоз, підтягнув тюремний вагон до станції, де формувався состав, поїзд знову засмикався, важко зрушив з місця, поїхав. Від поштовхів лоб Ольджі стукався об двері, але він не відчував болю, хіба що трішечки, і цей маленький біль відвертав увагу від великого.

Та великий біль ураз виріс, став велетенським, вихлюпнув через край.

— Ні! Ні! — одчайдушно зойкнув Ольджі. Потім знову, хрипко: — Нащо? Нащо?

Він з силою ударився головою об двері, почав стукати кулаками.

— Що сталося? — спитав високий карабінер, нахиляючись і зазираючи в щілину.

Здавалося, що під військовим кашкетом посеред твердого лоба підозріливо виблискує одне-єдине велетенське око.

— Вам треба в убиральню? — чемно запитав він.

— Ні, — відповів Ольджі. — Ні, дякую.

— Навіщо ж ви стукали? Я подумав, що вам треба в убиральню.

— Я постукав ненавмисне. Вибачте.

П'яниця Армандо спав з розкритим ротом і хропів. Він мав померти через три місяці, щасливий!

11

Двадцять кілометрів між Ліворно та Пізою поїзд проходить густо населеними місцевостями. Ці місця Ольджі знав дуже добре. Отой огороджений великий клапоть землі, обсаджений кипарисами, — кладовище. З одного боку кладовища — людна дорога, з другого — струмок, що губиться серед трави і густих очеретів. Сюди приходять милуватися парочки; колись Ольджі в цих очеретах вперше пізнав жінку, він тоді абсолютно не думав про покійників, що лежали за муром.

Намагаючись перебороти біль, він шукав у темряві, поцяткованій вогнями, знайомі місця: десь отам великі заводи, трохи далі невеликий аеропорт для туристичних літаків, вілли і шале на узліссі великого бору, військові склади американської армії. А тратторія Трієро має бути десь отут, між залізничним переїздом і фабрикою Тореллі; ферма Момбеллі, очевидно, отам; а ось будівлі підприємства Сангобе, тепер воно, напевне, розширилося, модернізувалося, виробничий потенціал зріс.

Останню думку йому схотілося висловити голосно, і він промовив з гіркою іронією, звертаючись до Армандо, який все ще спав:

— Вони все відбудували, але зробили все новітнішим, сучаснішим, потужнішим.

Червоне обличчя Армандо сяяло навіть уві сні.

— Приготуватися! — сказав високий карабінер. — Під'їжджаємо до Пізи. — Голос у нього був веселий, він наперед смакував вечерю в казармі, відпочинок, а може, його тішили й інші приємні речі, що чекали на нього в Пізі.

Ольджі натягнув на себе смугастий мішок, що звався курткою, і розбудив Армандо.

— Ми приїхали, друже.

— Приїхали куди? — позіхаючи спитав Армандо.

— До Пізи. Тобі хіба не в Пізу?

— Точно. А тобі куди, братухо?

— В Салуццо. Але зараз я зупинюся транзитом в Пізі.

— Я був у Салуццо, в тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостому.

Ольджі хотів був запитати: «Ну як там?», — але стримався, бо був певний, що Армандо відповість: «Як у всякій в'язниці».

Армандо потирав великі брудні руки.

— Я бачив сон, — сказав він. — Ох, який сон!

— Приснилося, що в тебе виросли крила і ти літаєш в раю?

— Які там збіса крила, який рай?! — зареготав Армандо. — Коли б я не знав точно, що п'яний я, то подумав би, що ти напідпитку, братухо. Мені приснилася Паоліна.

І він розповів, не пропускаючи жодної подробиці, що він уві сні робив з Паоліною. Сон його був точний, як фізична реальність. Його червона фізіономія ще більше, ніж слова, виражала задоволення тим, що йому приснилася Паоліна.

— Ти реагуєш іще зовсім по-молодому, — похвалив його Ольджі. — Пружина ще тверда.

— Працює пружинка! — відповів Армандо, який мислив тверезо, незважаючи на те,

що був п'яний. — От тільки навіщо мені ключ, коли нема замка?

— А дружина у тебе є?

— Померла. Десять років хворіла, а потім померла.

— А діти є?

— Було троє: перший отруївся, другого вбили карабінери під час демонстрації, третій працює в Аргентіні, але не пише і ніколи нічого не присилає.

— А ти їдеш у тюремну лікарню Пізи, щоб тобі зробили операцію виразки, — сказав Ольджі, немовби ставлячи «амінь» після переліку всіх цих лих.

— А може, це й рак, — докинув Армандо.

Поїзд підійшов до станції під довгим і лунким навісом. Конвоїри заметушилися, надіваючи на в'язнів наручники і кайдани, а благодушний бригадир із шкіряним портфелем під пахвою усім повторював:

— Злазьте одразу, коли поїзд зупиниться, бо інакше нас одвезуть у депо, і доведеться чекати.

Все пройшло добре. Нова тюремна машина чекала їх, і за кілька хвилин вони вже були в Дон-Боско. В'язнів провели в порожню кімнату, з'єднану з реєстратурою коротким коридором і трьома дверима. Ольджі впізнав залізні грати на вікні, за якими була густа металева сітка, але в 1945 році тут ще стояла лава, в'язні могли посидіти, відпочити; тепер, у 1961 році, лави не було, зате на стінці красувалося величезне розп'яття. Од стін відгонило свіжим вапном.

Їх було десятеро, але не всі з Чівіта-Векkіа, дехто зійшов раніше, дехто приєднався по дорозі. Залишився здоровань з кривим носом, сіцілієць, молодик з фізіономією гангстера, маленький вусань у чорних окулярах. Всі інші були в тюремному смугастому одязі: двоє з обличчями кретинів, волохатий брюнет із шрамом на щоці, тендітний блондин, схожий на переодягненого синьйора.

Троє посідали на підлозі, закурили смердючі цигарки, перекидаючись між собою скупими словами. Чоловік із шрамом ліг на спину, витягнувся, схрестив на грудях руки, мов покійник.

Сіцілієць і молодик з обличчям гангстера почали ходити вперед і назад по кімнаті, курили дорогі сигарети, сміялися. Сіцілієць з статурою спортсмена був одягнений, мов картинка з модного журналу. Зручні широкі штани добре сиділи на ньому, яскрава сорочка була випущена на штани.

— Послухай мене, приїжджай у Рим, — говорив сіцілієць, — будемо з тобою гроші лопатою гребти. В Римі гроші на дорозі лежать, треба тільки знати, де їх шукати. Послухай мене, Клаудіо, приїжджай у Рим, міняй професію, у вас там, крім тюрми, нічого не заробиш.

Клаудіо сміявся, не знаючи, погоджуватися чи ні.

— Відсиджу оці останні шість місяців, потім побачимо.

Літній тюремник, гладкий і лисий, з червоними нашивками на рукавах, відчинив останні з трьох дверей.

— Хто приїхав на операцію?

— Я! — весело озвався Армандо. — Я!

— Знову ти? Третя операція за останні вісім місяців! А тепер що у тебе? Подобається, коли тебе ріжуть і знову зашивають, га?

— У мене виразка, а може й рак, — відповів Армандо.

— Швидше, бери свої речі, — забурчав тюремник, якому бракувало чуття гумору.

— Усі мої речі тут! — сказав Армандо, ляскаючи долонею по мішку.

— Тоді йди.

Армандо помахав рукою Ольджі:

— Ми ще побачимося, братухо!

І він поплентався до дверей, мов пес, а може, мов шакал, ім'я якого йому приліпили.

— Я тобі правду кажу! — переконував сіцілієць. — Приїжджай у Рим, ніде, тільки в Римі, можна гребти гроші лопатою.

Худий блондин, що навіть у смугастій тюремній одежі скидався на синьйора, стояв, прихилившись до стіни, блідий і суворий, і дивився на кам'яні плитки підлоги.

Знову зайшов тюремник з червоними нашивками, назвав три прізвища. Через якийсь час він покликав ще трьох, і так викликав і далі, з інтервалами хвилин по п'ятнадцять. Кожен, зачувши своє ім'я, брав речі і йшов до реєстратури. Залишилися Ольджі, чоловік із шрамом на щоці і блондин, що виглядав як синьйор навіть у смугастій тюремній куртці.

Гладкий тюремник потів над товстою книгою, наче в руках у нього було не перо, а лопата.

— Вальнізі Ольджі? — прискіпливо спитав він. — Вальнізі чи Варнізі?

— Вальнізі, через «л», як Ліворно.

Тюремник уважно глянув на нього, нарешті впізнав і вигукнув:

— Ти справді Вальнізі, Вальнізі з Ліворно! Старий чорт, Вальнізі! Але ж і змінився ти! А мене ти пам'ятаєш? Дольче.

— Синьйор Дольче, — сказав Ольджі, — авжеж, я вас пам'ятаю, ви і тоді були в реєстратурі.

— Я вже років двадцять сиджу тут. А ти й досі такий же розбишака? Скільки клопоту ти нам тоді завдав! Але тепер звідси ніхто вже й не думає тікати.

— Мені тепер не треба тікати, — спокійно сказав Ольджі.

— Ти був грозою всієї тюрми, — зауважив гладун з ноткою захоплення в голосі. — Ти і

Нанні Урбані. Бр... Кожен тюремний наглядач намагався якось спекатися вас.

— Нанні ось уже п'ятнадцять років як помер, — сказав Ольджі.

— Ну що ж, усі ми помремо! — філософськи зауважив синьйор Дольче і весело гукнув: — Ця трійця готова!

ЧАСТИНА ДРУГА

12

Брюнет із шрамом одразу уклався спати. Ні Ольджі, ні худий блондин спати не хотіли. Блондин скинув тюремний одяг, надів чисту піжаму і тепер ще більше скидався на синьйора. Але Ольджі вже знав, що він справді синьйор. Перед тим, як лягти, чоловік із шрамом сказав йому:

— Дайте мені сигарету, інженере!

Ольджі зауважив, що інженер крадькома з цікавістю поглядає на нього, немовби хоче про щось запитати і не наважується. І коли Ольджі вже вирішив, що інженер так нічого й не спитає, той нараз звернувся до нього:

— Вибачте, ви коли їдете далі?

— Через чотири дні, — відповів Ольджі.

Інженер втупився поглядом в чорне розп'яття над дверима, а Ольджі дивився на червону кнопку, яку треба було натиснути, щоб в унітаз потекла вода. Кнопка не працювала. Ольджі пам'ятав, що і в 1945 році вода не текла.

Спливав час. Знадвору, з вулиці, куди виходила тюремна стіна, чути було шум автомобілів, звідкись здалеку, з П'яцца Гранде або з Корсо Маттеотті долинала музика, яку передавали по радіо, і вже зовсім десь далеко гуркотів поїзд. Очевидно, стояв повний місяць, бо навіть верхня частина «намордника» на тюремному вікні була освітлена місячним сяйвом.

Інженер обернув до Ольджі бліде обличчя і стомлено промовив:

— А я буду тут до п'ятниці.

— Виходить, довше за мене, — майже весело озвався Ольджі.

Інженер пильно дивився на стіну: якась чорна цятка повільно рухалася між розп'яттям і стелею. Інженер був короткозорий і начепив окуляри — красиві, дорогі окуляри, — аби подивитись, що то там повзе. Виявилося, що то блощиця. Інженер сказав, що це блощиця, може, гадав, що його сусіда теж короткозорий.

— Це блощиця.

— Авжеж, блощиця, нічого особливого.

Інженер глухо засміявся.

— І справді, нічого особливого.

Тепер він одверто розглядав Ольджі своїми короткозорими очима в окулярах. Але, озброєні окулярами, очі його не були короткозорі, це були зіркі очі, які хотіли бачити життя. Ольджі відповів на погляд інженера, а той сказав:

— Якби вона була одна, то слід було б її убити.

Інженер мав на увазі, очевидно, блощицю на стіні, але говорив він лише, щоб виправдати якось свій пильний погляд.

— Але ж вона не одна, — відповів Ольджі, — тут їх сила-силенна. Ночі буде мало, щоб знайти їх усіх і знищити. А крім того, роздушені, вони страшенно смердять. Хай вже краще живуть.

— А крім того, вбивати заборонено, — сказав інженер. — Одна з десяти заповідей каже: не убий. Скрижалі не уточнюють, кого саме, та мені здається, що древні законодавці вважали, що не можна убивати будь-яку живу істоту, навіть блощицю.

Слова були жартівливі, але вимовляв він їх цілком серйозно. Інженер перевів погляд з Ольджі на свої ноги. Це були звичайнісінькі ноги, не гарні і не потворні, з трохи затовстими великими пальцями і рудуватими волосинками на суглобах. Інженерові, очевидно, вони не сподобалися, бо він рвучко натягнув на ноги простирадло.

Годинник на вежі десь поблизу вибив дванадцяту.

— Північ, — сказав інженер.

З поверха на поверх то наближався, то даленів брязкіт дверей і грат — їх відмикали і замикали знову.

— Перевірка, — сказав Ольджі.

До їхньої камери зайшли бригадир, старший поліцейський і троє тюремників: подивилися, перевірили, полічили в'язнів і пішли, замкнувши за собою двері на всі замки.

Інженер запалив сигарету — дванадцяту чи тринадцяту, знову повернув до Ольджі суворе обличчя, на якому інколи з'являлася легка нещира посмішка.

— Ви куди їдете?

— В Салуццо, — відповів Ольджі, і йому зробилося чомусь смішно.

Видихнувши хмарку диму, інженер коротко й сухо повідомив, що він їде в Сан-Джіміньяно.

— Я був там, — сказав Ольджі.

Інженер не виказав будь-якої цікавості щодо Сан-Джіміньяно. Його не цікавив Сан-Джіміньяно, не цікавив Салуццо. Минула година, вони мовчали, кожен у своїй власній в'язниці. Годинник на вежі вибив першу, пів на другу, другу. Місто затихло, лініво поринувши в сон.

Інженер підвів голову з подушки, з ненавистю глянув на Ольджі, просичав:

— Чому ви не спите?

— А ви чому не спите? — спокійно в свою чергу спитав Ольджі.

— Тому що я глибокодумний кретин, — з комічною люттю відповів інженер. — Ви теж, мабуть, глибокодумний кретин. Погляньте на Каредду. Спить як колода і щасливий. А тим часом він убив трьох.

— Сказати правду, — зауважив Ольджі,— я не вбив нікого. Я тільки крав, грабував. І мені дали двадцять два роки. Дрібниці.

— А я... — хрипко сказав інженер, але не закінчив фразу, обернувся до стінки і додав іншим тоном: — На добраніч.

— На добраніч.

Інженер лежав непорушно. Спав чи прикидався? Ольджі дивився на двері, на грати, на червону кнопку унітаза, яка не працює з 1945 року, дивився на непроникного в своїй тваринній суті Каредду, на його руки і ноги, на потилицю інженера, так само непроникну, дивився на чорне розп'яття, прибите до вибіленої вапном стінки, на роздушену на цій стінці муху. Ольджі заплющував очі, кличучи таємничі сили сну, намагаючись поринути в забуття, але очі знову розплющувались, дивилися на навколишню жорстоку дійсність, на ті самі грати, ті самі двері, на роздушену на стінці муху, все це існувало не знати відколи й існуватиме до кінця його днів.

— Чому ж ти не зупинишся зараз? — із спокійним відчаєм спитав він у свого серця.

13

Він устав, як завжди, за годину до побудки. Беззвучними скупо-вправними рухами досвідченого в'язня, що звик пересуватися в обмеженому просторі, склав простирадла, нап'яв на сінник ковдру, вмив обличчя і руки, намилюючи тільки руки, вичистив зуби щіткою без порошка. Перед ним тепер був зовсім порожній день, який нічим заповнити, безмежна пустеля нудьги.

«Ще добре, що я пробуду тут тільки чотири дні, — подумав Ольджі. — А в тисяча дев'ятсот сорок п'ятому я просидів тут цілий рік».

Він ненавидів цю тюрму ще більше, ніж Портолонгоне або Вольтерру. А до Фоссомброне та Чівіта-Веккіа він не відчував ненависті. Так само, як і до Сан-Джіміньяно. Дрібниці, маленькі привілеї та вигоди, які бувають навіть у тюрмі: цікавіша, ніж в іншому місці, бібліотека, нова дружба, можливість пограти в шахи і т. д. Тюрму на Прочіді він навіть полюбив.

На Прочіду Ольджі потрапив у 1954 році. До цього він п'ять років відсидів у Портолонгоне і три роки у Вольтеррі. Вікно його камери тоді не мало «намордника», було видко море (клаптик моря), поле (клаптик поля), кілька будинків. Ольджі припав обличчям до грат і заново відкрив світ, життя, перспективу і розміри людських речей, праці і взаємин: пароплав, що повільно плив у далині, рибалки, які закидали або витягали сіті, моторний човен, що швидко майнув у блакиті, будиночки, оточені кактусами і виноградниками, селянка з сапою на городі. Вже багато років він не бачив нічого, крім білих стін схожих на склеп камер, і цей подих життя так вразив його, що він заплакав.

Він знову простягнувся на ліжку, робити не було чого. Ольджі почав думати про Салуццо. Там, звичайно, все буде краще. Інженер підвівся, між бровами у нього лежала глибока зморшка. Він чемно привітався:

— Доброго ранку.

Умившись, інженер ніяково глянув на Ольджі. Той зрозумів і одвернувся до стінки. Інженер квапливо підійшов до унітаза.

За віконними гратами сірів кам'яний мур. Дощ змив вапно, розкрив камінь в усій його непривабливості, але це був тільки камінь.

Різко і владно вдарив дзвін, в'язниця ожила, тепер вона скидалася на казарму. Каредду прокинувся, обличчя його після довгого сну було тупе, мов у тварини. Потім в очах сяйнуло щось людське, і він сказав:

— Інженере, дайте сигарету.

Відчинилися двері, принесли сніданок. Кульгавий прибиральник обома руками тримав каструлю з кавою, притискаючи її до черева, тюремник черпав каву ополоником, розливав в'язням. На ранкову перевірку прийшли бригадир, старший поліцейський і двоє наглядачів. Бригадир тримав у руках записника, один з наглядачів постукав залізним прутом по гратах, старший поліцейський зазирнув під ліжка. Вийшли вони, як і зайшли, додержуючись субординації. Спершу бригадир, за ним старший поліцейський, наглядач із залізним прутом і — останній — другий наглядач, який відмикав і замикав двері.

— Інженере, дайте мені сигарету, — сказав чоловік із шрамом.

Він не дякував, але в його ставленні до інженера відчувалась принижена покірливість. Каредду був похмурий і мовчазний, хоч не сумний.

Вийшли на прогулянку. Тюремний двір був розділений на паралельні дворики невисокими стінами, обтиканими битим склом. В двориках, додержуючись якогось певного божевільного порядку, ходили вперед і назад в'язні, схожі на велетенських мурашок, що повзають своїми мурашиними стежками.

Тут були підсудні, які чекали процесу, і в'язні, що відбували покарання, були жителі півдня і півночі, молоді й старі, більшість у ганчір'ї, з обличчя злидарі. На цих обличчях не можна було прочитати ні приниженості, ні сорому, ні жалю за своєю долею: можливо, їхнє життя тут не дуже відрізнялося від того животіння, на яке вони були приречені на волі. Дехто реготав, дехто лаявся. Двоє зчепилися в бійці, гризли одне одного, мов собаки.

Ольджі намагався не дивитися на ці роти, носи, обличчя, що ранили його мов ножем. Він ходив, відмежовуючись в уяві від цих звироднілих тарганів, кажучи собі, що він просто здійснює ранкову прогулянку, вправу, потрібну для здоров'я. Він намагався одігнати відчай, не дати безповоротно затягти себе у вир отих ніг, носів, облич, стравоходів, в оте безглузде борсання поміж двох брудних мурів.

Інженер теж ходив вперед і назад, не дивлячись ні на кого, захищений своєю зверхністю, яка робила його менш, але водночас і більш вразливим, бо він був людиною, якій багато що треба приховати і багато що висловити. Він міряв двір швидкими кроками, може, щоб розім'ятися (у в'язниці людина вкривається іржею), а може, щоб утекти від чогось, що було, хоч йому хотілося, аби цього не було.

Високо вгорі, в чистому блакитному повітрі, нічим не обмеженому і нічим не забрудненому, пролетів літак, якого не було видко, не було чути, тільки біла смуга в небі, мов риска, проведена крейдою по дошці.

Прогулянка закінчилася, і люди — адже вони все-таки були люди, і Ольджі це знав, давно вже знав, хоч подеколи й забував — повернулися у свої нори на першому, другому, третьому і четвертому поверхах.

Через годину двері розчинилися: розносили хліб; іще за годину в'язні одержали суп.

— Інженере, — сказав чоловік із шрамом, — дайте сигарету.

Задоволений, ситий, він знову ліг і заснув. Інженер сидів на сіннику, курив сигарету і усміхався. Він то пильно розглядав свої руки, то лукаво і весело позирав на Ольджі. Нарешті його прорвало.

— Ну що, гарна вона, як ви гадаєте?

Ольджі зрозумів, але запитав і собі:

— Гарна? Хто?

— Людина, звичайно, людина! — вигукнув інженер, і в його голосі забриніли глузливі нотки. — Чи вам не здається, що людина гарна?

— Вона така, яка є, — відповів Ольджі і тут-таки відчув, що, кажучи це, немовби відосібнює себе від людей, проголошує свою зверхність. — Ми всі такі, які є, — додав він лагідно.

Інженер скривився, гримаса ця могла виражати як згоду, так і протест, і сховався в хмарі тютюнового диму. За дверима почувся хрипкий сміх, і у вічку в дверях вони побачили глузливе блискуче око кульгавого прибиральника.

— О боже! — насмішкувато вигукнув власник блискучого ока. — Куди це вас запхнули! У цій камері повісився Віто Морандіні. Ще й місяця не минуло. Його хотіли перевести в Портолонгоне, а він взяв та з переляку й повісився.

— Хто це? — зацікавлено спитав інженер.

— Кульгавий прибиральник, — відповів Ольджі.

— Та ні. Той, що повісився.

— Так він же сказав: Віто Морандіні.

— А хто він такий, отой Віто Морандіні?

— Ви хочете сказати, ким він був? Тепер його вже нема. «Потвора з Понтольо». Ви хіба не читаєте газет?

— Дуже рідко. А потім, тюремна цензура вирізує з газет опис злочинців.

— Але ми все одно знаємо про них. Треба лише відкрити вуха, вилізти з своєї мушлі або скафандра, — гостро відповів Ольджі. Його вже дратував цей чоловік, що ставив своє власне нещастя над усе.

Інженер не слухав. Він дивився на грати і бачив повішеника. Дивлячись на повішеника, він запитав:

— За що він сидів?

— Вісім або дев'ять убивств. Старе подружжя, селяни, навіть не дуже заможні. Він приходив на хутір, убивав тих, що спали, підпалював будівлі, а сам тікав, забираючи якісь манатки. Його арештували, запідозривши в крадіжці, а він раптом признався в усіх злочинах.

— І місяць тому він повісився, — задумливо вимовив інженер. — Чому?

— Думав, що його посилають у Порто-Адзурро, — сказав Ольджі.

Інженер знизав плечима.

— Так каже кульгавий прибиральник. Але ж це нелогічно. Той, хто вбиває просто так, знічев'я, інших людей, не може боятися Порто-Адзурро. Його навіть пекло не повинно лякати.

— Може, йому не подобалося прізвисько «Потвора з Понтольо», — висловив припущення Ольджі. — А може, його мучило сумління. Бувають і такі, що не хочуть терпіти оцю довгу нудну агонію. Віто Морандіні уже сидів у тюрмі, знав, що його чекає.

— П'ять хвилин, — сказав інженер, не зводячи очей з грат. — Тільки п'ять хвилин — і ти вільний.

Він говорив тепер з дивним спокоєм, звівши очі на Ольджі, і Ольджі відповів йому спокійним поглядом. Інженер похитав головою.

— Не думайте, що я маю намір заподіяти собі смерть. Але раніш у мене виникали такі думки. Тепер я примирився з життям. Скільки років ви сидите? Мабуть, уже давно.

— Шістнадцять, майже сімнадцять, якщо не рахувати попереднього ув'язнення у військовій тюрмі.

— Чимало! — зауважив інженер. — Я — сім.

— Це теж не так уже й мало.

— Скільки вам ще лишилося? Вибачте, що питаю, як правило, мене мало цікавлять чужі справи, але... ви мені подобаєтесь.

— П'ять років. Всього двадцять два.

— І жодної надії вийти раніше?

— Можливо, — посміхнувся Ольджі.

— Помилування?

— Назвемо це помилуванням...

— А я скоро вийду, — заявив інженер. — Є параграф, коли не помиляюсь, сто п'ятий, яким передбачено умовне звільнення, якщо строк, що залишився, не перевищує п'яти років. За інших сприятливих умов, звичайно. — Інженер говорив іронічним тоном.

— Чи знаєте ви випадки, щоб когось звільнили за цим параграфом?

— За шістнадцять років чотири або п'ять випадків. Усі з багатих родин або за протекцією.

— Я теж з багатої родини, — сказав інженер і скорчив гримасу. — Мій батько архітектор. Його друга жінка має модне ательє, моя зведена сестра закінчила хімічний факультет, але працює секретарем на кіностудії. І всі мої родичі — люди з становищем, що мають зв'язки і впливових друзів, жонаті на дівчатах із пристойних родин. Я безперечно доб'юся умовного ув'язнення на останні п'ять років, і це буде визнанням «права і гідності», як каже мій адвокат, досвідчений крутій.

Інженерове обличчя пашіло ненавистю, очевидно, він мав на це якісь особисті причини. Він говорив далі з парадоксальною в цій ситуації недоброзичливістю й сарказмом:

— Навмисне убивство. За таке дають довічне ув'язнення. А я дістав дванадцять, і навіть без такого неприємного додатку, як божевілля. А вам за крадіжку вліпили двадцять два. Але ви людина бідна, що є синонімом небезпечного злочинця. Якби ви чули зворушливу промову мого адвоката! «Глибоко порядний молодий чоловік з пристойної родини, захоплений безумним коханням! Шановні судді, шановні присяжні, розглядаючи його злочин, будьте справедливі. Його трагедія зворушує, та що там казати, його трагедія запалила б самого Шекспіра!..» А вас це не зворушує? — раптово і люто накинувся він на Ольджі.

— Я не розумію, навіщо ви мені це розповідаєте.

— Вибачте! Мені треба було виговоритися! — збентежено пробурмотів інженер. — Я забув, що наші лиха ніколи не цікавлять інших.

— Я здатен зрозуміти чуже лихо, — заперечив Ольджі, — але ж ви не щирі.

Інженер здригнувся, мов від ляпасу, і замовк. До вечора вони не перемовилися жодним словом.

14

Тільки після перевірки о дванадцятій годині ночі інженер раптом повернувся до перерваної розмови, наче нічого й не сталося, наче й не було довгої десятигодинної перерви.

— Я вас запевняю, — сказав він, — що мої почуття саме такі, як я вам казав.

— Я міг помилитися, — примирливо озвався Ольджі. — Помилитися кожен може. Я, наприклад, часто помиляюсь.

— Стережіться! — жартівливо вигукнув інженер. — Тепер ви говорите нещиро!

— Цілком щиро!— запротестував Ольджі.

— Ну, може й щиро, але непослідовно, — лукаво зауважив інженер. — Я теж часто буваю непослідовно щирий.

Розмова почалася добре, залишалося тільки вести її далі. Попереду була довга ніч, а розмова, навіть якщо вона й не зближувала цих людей, допомагала відганяти похмурі думки, якось скоротати час.

— Ви, звичайно, багато читаєте, — сказав інженер.

— Чому «звичайно»?

— Люди, що терплять від безсоння, як правило, читають.

— Я не тільки читаю, я й пишу.

Розмова зайшла про книжки, про те, що можна знайти в тюремних бібліотеках, що можна дістати ще звідкись. Інженер сказав, що у нього в чемодані двадцять книжок, його особиста бібліотека, яку він завжди возить з собою, і читає він тільки ці книги.

— І це, звичайно, двадцять шедеврів найбільших класиків світової літератури, — з мимовільною іронією зауважив Ольджі. — Данте, Сервантес, Шекспір, Мандзоні, Гете і т. д.

— Нічого подібного, — жваво заперечив інженер. — Ви гадаєте, що у мене такі застарілі смаки? Я і в літературі повстаю проти традицій і авторитетів. Мої двадцять авторів — сучасні письменники: Унгаретті, Томас Манн, Гарсіа Лорка, Кафка, Джойс, Лі Мастерс... Я вважаю, що після того, як були написані «Річки» і «Голосіння за Ігнасьйо», можна спалити всю іншу поезію, що тільки є в світі. Чи ви згодні?

— Я згоден, що обидва ці вірші чудові і дуже людяні, але навіщо ж нищити всю іншу поезію? На землі ніколи не буде стільки краси, щоб нею могли втішатися усі люди.

Інженер не дуже заглиблювався в слова Ольджі, бо тільки свої думки вважав найсправедливішими і найважливішими. Він зітхнув і сказав:

— Написати вірш, такий, як «Річки»!.. Якби я міг написати такий вірш, я був би щасливий.

— Навіть у в'язниці?

— Авжеж. Саме тут. Я був би щасливий, як щасливі ви.

— Я щасливий? — здивовано вигукнув Ольджі. — Вам здається, що я щасливий?

— Це мені не здається, це саме так! — наполягав інженер. — І як усі щасливі люди, ви не помічаєте, що ви щасливий.

— Я перестав мучитися через усякі дрібниці, дурниці. Я не став щасливіший, але став не такий нещасний. Ви теж можете це зробити.

— Шлях мудрості довгий! — виголосив інженер, знімаючи і знову надіваючи окуляри. — А потім, я вам іще скажу, що щастя мудрості мене не приваблює. Нещастя має свої переваги, страждаючи, людина відчуває, що вона живе.

— Зовсім недавно ви вихваляли смерть,— зауважив Ольджі. — Смерть, як рай небуття. О, який же ви непослідовний песиміст!

— Леопарді і навіть Шопенгауер не були послідовніші за мене.

— Ах, інженере! — вигукнув Ольджі. — До яких великих людей ви залічуєте себе!

— Глузуйте собі, скільки хочете, тільки не називайте мене інженером, ненавиджу, коли мене так називають. Моє ім'я Сільвіо, мені хочеться, щоб ви звали мене Сільвіо.

Вони розмовляли до ранку. Годинник на церковній дзвіниці вибив чотири.

— Спасибі! — щиро подякував Ольджі інженер. — Уже багато років я не втішався так розмовою про речі, які вважав мертвими, принаймні для мене. Але досить було заговорити про них, щоб відчути їх живими в мені самому, частиною мене самого. В'язниця страшна насамперед тим, що тут вас позбавляють змоги вимовляти і чути потрібні вам слова і відчувати їхній зміст.

— Безперечно! — погодився Ольджі. — Я можу полічити на пальцях усі випадки, коли я міг говорити про речі, що стали для мене сенсом життя.

— Сенсом життя?! — здивовано вигукнув інженер.

— Так. Сенсом життя. Без цього я не міг би жити.

— Але ж він теж живе, — сказав інженер, показуючи на Каредду. Ті дивні звуки, що вилітали у того з розкритого рота, нагадували котяче муркотіння, а може, вищання якоїсь дикої тварини. — Що то значить, мати сенс життя? Мільйони людей живуть, вважаючи, що у них є сенс в житті, навіть не один, а кілька, міцних, незворушних сенсів життя. Але ніщо не вічне, і людина вмирає.

— А хіба людина не була б іще нещасливіша, якби знала, що ніколи не вмре?

Ольджі говорив це з усмішкою, але інженерове обличчя виражало відчай.

— Вже п'ята година, — сказав інженер. — Може, спробуємо трошки поспати?

— Що ж, спробуємо.

Наступний день був такий самий, як попередній, якщо не зважати на одну подію (проте й вона була заздалегідь передбачена невидимим регулятором тюремного механізму): вибув Каредду. Це сталося невдовзі після роздачі супу. Каредду перекинув через плече мішок і сказав:

— Інженере, дайте мені сигарету.

Закуривши, він спокійно, ситий і задоволений, вийшов з камери, назустріч своїй долі.

Камера одразу видалася їм більшою. Місця справді стало більше, бо вибуло одне тіло (камера була маленька), але їм обом зробилося вільніше, так би мовити, внутрішньо, тепер вони могли дихати легше і вільніше.

Вони розмовляли. Не для того, щоб згаяти час, відшліфувати думки, похизуватися культурою абощо, тепер вони вже розмовляли, бо відчували потребу висловитися, зрозуміти один одного.

— Сім років я живу в цьому безглуздому дисциплінованому пеклі, — говорив інженер в своєму пишномовному, але різкому стилі, — за цей час я познайомився з багатьма дивними людьми, але таку дивну людину, як ви, зустрічаю вперше.

— Що ж ви побачили в мені дивного? — запитав Ольджі. — Те, що я читав Кафку чи Лі Мастерса?

— А хоч би й це! Не часто здибаєш портового вантажника, який читає цих авторів.

— Але ж я давно не портовий вантажник, — іронічно заперечив Ольджі. — Я дипломований каторжник.

— І ви можете абсолютно спокійно сказати: я крав, грабував. Ви в злагоді з навколишнім світом, ви вище сорому, навіть вище гордовитої свідомості вчиненого вами. Я не можу сказати цього про себе.

— Але ви не крали, не грабували.

— Я убив, це гірше.

— Нема такого злочину, — сказав Ольджі, цитуючи якогось автора, — який міг би стати на заваді народженню чистої доброти.

— Слова! — вигукнув роздратовано інженер. — Я не можу применшити біль красивими фразами, я стертий на порох, мої кістки перебиті, ніяке слово-ліки не поверне мені здоров'я і душевної рівноваги.

— Це може зробити життя.

— Життя?! — ущипливо сказав інженер.

— Ця безглузда штука, дурна пригода, учасниками якої ми стаємо всупереч нашій волі.

— Я вже чув цю мудрість.

— Цю думку висловив Хейнзенберг, — неохоче визнав інженер.

— Слова Хейнзенберга,— повторив Ольджі. — Я віддаю перевагу своєму авторові. Він принаймні допомагає мені жити.

Ольджі засміявся, а слідом за ним і інженер, проте в його сміхові відчувалися фальшиві нотки.

15

Назавтра — це було на третій день після їхньої зустрічі, і випадкове знайомство уже переросло в глибоку і приємну дружбу — інженер одним своїм вчинком примусив Ольджі змінити свою думку про нього. Ольджі вважав, що Сільвіо здержливий, не скупий, а саме здержливий, хоч і не знав, чи був той спартанцем за своєю натурою, чи до здержливості його привчила тюрма.

Коли до дверей їхньої камери під'їхав візок з продуктами, ріг достатку, мішок з сюрпризами, але й джерело танталових мук для бідняків, які не мали ні копійки, інженер замість того, щоб сказати: «Нічого не треба», як він робив це в інші дні, зупинив продавця.

— Що там у вас є смачного?

— А що ви хочете, синьйор? — запитав тюремник з інстинктивною повагою, яку завжди відчувають подібні люди до власників солідної суми на книжці. — Є чудова ковбаса, сирки «бебе», сири горгонцола та страккіно, окіст, шинка (в таку спеку я вам, мабуть, не пораджу її брати), банани, інжир з мигдалем, чорні й зелені маслини, конфітюр Чіріо, рибні консерви, горіхи, тістечка, яйця, груші і яблука, біле й червоне вино. Як виняток, вам я можу запропонувати марсалу. Це заборонено, але для вас... — тихо і конфіденціально додав тюремник.

Інженер накупив на чотири тисячі лір усяких наїдків. Його ліжко тепер нагадувало багатий святковий стіл.

— Хочете відсвяткувати золоте весілля бабусі? — іронічно спитав Ольджі. Він жартував, але почував себе пригніченим; таке підкреслене демонстрування багатства ображало його гордість.

— Моя бабуся ось уже півстоліття лежить на кладовищі, — відповів інженер з похмурим відчаєм, як завжди, коли він говорив про смерть і про все, що смертне. — Моя мати теж померла тридцять п'ять років тому. Я навіть не знав її, мені було кілька місяців, коли вона померла.

Він знову блукав серед привидів, сумних спогадів, поки, зробивши зусилля, не повернувся на землю.

— Влаштуємося на вашому ліжку?

— Навіщо?

— Звичайно, щоб побенкетувати. Будемо їсти й пити за наше знайомство. Це буде симпозіум нашої дружби.

І вони почали їсти. Їстиво було не дуже смачне, але різноманітне, особливо якщо порівняти з тюремною баландою, а вино марсала зробило наших друзів ще балакучішими.

— Так, — говорив інженер, смакуючи печиво і марсалу, — життя могло б бути терпиме, якби навколо нас не було стільки звірячих фізіономій, собачих і мавп'ячих пик, папуг. Найбільше мене лякає брак благородства в людях. Лише зрідка серед усієї цієї потолочі здибаєш справжню людину, побачити і розпізнати її — справжнє свято. Ви, дорогий Ольджі, один з небагатьох людей, що облагороджують увесь людський рід. Справжня людина, з голови до п'ят. Якби я був жінкою, я став би перед вами на коліна.

Ольджі червонів, але йому було приємно, немовби, він слухав несподіване освідчення в коханні. Сірі очі інженера, завжди безжалісні й суворі, випромінювали ніжність.

Але він змінив тему розмови, почав розповідати про себе.

— Усе моє життя від самого початку було неправильне. Куплені за гроші вихователі, схожі на тюремників, потім школа, де я навчився всякої дрібної гидоти, брехати, коли це було треба, навчився бути жорстоким і підлим. Потім вдруге одружується батько... А я абсолютно не міг, не умів укладатися в схеми, увійти в атмосферу нової сім'ї. Я був підозріливий, як хвора тварина. Я не мав друзів, я не знав любові, в моєму мозкові купчилися похмурі думки. Університетські роки були сповнені крижаного холоду і сутіні. Мене послали в технічний інститут, зробили інженером, тому що мій дядько, брат покійної матері, немолодий холостяк, був хазяїном підприємства, яке я мав з часом успадкувати. А мені хотілося вступити на літературний, я вважав, що в мені живе артистична душа матері. Йдучи за модою тих часів, я писав вірші, цікавився мистецтвом. Звичайно, я був дилетант, писав дрібнички. Тепер я це чудово розумію. Але тоді я пиндючився, мов курка, що знесла перше яйце. Я не міг знайти гідного, щоб показати оту свою вимучену дріб'язкову писанину. Коли я, нарешті, наважився це зробити, то відніс свої твори найбільшому авторитетові того часу. Я був певний, що, прочитавши перші рядки, він вигукне: цей

молодий чоловік — геній! А він мені сказав: «Це лише школярські вправи, притому не дуже вдалі. Шлях у мистецтво важкий і довгий. Учітеся, вдосконалюйтеся, працюйте і приходьте до мене років через п'ять». Я був обурений і лютий. Старий кретин! Я тобі покажу, який ти ідіот! Я пішов до іншого відомого критика, але той сказав мені те саме. Я думав, що вони змовилися, аби загубити мене. Але третій був такої ж думки, як вони. Тоді я спалив осміяні творіння свого невизнаного генія — а було їх не більше, як сторінок тридцять у зшитку не дуже великого формату! А ви за десять років написали десять тисяч сторінок тільки для того, щоб повправлятися! Я кинувся у вир життя. Ви пригадуєте Роллу, героїв Д'Аннунціо, ви посміхаєтесь, Ольджі? Ви маєте рацію. Адже ви знаєте, яке то було «бурхливе життя» молодих студентів, що належали до пристойних родин великої буржуазії, в передвоєнні роки, в ті самі роки, коли справжні люди чекали, набиралися мужності, аскетично відмовлялися від усіх радощів життя? Ми ходили в борделі, ганяли по вулицях на машинах, а по неділях сходилися у котрогось — чи в котроїсь — із нашого гурту, чиї доброзичливі батьки надавали в наше розпорядження квартиру, і влаштовували вечірки в купальних костюмах, вважаючи, що так роблять наші ровесники в Нью-Йорку або Парижі. На одній з таких вечірок я дуже необережно повівся з першою в моєму житті дівчиною. Вона була чесна, хороша й добра і віддалася мені лише тому, що бачила, якого значення я надаю цьому, і вона гадала, що відштовхнути мене — жорстоко. Вона віддалася, бо любила мене, вона не вимагала від мене, щоб я одружився з нею. Ця чудесна дівчина, така несхожа на інших, легковажних або холодних, але завжди розважливих — а тільки таких я й знав — мала стати моєю дружиною. Я захистив диплом, дістав високу посаду на заводі мого дядька. Ми вже купили меблі для нашого майбутнього дому, для кубелечка нашого кохання... Я був як не свій од щастя, я не знав жодних вагань, жодних сумнівів. Нарешті я жив, як усі інші люди в цьому світі, мріяв назавжди з'єднатися з чудесною істотою, мати дітей. Та, очевидно, в мені гніздилося щось таке, що заважало бути щасливим, жити нормально. І ось одного разу через якусь дурну пиху я похвалився їй, що її кузина виявила до мене прихильність. Вона нічого не сказала, але наступного дня повернула обручку, прислала її з братом. Мені вдалося побачитися з нею, але вона залишалася непохитна. Я писав їй довгі благальні листи, вона відповіла дослівно таке: «Я помилилася в тобі. Пробач. Я не зможу бути твоєю дружиною». Я розлютився. Всі демони моєї безладної, розбещеної юності терзали мій екзальтований розум. Мов навіжений, виношував я плани смерті, знищення, порівнював себе з Павезе, з Вейнінгером. Як вони, я зумію скинути з себе рабське ярмо життя, поринути в ніщо... Насправді ж я був, наче впертий і злий хлопчак, що звик мати все і без будь-якого зусилля. Я хотів знищити іграшку, яку мені не давали. Але разом з іграшкою я хотів знищити себе самого. Я був певен, що зможу це зробити, не знав, який я насправді боягуз і мерзотник. І ось я живу, сповнений каяття, що вбив єдину людину, яка мене по-справжньому любила, живу, відчуваючи огиду до самого себе, до своєї підлоти...

Ольджі зрадів, коли розчинилися двері, зайшов тюремник і сказав:

— Вам пощастило, транзитники, сьогодні буде кіно, і ви можете піти подивитися. Підете?

Інженер сидів, втупивши очі просто себе, сховавшись у коконі своєї самотності і нещастя.

— Звичайно, підемо! — відповів Ольджі. — У вашому звіринці так багато розваг, що було б нерозумно відмовлятися хоча б від однієї!

Ольджі взяв інженера під руку і повів його з собою.

— Покажуть яку-небудь дурницю, — бурчав інженер. — Гримаси славнозвісного блазня, вихляння стегнами — це як присмака, або ж слізлива одіссея сироти.

— Іноді показують непогані фільми, — заперечив Ольджі. — Недавно я бачив «Закон господа-бога» з великим Купером.

Їх перегнали двоє, один — міцний, як боксер, другий — високий і худорлявий. Вони весело й похабно лаялися.

— Який фільм показуватимуть, Ауреліо? — спитав високий.

— «Місця стане для всіх» з Гаррі Грантом.

— На кладовищі місця справді для всіх стане, — втрутився з кривою посмішкою непоказний чоловік, що мав вигляд дрібного злодія.

— Замовкни, ти, педераст! — крикнув високий.

— Чули? — спитав, радіючи, мов дитина, Ольджі. — Покажуть фільм з Гаррі Грантом.

Інженер знизав плечима.

— Він справжній актор, — сказав Ольджі.

— Грає він добре, але надто вже по-панськи. Я його не люблю.

Фільм показували в довгому і низькому приміщенні. Лави були розставлені так, щоб посередині залишався прохід. Помешкання провітрювалося лише через маленьке віконце в глибині, тому повітря було важке, тхну-

до потом, брудною білизною, недокурками. Обличчя в'язнів здавалися потворними, були схожі одне на одне, але веселі, бо люди раділи з нагоди якось розважитися.

Ольджі одразу захопив зміст фільму. Показували сирітський дім. Літні дами, дуже поважні і сповнені почуття власної гідності, неуважливо і зверхньо слухали пояснення директриси або віце-директриси цього похмурого закладу, сивої старої діви. Вона скаржилася, що кількість сиріт зростає мало не кожного дня, а вони мусять утримувати їх усіх на ті жалюгідні кошти, що були в їхньому розпорядженні. Синьйорина скаржилася на людський егоїзм, на матеріалізм сьогоднішнього дня, на згасання любові, вмирання милосердя. Старі пихаті курки перезиралися, вони були певні, що їх не можна в чомусь звинуватити, кожна з них була фортецею чеснот. Дами витягали з ридикюлів напахчені носові хусточки, крутили аристократичними тонкими носами, пера на їхніх смішних капелюшках тряслися. Нарешті дами пішли.

Залишилась одна, ще досить молода, не дуже гарна, але граціозна, просто і з смаком одягнена, з великими ніжними і жагучими очима, з ніжним і енергійним виразом обличчя. Директриса, яка знала вдачу цієї лагідної жінки, сказала, що в неї є дівчинка, яка безумовно зацікавить синьйору. Дівчинці дванадцять років, але життя в неї було дуже важке, вона навіть намагалася накласти на себе руки.

— Накласти на себе руки в дванадцять років? — вигукнула синьйора Анна.

Вона була вражена, задкувала, наче хотіла тікати, і все-таки залишилась, охоплена чуттям материнської любові, що ширилася, виливалася на всіх сиріт і нещасних.

Потім на екрані показали квартиру середньої американської сім'ї, яка має все потрібне і нічого зайвого. Чоловік Анни — симпатичний Гаррі Грант, інженер, працював на приватному підприємстві і одержував не дуже високу зарплату. Директор підприємства — бундючний і неприємний на роботі, у себе вдома, нап'явши фартух дружини, спритно і вправно готує обід, а троє хлопчаків, здорових і веселих, з цікавістю зазирають під буфет, де окотилася кішка.

Сюжет фільму, побудований на переплетенні простих і вічних людських почуттів і взаємин, подобався Ольджі, він переживав події фільму разом з героями, переймався їхніми почуттями.

— Чи вам подобається? — шепнув він інженерові.

— Поверховий оптимізм, типовий для Сполучених Штатів, псевдорелігійний сентименталізм, — пробурмотів інженер.

Кілька разів Ольджі крадькома витер сльозу, не хотів, щоб інженер потім глузував з нього. Повернувшись у камеру, вони довго і жваво сперечалися. Ольджі звинувачував інженера, що той не розуміє поезії повсякденності, що він іпохондрик, риба з холодною кров'ю. Інженер заперечив, що Ольджі, незважаючи на всі болі і рани, заподіяні йому життям, є чудовим прикладом сліпої тваринної сили.

— Кажіть уже прямо, що я просто дурень, — сердито вигукнув Ольджі.

Інженер приязно глянув на нього.

— Коли ви сердитеся, жили у вас на шиї набрякають, що іще раз говорить про вашу тваринну силу.

— Звичайний механізм розширення судин.

— Нехай навіть так. Питання термінології. Усе наше нице життя — карусель слів. Ви хочете ще їсти?

— Я наївся на цілий тиждень.

— Тоді загорніть те, що лишилося, і візьміть з собою.

— Навіщо?

— Бо мені так хочеться.

— Я припускаю, що вам може подобатися роль філантропа, але ж ви мусите знати, що є люди, які не люблять благодіянь!

— Тоді давайте поділимо на двох. По-братньому. По-брат-ньо-му! Ось іще одна красива фраза.

Він дивився Ольджі просто в обличчя. Незважаючи на свою уразливість і підозріливість, Ольджі не міг не помітити, що в очах інженера світилася ніжність — як в очах молоденької дівчини.

16

Минула ніч, і почався ще один день. Ще кілька годин, потім їхні дороги розійдуться. Чи зустрінуться вони ще колись?

З упертістю маніяка інженер вів далі свій розпачливий монолог.

— Я кохав її і я убив її. Вона була сенсом мого життя, і я знищив її. Я хотів умерти разом з нею, та сили покинули мене після першого і єдиного револьверного пострілу, я в нестямі дивився на неї, а вона вмирала у мене на очах. Коли я знову подумав, що треба кінчати і з собою, було надто пізно, а, крім того, зробити це виявилося не так легко, як я гадав. З револьвером усе значно простіше, натиснути на курок може навіть боягуз і мерзотник. Як я міг заподіяти собі смерть без револьвера? Мене замкнули на ключ, за мною стежили, моє життя вже не належало мені. З одного боку були судові власті із зведенням законів і суворими адміністраторами, з другого боку — родичі, ді-

лові люди з грошима, із знайомствами та зв'язками, а між ними був я, з своєю втомою, ницістю, невідступною думкою про самогубство.

Серед багатьох способів самогубства я обрав один, жахливу, болісну смерть, хоч цей спосіб і не давав цілковитої гарантії успіху. Треба було настояти на міцному тютюні трохи води (чотири-п'ять пачок міцного тютюну на склянку води) і випити це огидне пійло. Я знав, що смерть не буде раптовою: септицемія, нирки будуть блоковані, і смерть настане тільки після кількох годин страшних страждань. Я вирішив витерпіти все мужньо, як Сократ. Ну, що ви на це скажете, га?

— Важко бути героєм у людській шкурі,— поблажливо зауважив Ольджі.

— У камері я був не сам. Разом зі мною посадовили молодого легковажного хлопця — злодія, і літнього шахрая на прізвисько Маркіз. Треба було купити їхнє мовчання. Я надав у їхнє розпорядження мою ощадну книжку. Вони пройнялися повагою до мене, ладні були лизати мені п'яти і не заперечували проти того, щоб я покінчив з собою. Я віддав їм усе, що мав. Маркізові подобався мій костюм, він хотів обміняти його на свій, уподобав він і мої окуляри.

«Ви все одно перейдете під землю,— сказав він цілком серйозно, — а мерцеві окуляри непотрібні».

Я пояснив йому, що окуляри мені подарувала вона, і тому я хочу забрати їх з собою в могилу, хай він вибачить мені цей романтичний жест... Я чекав вечірньої перевірки, щоб потім покласти край цьому кошмару.

О третій годині до мене прийшов адвокат, чоловік років шістдесяти, який любив корчити з себе молодого гульвісу. Адвокат сміявся дзвінко і переможно. Підморгуючи, він сказав мені, що процес, можна вважати, ми вже виграли, бо її родина за добру суму грошей погодилася не подавати позов проти мене, що голова суду — його особистий друг. Потім з доброзичливим цинізмом він додав: «Та дивіться веселіше, не так похмуро. Що вас турбує? Можете не боятися довічного ув'язнення або тридцяти років, я вам кажу. Все вирішує нікчемний метал. Влада золота!..»

Я слухав його просторікування, а сам думав про мою мертву кохану, казав їй: скоро я буду з тобою. Ми будемо разом в царстві голої істини і вічного мовчання... Коли він пішов, мене перестрів бригадир.

«Наказано перевести вас до іншої камери», — сказав він мені улесливо.

Я одразу зрозумів, що хтось виказав мене. (Пізніше я довідався, що це зробив Маркіз). Я ще кілька разів намагався заподіяти собі смерть, але завжди невдало. Я переконався, що я боягуз, мерзотник, завершений мерзотник. Минуло сім років. Сім років такого страшного життя — чи спокутував я цим свій злочин? А двадцять, тридцять років, довічне ув'язнення можуть його спокутувати? Яка ідіотська бухгалтерія. Каяття — це духовна категорія, воно народжується всередині нас. Кара каяттям не залежить від того, на скільки років ув'язнення засудять нас люди. Саме тому я приймаю каяття, що є моєю особистою справою, і відкидаю усе інше. Це, здається, називається соліпсизмом, анархічним індивідуалізмом, толстовством? Нехай називають, як хочуть. Я сміюся з їхніх ярликів, з їхніх назв. Лак слова приховує зміст. Під зовнішністю людини ховається її внутрішня суть. Я звик до своєї манери ставлення до життя. Моє каяття, на жаль, лише безплідне страждання. Якби я міг перетворити його на активне почуття, у мене знову був би сенс життя.

— Якщо ви зрозуміли, що вам потрібно, — зауважив Ольджі, — то ви вже на дорозі до того, щоб мати це. Досить бути більш щирим, скромним, а головне — треба стерегтися гучних фраз. Ви кажете, що ненавидите слова, а самі жонглюєте ними і морочите голову собі й іншим.

Цього разу інженер не обурився.

— Ви ніколи не помишляли про самогубство?

— Ніколи. Навіщо забирати хліб у ката? Сама природа дбає про те, щоб її творіння вмирало в належний час. Зате я думав про втечу, думав аж п'ять років. Двадцять два роки, як на мене, то було забагато. Двічі мені пощастило втекти. Впіймали. Ви знаєте, що тюремне ув'язнення буває різне, я зазнав найгіршого. Чорна каторга. Завжди в найстрашніших тюрмах, у штрафних камерах, під пильним наглядом, що ні на мить не припинявся. Я не міг нічого більше зробити, не знав, як згаяти час, і взявся за книжки. Спершу я читав усе підряд, потім зацікавився, почав вибирати, читав дедалі свідоміше. Я прочитав дуже багато, і поступово у мене виникло бажання писати, щось розповісти іншим людям. Спершу я був дуже самовпевнений, але потім, на щастя, після того, як мені двічі повернули рукопис з видавництва, я привчив себе до суворої дисципліни і поставив перед собою вимогу максимального художнього відображення життя. Я дечого досяг, але майже ніколи не буваю задоволений тим, що пишу.

— І ніхто вам не допомагав? Ніхто не допомагає?

— Хіба можна допомогти стати письменником? Навряд. Але моїм писанням дали непогану оцінку.

— Хто?

— Е. В., В. П., К. М. за два роки до своєї смерті.

— Все це письменники і критики видатні, вони не хвалитимуть, аби хвалити, — сказав інженер. — Якщо вони вас заохочують, значить, у вас справді талант. А крім заохочень і визнання, що вони для вас зробили?

— Нічого. І я вдячний їм, що вони нічого не зробили. Щоб стати справжнім письменником, треба багато страждати, самого хисту мало, треба пережити страждання.

— Надмірні страждання можуть убити в людині живе джерело, інтерес до людей і життя, — заперечив інженер. — Чи маєте ви якісь конкретні підстави на звільнення з тюрми? З ваших слів я зрозумів, що ви сподіваєтесь на помилування від президента республіки. Даруйте за одвертість, але така надія у вашому становищі мені здається нереальною.

— Я не говорив про помилування, — заперечив Ольджі. — Я хотів сказати, що, очевидно, не досиджу в тюрмі до кінця строку: помру раніше. В тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомому році у мене вже був інфаркт. Навряд, щоб я пережив його вдруге.

— Ви кажете все це так спокійно, як людина, що перемогла страх смерті, — заздро і з повагою сказав інженер.

— Я переміг страх смерті, але не втратив любові до життя, навіть до цього життя. Чудесна річ — життя. Яка то втіха розмовляти, як оце ми зараз, читати Сократа або Кафку, античних греків чи новітніх письменників, захоплюватися космічними польотами, жіночою вродою, навіть якщо для вас ця жінка існує лише на обкладинці журналу, цікавитися футбольним матчем, віршами Лорки. Яка то втіха любити все, що є в житті, в світі, в одному дні, який завжди відрізняється від днів попередніх і наступних! Думка, що доведеться з усім цим розлучитися, завдає мені глибокого болю.

Так людяно і по-людськи розмовляли вони, поки Ольджі не настав час їхати.

— Послухайте, — запально вигукнув інженер. — Ось моя домашня адреса. Я напишу моєму батькові, він буде радий, якщо зможе зробити щось для вас. Діна і Сандра теж будуть щасливі допомогти вам. Вам багато що потрібно, вам треба створити умови, щоб ви могли спокійно працювати. Я хочу допомогти вам. Я роблю це не з філантропії, християнського милосердя абощо, а тому, що серед мавп, папуг і собак я нарешті знайшов людину. Ви справжня людина.

— Я теж не бозна-хто, — посміхаючись і заперечливо хитаючи головою, сказав Ольджі. — Я теж небагато чого вартий. І потім, мені нічого не треба. Ви мусите повірити, що мені нічого не треба.

— Але я прошу вас, я хочу вам допомогти, не кажу: мушу, тому що відчуваю потребу допомогти вам! — говорив інженер з таким виглядом, немовби він сам благав про допомогу.

Тюремник уже відімкнув двері і грати.

— Хто їде? Чому ви не виходите?

— Прощавай, друже, — сказав Ольджі.

— Мені шкода, мені дуже шкода, — пробурмотів інженер.

Ольджі усміхався, йдучи сходами вниз, він усміхався, коли йому надівали наручники, і перестав усміхатися лише тоді, коли опинився в темній рухомій тюрмі, куди хвилями докочувався гомін міста.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

17

Поїзд-змія задрімав був на сонці, але його розбудили різкі свистки, він почав ковтати пасажирів, його розбуркали їхні вигуки і сміх, він затремтів, загув, напружився і побіг, тепер кілометр за кілометром ковтаючи залізничну колію.

— Поїхали! — весело гукнув красунь-сіцілієць з сліпучо-білими зубами і додав, що удвох в камері тюремного вагона можна подорожувати зовсім непогано.

Сіцілієць уточнив, що такою зручною мандрівкою вони завдячують саме йому. Вони їхали удвох в камері для чотирьох, тому повітря було не таке важке і можна було навіть ходити.

— Треба вміти доводити свою правоту, — заявив мужній волохатий сіцілієць. — Бачили, як вони одразу погодилися зі мною?

— Просто нас мало, а у вагоні є вільні місця, — заперечив Ольджі. — Чому б їм не продемонструвати свою люб'язність?

— Люб'язність! — вигукнув зневажливо сіцілієць. — Люб'язні тюремники? (Він тут-таки колоритно пояснив, які бувають тюремники). Скажіть краще, що начальник варти — мій земляк з Агрідженто.

Сіцілієць стояв на широко розставлених ногах біля щілини у дверях і похитувався в такт рухові поїзда.

— Одного разу, коли я отак їхав, — збуджено почав він, — я побачив селянку...

— Яка перед вікнами поїзда поводилася так, наче була сама в цілому світі? — підохотив його Ольджі.

— Вона була в полі, а поїзд вискочив раптово, він мчав із швидкістю сто кілomет-

рів на годину. На такій швидкості мало що побачиш, — з жалем сказав сіцілієць. — Але голий зад я все-таки побачив. Білий, аж сяяв.

Сіцілієць розповів, що це було в 1955 році, того пам'ятного дня, коли його перевозили з Уччардоне до Поджо-Реала. Потім він знову припав до щілини.

— Дідька лисого тут побачиш! — нарешті вигукнув він розчаровано й сердито. — Можна проїхати всю Тоскану, Лігурію, Ломбардію, П'ємонт і не побачити того, що завжди побачиш в Кампанії.

Сіцілієць сів і враз змінив тему розмови.

— Ви теж їдете до Александрії?

— Правду кажучи, я їду до Салуццо, — відповів Ольджі, — але зупинюся транзитом в Александрії.

Сіцілієць повідомив, що Салуццо нічого собі, але в Александрії значно краще. Він вважає, що найкращі тюрми в усій Італійській республіці містяться в Александрії та Падуї, а йому дозволили вибрати одну з цих двох, або ж будь-яку іншу італійську тюрму. Він тут-таки пояснив, що користується такими незвичайними привілеями тому, що його двоюрідний брат працює в міністерстві.

— І ще у мене є дядько священик, — конфіденціально промовив він до Ольджі, пильно дивлячись на нього своїми чорними блискучими очима.

— Маючи дядька священика, — серйозно відповів Ольджі, — можна навіть потрапити в рай.

Сіцілієць зареготав і заявив:

— Зараз я примушу їх відчинити двері.

Він, так само, як і Ольджі, був одягнений у тюремний смугастий костюм, який, проте, сидів на ньому якось кокетливо. На ньому була ще нова сорочка з комірцем, штани теж нові й підігнані по фігурі, а жовті тюремні черевики до блиску начищені чорною ваксою.

Сіцілієць покликав начальника варти і почав з ним розмову на діалекті — м'які горлові звуки, солодко-печальні, як любовна пісня. Начальник ліниво підійшов до дверей. Це був лише старий тюремник, навіть не віце-бригадир, але вважав себе поважною особою. Його жовте обличчя прикрашав величезний кривий ніс.

— Що сталося? Що вам потрібно?

Сіцілієць говорив далі на діалекті, щоб розчулити тюремника. Він казав, що їм дуже жарко, просто страх як жарко, що в нього астма і всяке інше, прохав відімкнути двері і залишити їх прочиненими.

— Не можна.

Сіцілієць умовляв далі, наводив все нові й нові мотиви.

— Я сказав: не можна. Це заборонено статутом, — додав тюремник, щоб припинити дискусію. — Я роблю для вас усе, що тільки можу, але порушувати статут не буду. Я дав вам на двох цілу камеру, дозволив зняти наручники, чого ж вам іще треба?

Він одійшов в кінець коридору і сів там, похмурий, з ображеним виглядом. Сіцілієць вилаяв його, назвав паршивою пикою, сказав, що він, безперечно, рогоносець — бач, яка фізіономія! — і всі з нього глузують.

— Зараз я зварю каву, — весело проголосив сіцілієць. — Чи любите ви каву?

— Я зовсім не п'ю її.

— А я без кави жити не можу. Дві чашечки кави і хоч десяток сигарет на день. А інакше навіщо жити? Чи давно ви в тюрмі?

Ольджі сказав. Красунь із Сіцілії повідомив, що він сидить уже вісім років, зараз йому тридцять, а в тридцять чотири він вийде. Ще він сказав, що у в'язниці погано головним чином тому, що немає жінок, розповів, що їде в Александрію, аби вчитися там на бухгалтера. Треба пройти трирічний курс, а потім диплом. Він хоче повернутися додому з дипломом бухгалтера. В тюрму він прийшов конюхом, а вийде бухгалтером.

— Ось побачите, як вони переді мною запобігатимуть, коли я зроблюся бухгалтером.

І він стиснув пальці в кулак: мовляв, коли стане бухгалтером, отак триматиме усіх тих дурних селюків. Потім сіцілієць про щось згадав, насупив брови, в чорних, завжди хтивих очах з'явився зверхній вираз.

— Ви не думайте, коли я навіть повернусь без диплома, до мене все одно будуть добре ставитись. У селі мене всі поважають. Я нічого не зробив такого, чого я або моя родина мали б соромитись. Я не злодій. Я убив, щоб помститися за честь моєї кузини. Я сіцілієць. Ми в Сіцілії не те, що ви, макаронщики, наживаєтеся на власних рогах. Я не про вас, ви, можна сказати, все життя просиділи в тюрмі, але, кажучи по щирості, хіба це неправда?

— L'homme heureux est celui qui est cocu [1], — сказав Ольджі.

— По-якому це ви розмовляєте?

— Це сказав Рабле. Був колись такий.

Тим часом сіцілієць, гордий паладін дівочої честі, спритно і весело готував каву. У нього був крихітний кофейник, гарненький, наче іграшка, і безліч блискучих баночок і коробочок.

— У вас добре організовано господарство, — зауважив Ольджі.

---

[1] Щасливий той чоловік, що рогатий (франц.).

— Я маю все потрібне, — похвалився сіцілієць. — Моя тітка, мати кузини, за яку я помстився, щомісяця присилає мені п'ять тисяч. Мені вистачає.

— А дядько священик? — ущипливо спитав Ольджі.

— Він скнара, — відповів брехун з Агріджento. — Але свята людина.

Він скип'ятив крихітний кофейник, спаливши клаптик вати, политий спиртом, випив каву, цмокнув язиком і закурив. Судячи з виразу його красивого обличчя, він раював. І хоч цей стан був спричинений насамперед кавою та сигаретою, народжувався він десь в глибинах тваринного єства цієї людини. Ольджі знав отаке абсолютно бездумне щастя. Він сам пережив його, коли був наче посудина, сповнена життям, і не було в ньому ніяких ознак хвороби або смерті.

Поїзд уповільнив хід, зупинився, сіцілієць підскочив до дверей, визирнув, жадібні сарацинські очі його блищали.

— Нічого не видко, крім моря.

Він знову сів на лаву, море його, очевидно, не цікавило. Ольджі підійшов до дверей. Перед ним, скільки око сягало, лежало море, нічого, крім моря. Смуга піску, а далі, аж до обрію, море. Воно було не яскраво-синє, нерухоме, як на олеографіях, воно не пристосовувалося до людських понять. Море було величезне й мінливе, дивно і моторошно живе, незбагненне. Воно надило саме тим, що його не можна було збагнути, як неможливо збагнути зорі і взагалі всесвіт.

Поїзд знову рушив, смуга піску ширшала, перетворюючись на тверду землю, з'явилися будівлі, верфі, дерева, більше й більше, аж поки вони зовсім не заступили море.

— Чи не вигулькнув там голий зад? — спитав сміючись сіцілієць.

— Дерева, — відповів Ольджі. — Самі дерева.

Високі стовбури, ламкі на вигляд, увінчувалися велетенськими кронами. «Як вони називаються, ці дерева? — сумно думав Ольджі. — Я не знаю, як вони називаються. Мабуть, просто дерева, як ми називаємося просто людьми!»

Дерева кінчилися, замигтіли будинки, потім знову дерева, білі паркани круг зелених садків, фонтани на майданах. Час від часу на обрії показувалося море. Вагон застукотів на стиках рейок, що провіщали нову зупинку.

— Ось ми й приїхали у Віареджо! — повідомив Ольджі.

Сіцілієць визирнув і одвернувся.

— Нічого не видко.

Тюремний вагон, як на зло, зупинився навпроти глухого муру, не знати нащо збудованого тут. Вся краса цих місць, сонячне блакитне щастя гинули, задушені страхітливим муром.

— Це лише мур! — вигукнув Ольджі. — Віареджо — то не тільки цей мур (він сказав «Віареджо», але думав «Світ»). Я був у Віареджо, навіть двічі. Вперше коли ще був моряком... О Віареджо, перлина італійської Каліфорнії... Яке тут небо, яке море!..

Сіцілієць позіхнув.

— Досі я знався тільки на конях. От коли зроблюся бухгалтером...

— А які тут жінки! — дедалі палкіше наполягав Ольджі. — Чудесні віареджінки!

Сіцілієць наставив вуха.

— А які вони?

— Ніжні й жагучі.

— А груди у них які?

— Чудесні!

Але сіцілієць хотів знати більше. Він зажадав, щоб Ольджі змалював йому віареджінок детальніше і не поетичними епітетами, а з прозаїчною точністю. Камера сповнилася хвилюючими вигинами і округлостями. Сіцілієць прицмокував язиком.

— Вони й справді чудесні, ці віареджінки! — нарешті погодився він, підвівся з місця і втупився жагучим поглядом у стінку. — Чудесні віареджінки! — повторив він ще раз і обернувся до Ольджі, захоплений і заздрий. — І багатьох ви тут... ?

— Кого? — здивовано перепитав Ольджі.

— Ну, звичайно, чудесних віареджінок!

— Я ніколи не був донжуаном, — сміючись відповів Ольджі. — Я був завжди голодний, але жінок у мене не було. А втім, одну я все-таки покорив. Найвродливіша дівчина у Віареджо, а може й в усьому світі.

— Розкажіть докладно про все, — наполягав сіцілієць.

— Я був тоді двадцятирічним юнаком. Вважав себе вродливим, і морська уніформа з шапочкою набакир пасувала мені. Я ходив вулицями Віареджо, і мені здавалось, що весь світ належить мені. Тоді я побачив її: біла сукня, червоні губи, і одразу відчув, мені навіть не треба було думати про це, що всі двадцять років я прожив для того, щоб зустрітися з нею. Одне слово, вона погодилася піти погуляти зі мною. Це було влітку, перед нами лежало море, позаду — гаї квітучих акацій і, звичайно, повний місяць.

— До чого тут місяць? — обурено перебив сіцілієць.

— Він був, я його не вигадав. Але ми не дивилися на місяць, ми цілувалися.

— А потім?

— Потім ми з нею розлучилися.

— Але, перш ніж ви розлучилися, щось та було між вами?

— Я вже сказав: ми цілувалися.

— І нічого більше?

— А хіба це мало, цілувати гарну дівчину в білій сукні? — задумливо сказав Ольджі. — Може, цього навіть стане, щоб заповнити ціле життя.

— Гм! — пробурмотів сіцілієць.

Поїзд рушив.

18

Зник Віареджо. Зникла біла сукня, червоні губи, зникли приємні і легкі спогади, залишився лише важкий стукіт коліс, що відлунював у серці.

Поїзд часто зупинявся, зупинки були то зовсім короткі, то тривалі, очевидно, щось вивантажували, а може, ті зупинки були передбачені розкладом руху поїзда, який ніколи не поспішає. Кожного разу сіцілієць припадав до щілини, а потім скаржився.

— Нічого не видко.

Дещо, звичайно, завжди можна було побачити, але це було не те, чого йому хотілося. Дратуючись, що він не може побачити бажаного, він заперечував цінність того, що бачив.

— Які потворні будинки, огидні вулиці, страхітливі люди! Гляньте он на того, хіба ж не викапаний Буратіно? Або ота з трьома горбами!

Потім сіцілієць почав розповідати довгу і плутану історію (невідомо, наскільки вона була правдивою), героями якої був він сам і молода білява графиня, яку звів блискучий офіцер, коханець матері молодої графині. В цій любовній історії фігурували і коні, а разом з кіньми до неї потрапив і наш герой. Незважаючи на свій скромний соціальний стан, він був справжній мужчина, спроможний захопити навіть титуловану особу. У молодої графині був кінь, але такий старий, що вона соромилася їздити на ньому верхи. Вона так довго чіплялася до матері, що та нарешті погодилася віддати їй гніду кобилку, таку норовливу, що ніхто не наважувався сісти на неї верхи. Наш сіцілієць, звісно, одразу приборкав цю дику тварину, і кобилка зробилася мов шовкова. Вона навіть робила реверанс, коли молода хазяйка сідала на неї.

Вправність і відданість молодого конюха заслуговували нагороди. Згідно з традиціями галантного рицарства, графиня поцілувала конюха.

— Поцілувала? — здивувався Ольджі.

— І який це був поцілунок! — сентиментально зітхаючи, озвався вродливий конюх. — Ми цілувалися з нею в лісі.

— А потім? Чи ви хочете сказати, що між вами нічого не було, крім поцілунка?

— А що ж могло ще бути? — обурено вигукнув конюх.

— Але ж її вже звів офіцер, а в лісі жінки легко погоджуються на все.

— Але ж вона була графиня! — загорлав сіцілієць. — Хіба можна робити таке з графинями?!

Ольджі посміхнувся і підійшов до дверей. Навкруги всюди лежало каміння. Населення цієї місцевості обробляло мармур, селища на дві-три тисячі жителів і невеликі містечка прибрали собі назви найближчих гір і скель: П'єтрасанта (Святий камінь), Форте-деї-Мармі (Мармуровий форт), Масса Каррара (Каррарська брила).

У Массі до них приєднали чоловіка з Сарцани, він їхав у Геную на апеляційний суд. Сіцілієць нічого не мав проти нового попутника: у того зовсім не було багажу, одягнений у мальовниче лахміття і страшенно худий, він потребував зовсім мало місця. Все-таки це була якась розвага, щось на зразок ілюстрованого журналу, який можна розглядати і вишукувати щось цікаве. Сарцанець розповів, що одного щасливого дня, коли в нього завелися грошики, він добряче хильнув і, вже п'яний, вилаяв поліцейського, за що й дістав вісімнадцять місяців. Дванадцять він уже відсидів і тепер їхав до Марассі, де розглядатимуть його клопотання про дострокове звільнення.

— Тільки я не дуже сподіваюсь, що мені зріжуть хоч скільки-небудь, — заявив він з цілком виправданим песимізмом. — У мене навіть адвоката нема.

Коли він довідався, скільки років сидять у тюрмі його попутники, то весело потер руки і вигукнув:

— Шість місяців минуть швидко!

— Я б охоче погодився просидіти їх на стільчаку, — сказав сіцілієць. — А що ти робив на волі?

— Я змінив багато професій, потім зрозумів, що найкраще ремесло — неробство. Прожити можна і без роботи, а клопоту значно менше. А втім, влітку я працюю чичероне.

— Чичероне? — перепитав Ольджі.

— Авжеж, чичероне. Інакше кажучи, перекладач, гід. Я вмію розмовляти по-французьки, je parle français, parbleu [1], супроводжу туристів, вірніше туристок. Ах, француженки, mes amies, faut-il avoir du bon masculin avec elles! [2]

Сіцілієць дивився на нього широко розплющеними жадібними очима. Він не знав французької мови, нічого не знав про Францію, але вважав, що знає цілком до-

[1] Їй-богу, розмовляю по-французьки (франц.).

[2] Мої любі, з ними треба бути добрим мужчиною! (франц.).

сить про темперамент і звичаї французьких жінок.

— Ах, француженки! — зітхав він.

Ольджі запитав сарцанця по-французьки, чи був той у Франції.

— Mais oui, — відповів той. — A Marseille, et puis à Paris. Trois ans à Paris, mieux clochard á Paris, que prince a Rome [1].

Ольджі з цікавістю слухав розповіді сарцанця, який встиг познайомитися з паризькими тротуарами, але сіцілійця з Агріджento подібні речі не цікавили зовсім. Саме слово «Париж» нічого не говорило його уяві, як нічого не говорили йому назви таких міст, як Токіо чи Нью-Йорк. Зате його надзвичайно зацікавило ремесло чичероне, головним обов'язком якого, якщо вірити сарцанцеві, є задоволення примх французьких туристок.

— Доведеться вивчити французьку мову! — вигукнув сіцілієць. — Мені подобається бути чичероне. І тоді побачимо!

— Але ж вони приїжджають великими групами, — сміючись вигукнув колишній гід. — Хіба ж може один чоловік задовольнити цілий полк жінок, особливо коли цей полк французький?

Самець з Агріджento зверхньо посміхнувся.

— Сіцілієць зможе... — пояснив він. — А дружина у вас є?

— Покинула.

— Покинула? А то чому?

— Та я не дуже за нею побивався, — відповів сарцанець. — Шкода, що не пішла на двадцять років раніше. Жити з такою жінкою гірше, ніж хворіти на скарлатину.

— А діти у вас є? — спитав Ольджі.

— Двоє. Але вони вже дорослі і живуть самостійно. У мене навіть дому немає. У мене нема нічого. Та чи повірите, друзі, тепер мені живеться краще, аніж тоді, коли я вважав, що дещо у мене все-таки є.

— В такому разі вам і в тюрмі непогано! — саркастично зауважив сіцілієць. — Працювати ви не любите, жінки вас стомлюють. Буде дощ — відкрию парасольку, а нема парасольки, стану під ворота, коли жарко на сонці, ляжу в затінку.

Якийсь час він глузував з сарцанця, та раптом замовк, прислухаючись до гучного, дзвінкого сміху — це напевне сміялася жінка, і то десь тут, у тюремному вагоні, а не надворі.

— Жінка! — підскочив, як на пружинах, сіцілієць. — Я певен, що це жінка. Тільки жінки можуть так сміятися.

Він запитливо глянув на Ольджі.

— Авжеж, жінка! — погодився Ольджі.

[1] Авжеж. У Марселі, а потім у Парижі. Три роки в Парижі, краще бути злидарем у Парижі, ніж князем у Римі (франц.).

Сарцанець сказав, що то Марчелла, балерина нічного кабаре у Верзілії. Але вона підробляла ще й в інший спосіб, порушуючи тим самим закон Мерлін [1]. За це її і замкнули на два роки у тюрму. Рік вона вже відсиділа, а тепер їхала, як і він, до Генуї, в апеляційний суд.

— Вона була разом зі мною в Массі. Весела жінка.

— Молода? Гарна? — збуджено питав сіцілієць.

Сарцанець сказав, що їй років тридцять, можливо, більше, а може й менше (він додав, що визначити вік жінки важче, ніж розв'язати шараду). Іще він сказав, що вона в міру повна і пропорційна. Палить сорок сигарет на день. Її друг щотижня присилав їй гроші, які вона розтринькувала за один день.

— Її теж на мужчин тягне, — посміхаючись сказав сарцанець. — Вона цього й не приховує, так і каже.

Знову почувся дзвінкий сміх повії. Сіцілієць, хтиво кривлячись і роблячи недвозначні жести, почав кликати її. Потім він постукав і сказав, що хоче в убиральню — він сподівався хоч мигцем побачити жінку. Проте з цього нічого не вийшло. Цербер сам одвів сіцілійця в убиральню і сам привів назад.

Після інтермеццо на мелодійному сіцілійському діалекті агріджентець повернувся до своєї улюбленої теми:

— А груди у неї які?

— Великі, — відповів сарцанець.

— Як у Сільвани?

— А звідки мені знати, що то за Сільвана?

— А ноги довгі чи короткі?

— Довгі.

— А стегна?

— Я не бачив.

— Жінку навіть крізь сукню видно, яка вона. Худі в неї ноги чи масивні, як колони?

— Як колони.

— О боже милосердний!

І сіцілієць почав із запалом перелічувати, що він зробив би з цією красунею. Тим часом поїзд прийшов у Спецію. Про це повідомив сарцанець.

— Ось ми і в Спеції! — вигукнув він, і на його худому висмоктаному обличчі з'явився такий вираз, наче він згадав щось дуже приємне. Навіть розповідаючи про Париж, він так не сяяв.

— Тут я відбував військову службу.

— На кораблі чи в порту? — спитав Ольджі.

— Кілька місяців на суходолі, потім на борту корабля. На «Геракалі».

— А я на «Маестралі». Який збіг! Ти коли тут був?

— У тисяча дев'ятсот тридцять п'ятому.

[1] Закон Мерлін забороняє проституцію.

— А я в тисяча дев'ятсот тридцять шостому.

— Мені сказали, — мовив Ольджі, — що вони потонули під час війни.

— Це правда, — відповів сарданець. — Але коли це сталося, я був у Сардінії. А потім мене послали на острів Лерос.

— А я вже сидів у військовій тюрмі, — сказав Ольджі і засміявся — без гіркоти, немовби згадав щось смішне. — Я народився, очевидно, для того, щоб просидіти все життя за гратами.

Сарданець глянув на нього, наче шукав чогось в обличчі людини, яка стільки просиділа у в'язниці, потім похитав головою і зауважив:

— Весь світ — тюрма.

19

Але Ольджі не думав про тюрму, він намагався повернути втрачене щастя своєї молодості, те саме щастя, якого в двадцять років він не помічав, хоч це й було справжнє щастя. Він був тоді інстинктивно щасливий і не помічав цього. Бо щастя жило в ньому самому і не залежало від навколишнього світу.

Сарданець весь час чухався, він скидався на побитого пса, щасливого вже тим, що його б'ють менш, ніж звичайно.

Сіцілієць з Агрідженто насвистував.

І раптом сталося чудо. Тюремник з жовтим як лимон обличчям, який посадовив поряд себе напівбалерину-напівповію, щоб вона розважала його сороміцькими анекдотами, злякався, що може прийти інспектор, і замкнув жінку в камері поряд з тією, де сиділи Ольджі й двоє його попутників. У стінці, трохи вище від багажної полиці, темнів загратований отвір, і якщо стати на лаву, то можна було побачити, що робиться в сусідній камері.

Сіцілієць подав знак — мовляв, мовчіть,— скинув черевики і обережно, мов індіянин, що ступає на стежку війни, виліз на лаву, став навшпиньки і припав до грат.

Зовсім близько, поруч він побачив насмішкуваті очі і язик, висунутий поміж червоних губ. Марчелла надумала те саме, що й сіцілієць, і тут-таки здійснила свій задум. Побачивши перед собою лице хтивого мавра, вона скорчила насмішкувату гримасу. Збентежений сіцілієць удав, ніби шукає щось на багажній полиці, потім понуро зліз з лави і взув черевики.

— Привіт, Аттіліо! — вигукнула весела грішниця. — Так ось куди тебе запроторили.

— Атож, — відповів сарданець, — мене запроторили сюди.

— А ці двоє, хто вони?

— Король Фарук, мандрую інкогніто, — жартома відрекомендувався Ольджі. — А цей красень з мужніми вусами — найспритніший їздець в усій Трінакрії.

— Я сіцілієць, — сказав конюх, знову прибираючи зухвало-молодецького вигляду, — з Катанії.

— Вас послухати, то аж у голові паморочиться, — сказала жінка насмішкувато. — А ви й справді схожі на Фарука, от тільки вусів нема.

— У Реджо-Емілії мене так і звали: король Фарук, — сказав Ольджі.

— У Реджо-Емілії? Там, де сидять божевільні?

— Авжеж, у божевільні.

— Я люблю божевільних, — заявила Марчелла. — Але тих, що божевільні насправді. Мене три місяці тримали в Манцано. Я теж трошки божевільна.

Марчелла зареготала.

— Давайте розмовляти голосно. Цей кретин не хоче, щоб я розмовляла з в'язнями. Наче в'язні не такі самі люди, як він. А я хто? Принцеса Турандот? Така сама, як ви всі тут. І хай їм чорт усім цим ханжам і брехунам! Бач, закони вигадали! Чудесні закони! Садовити у в'язницю нещасних дівчат за те, що вони, як уміють, заробляють собі на прожиття. Кажуть, що хочуть зміцнити моральність в Італії. Подбайте краще про свою власну моральність, свині!

Марчелла закурила сигарету.

— Чи є у вас сигарети? У тебе є тютюн, Аттіліо?

— Є, ще кілька недокурків, — відповів Аттіліо.

— У мене залишилось десять сигарет, та це нічого, половину я віддам тобі. Потім спробую роздобути ще, хоч би в того ж цербера.

Вона засміялася.

— Давайте розмовляти тихіше!

Сіцілієць вирішив втрутитися в розмову.

— Чи вам казали, синьйоро, що ви дуже гарні?

— Дякую за комплімент, смаглявчику. Мене запрошувала «Чінечітта», але я їм сказала: або Голлівуд, або я відмовляюсь. Тільки знайте, що я не синьйора, а синьйорина.

Вона знову зареготала, потім затяглася кілька разів сигаретою і замислилась.

— Як ти гадаєш, Аттіліо, чи зріжуть мені хоч трохи в апеляційному суді?

— Хто його знає, — відповів Аттіліо, сумно похитуючи головою, схожою на голову якогось старого, облізлого птаха. — Я давно не вірю, що ці люди мають совість. Але я щиро бажаю тобі, щоб ти якнайшвидше звідси вийшла. Ти славна дівчина, Марчелло.

— Спасибі! — відповіла Марчелла, і на очах їй заблищали сльози. — Бідний Аттіліо! Коли я починаю думати про все це собаче життя, хочеться руки на себе накласти.

А іноді хочеться сміятись. Мабуть, краще вже сміятися.

Але цього разу вона не засміялася, а трохи помовчала, подумала і, зітхнувши, сказала:

— Ще рік доведеться все-таки просидіти.

— Не сумуй, Марчелло! — сказав їй Аттіліо.—Бачиш оцього чоловіка? Веселий, правда ж? А він уже двадцять років у тюрмі.

— Двадцять років! — з жахом вигукнула Марчелла. — І він ще живий? Ще не повісився? Не перерізав собі жили?

Вона намагалася роздивитися крізь грати цю дивовижну людину.

— Бідолаха! Як ви можете?..

— Людина — істота, що до всього звикає, — сказав Ольджі.

— Я вже вісім років сиджу, — втрутився сіцілієць, якому хотілося бути в центрі уваги. — В моєму віці вісім років більше, аніж його двадцять. Мені було двадцять два, коли мене замкнули, а тепер мені тридцять.

— Бідний смаглявчик, — пожаліла його Марчелла. — За що ти сидиш? Крадіжка?

— Я не злодій! Я убив! Я помстився за зневажену честь моєї кузини.

— Що ти зробив? Помстився за честь своєї кузини? Подумаєш! — глузливо і злісно вигукнула Марчелла. — А чи не спадало тобі на думку, що жінці може не подобатися, коли інші сунуть свого носа в питання її честі? Яке лицемірство, яка жорстокість, оце ваше прагнення будь-що захищати жіночу честь! Смердючу честь. Кляті дурні! Дурні баранячі голови! А ти ніколи не подумав своєю дурною головешкою, що твоя кузина, може, з великою приємністю втрачала свою дівочу честь?

— Але ж синьйорино!.. — перебив був її сіцілієць.

— Яка я тобі синьйорина!..

І Марчелла вилаялася, кучеряво й брутально, як портовий вантажник, і це так не пасувало до неї, до її свіжого й чистого личка, до лагідного виразу її прекрасних карих очей.

— Які ви всі гидкі з вашими дурними ревнощами і оцією огидною звичкою вбивати з-за рогу...

— Але ж, синьйорино... — запально вигукнув сіцілієць, — ви кажете так, бо ви жінка. Якби ви були чоловік...

Почувши, що він і далі зве її синьйориною, а не шлюхою, Марчелла подобрішала. В решті решт він чемний хлопець і вродливий. Тіло жінки стенулося від солодкого дрожу.

— Лізь сюди і поцілуй мене. Нащо нам лаятися? Ми всі — ланки одного ланцюга.

Сіцілієць усміхнувся, став на лаву і притиснувся обличчям до грат. Це не був поцілунок, коли губи чоловіка й жінки зливаються в єдине ціле. Між ними було залізо. І все-таки сіцілієць раював.

— Вісім років! — якось по-дитячому, з стогоном вихопилося у нього. — Вісім років я не цілував жінки!

Марчелла відчувала приплив тваринного тепла, нестерпну ніжність, як колись, дуже давно, коли вона, ще дівчисько, спускалася з вікна і бігла до свого першого коханого, який чекав її в місячному сяйві. Тепер між ними була стіна, і, не маючи змоги віддатися по-справжньому, Марчелла просунула крізь грати язик, давала і брала насолоду, не відчуваючи ані найменшого сорому.

Сарцанець дивився на них, мов поблажливий батько, який спостерігає витівки дітей, але у Ольджі трусилися коліна.

— Хай і він поцілує мене! — сказала великодушна Марчелла. — Ми не повинні бути егоїстами.

Але очі сіцілійця люто заблищали.

— Іди сюди, мій великий Фарук! — кликала Марчелла. — Поцілуй мене. Адже ти двадцять років не цілував жінки! Нещасний.

Ольджі палав бажанням, мов юнак, що тільки пізнає жінку. Але він серйозно, без найменшої іронії, сказав їй:

— Спасибі за вашу доброту, синьйорино Марчелла!

І знизав плечима, немовби кажучи, що в його віці...

— Цілуйтеся собі, не соромтеся.

Вони цілувалися, але щастя їхнє було коротке. Прийшов цербер з жовтим обличчям і забрав Марчеллу.

20

Поїзд зупинився, сховавши в тунелі свій хвіст з тюремним вагоном — немовби соромився його. Сутінь, запах склепу, проте навіть сюди долинав гуркіт і гомін порту.

— А може, це не порт, може, це верф? — міркував уголос Ольджі. — Ми на станції чи ще не доїхали? Я не знав, що біля станції є тунель.

— Клятий тунель! — лаявся сіцілієць. — Паскудний світ!

— Тут дуже багато тунелів, — спокійно пояснював сарцанець. — Звідси до Генуї їх більше сотні.

З приводу цього можна було зробити безліч цікавих і повчальних зауважень. Можна було, наприклад, поговорити про людську працю, про зусилля, витрачені на те, щоб перекопати стільки землі, просвердлити стільки гір, аби цивілізація могла іти вперед швидше за казкового кота в семимильних чоботях. Кожен може купити квиток: службовець, солдат, повія, комерсант, священик, одружені й одинаки, інтелігенти й селяни, гладкі й худі. Їхали і в'язні у вагоні-тюрмі, і вони користувалися з привілеїв цивілізації.

Красень-сіцілієць розтягнувся на лаві, втупив очі в стелю і трагічно проголосив, що світ підлий, але якби поруч з ним була Марчелла, то він почувався б як молодий бог.

Знадвору долинав гомін великого порту: стукіт молотків, виття сирен, скрип лебідок.

Сарцанець стояв і мовчав. Він не був мудрий, він просто втомився і забирав так мало місця, був такий затурканий, що не викликав навіть співчуття.

Ольджі, за прикладом сіцілійця, зайняв усю лаву, але зробив він це не тому, що був сильніший чи нахабніший за інших. Просто йому треба було відпочити. Поїзд відходив тільки через півгодини. Ольджі заплющив очі не для того, щоб заснути чи полегшити роботу думки, абстрактної і тверезої — він не довіряв своєму мисленню, але йому хотілося трохи пофантазувати, розплутати клубок спогадів.

Нарешті поїзд рушив, вийшов з-під склепіння тунелю на яскраве сонячне світло.

— Поїхали! — вигукнув сіцілієць, схоплюючись на ноги, і покликав: — Марчелло! О Марчелло!

Голос його прозвучав, мов хрипкий крик молодого півня. Ольджі теж підвівся, потягнувся і глянув на сарцанця, відчуваючи невиразний сором, що не залишив тому місця на лаві. Той був такий обірваний, такий жалюгідний; життя так жорстоко повелося з ним.

— Ça va? [1] — спитав Ольджі.

— Ça va, — відповів той. — Аякже.

Ольджі відігнав почуття жалю — а може, це було почуття солідарності? — і визирнув крізь щілину надвір. Він змушений був нахилитися, щоб сіцілієць теж міг дивитися. Поїзд ішов уздовж берега, повівав вітер, і море вкривали піняві гребені хвиль. Але людей на пляжі було багато.

— Зупинися, поїзд, клятий поїзд! — стогнав сіцілієць. — Ніколи ти не зупинишся там, де треба! Просто здохнути можна від злості... Вони сюди приїжджають зовсім не для того, щоб купатися, їм кортить показати все своє добро, яке ідіоти купують одруженням, а їм, оцим мандрьохам — так, мандрьохам! — хочеться, щоб увесь світ користувався їхнім добром. О, я б зараз...

Сіцілієць говорив все це з таким самим одчайдушним виразом обличчя, з яким інженер говорив про болісні пошуки внутрішньої рівноваги, нового сенсу життя.

Та Ольджі не думав про інженера, він не думав ні про що, закреслив весь жах, усі непотрібні муки, бездумно жив, мов тоді, в дні своєї щасливої юності, відчував живе тепло, жадав жінки, мов тоді, в свої двадцять років, коли кожний погляд був наче чуттєва ласка.

— Зупинися, зупинися хоч на хвилинку,

[1] Все гаразд? (франц.).

клята сліпа шкапо! — лаявся сіцілієць. — О, це жахливо!

Ольджі засміявся — такий кумедний був відчай сіцілійця, кумедний, хоч і глибоко людський. Сарцанець теж засміявся. Отак вони і їхали: сіцілієць весь час говорив про одне й те саме, а вони двоє перекидалися скупими словами. Ось і Сестрі-Леванте.

— А після Сестрі що буде? — спитав Ольджі.

— К'яварі, потім Рапалло, — відповів сарцанець.

— А Портофіно?

— Це не по дорозі, хоч і недалеко. Ми не будемо там проїжджати.

— Ти був там?

— Був. Нічого особливого.

Недосяжний рай, обітована земля, де можуть жити тільки мільйонери, а він каже, нічого особливого.

Ольджі сів. Поїзд знову поринув у лячний морок тунелю. Ольджі раптом схотілося говорити з тими двома, порпатися в їхніх душах, узнати їх ближче. Не бачити, а тільки чути.

Попереду замерехтіло світло, провіщаючи вихід з тунелю, і в світлі дня усе стало звичайним, точним, без загадок і таємниць. І Ольджі знову відмовився від свого наміру.

Сіцілієць не замовкав, про жінок він міг говорити без кінця, подекуди в його словах звучала навіть іронія.

Цього разу гарпун його дотепності поцілив сарцанця, хоч той мав товсту шкуру.

— Скажіть, будь ласка, який же з вас чичероне, адже ви ледве на ногах стоїте?

— Кожен робить, що може, — скромно відповів той.

— Досить глянути на вашу фізіономію вареної тріски, аби дійти висновку, що француженки вам траплялися не дуже перебірливі.

— Кожна людина має те обличчя, яке їй дав бог.

— А як ви харчувалися на волі? Що ви їли: коників, ящірок?

— Їв, що було, мій любий. Можеш бути певен, що коли б ти потрапив туди, де мені довелося побувати, то коники і ящірки видалися б тобі смачнішими за омарів чи куріпок.

— Виходить, у Парижі ви здихали з голоду.

— Бельзен, Дахау, — похмуро сказав сарцанець.

Але назви цих страшних таборів смерті ні про що не промовляли палкому синові Сіцілії, який захоплено свиснув, забачивши вдалині силует жінки в бікіні. І тут-таки з еротичним видінням у серці і він і його попутники знову опинилися в темряві тунелю.

— Отже, ти був і в Дахау, — сказав Ольджі.

— Так, я був у Дахау.

Вони сиділи поруч, брати по нещастю, сарцанець курив, потім відкашлявся і почав розповідати.

— Коли настало перемир'я, я був на Лері. Наша частина не здалася німцям, багатьох з нас убили, а решту в замкнених вагонах відправили до Німеччини. Ну, а що там, відомо: мало харчів, багато роботи, багато знущань. Але найгірше було попереду. В Дахау померти було простіше, ніж плюнути. Хто ще стояв на ногах, мусив тягати померлих товаришів у крематорій. Але не всі покійники були справжніми покійниками.

Поїзд вийшов з тунелю і тепер біг по сонячній рівнині. Ольджі побачив стомлене обличчя сарцанця, а той якось розгублено сказав:

— Просто неймовірно, скільки всього може витерпіти людина, скільки зла може завдати, а потім усе забути і жити спокійно.

Що це: випадкова думка чи вступ до сповіді? Сіцілієць заспівав.

21

Хоч сарцанець розповідав про свої власні і колективні нещастя — здебільшого свої — дуже стисло і коротко, Ольджі був вдячний балакуну з Сіцілії, який співав дурну пісеньку, розвіював похмуру атмосферу. Ольджі нараз підтягнув йому басом:

— Оця зебра в цяточках...

Таке дурне поєднання слів було вже само по собі смішним, але розважала ця пісенька, очевидно, лише одного сіцілійця. Ольджі повернувся до сарцанця і серйозно почав умовляти його трохи повеселитися.

— Я не вмію співати, — скромно промовив той.

— Щоб фальшивити, не треба вміти співати.

— Я й пісеньки цієї не знаю.

— Вона дуже проста. Щоб вивчити напам'ять «Божественну комедію», потрібно більше часу; повторюй за мною: «Оця зебра в цяточках...»

— Оця зебра в цяточках!

— Подарунок любого татуся!

— Подарунок любого татуся!

— Ох! Ох!

— Ох! Ох!

— Trés bien, mon vieux [1]. Тепер усі разом:

— Оця зебра, оця зебра, оця зебра в цяточках!..

Ольджі і сарцанець з усієї сили намагалися веселитися, але їхні обличчя з слідами

[1] Дуже добре, голубе (франц.).

довгорічного ув'язнення і пережитих злигоднів залишалися сумними.

— Та замовкніть ви нарешті, — почувся грізний голос тюремника.

— Ми розважаємося, — відповів йому Ольджі. — Хіба громадянам Італійської республіки заборонено розважатися? Адже треба нам якось згаяти час! Уже вісім годин, як ми сидимо в оцій клітці. Вісім годин, а їхати нам всього сто п'ятдесят кілометрів.

— А я?! — загорлав жовтовидий тюремник. — А де я зараз? Може, в Таормініі?

— А чому б вам туди не поїхати? — під'юджував сарцанець. — Ви ж можете туди поїхати. Чи ви теж відбуваєте строк?

Не знаючи, що відповісти, тюремник сказав:

— Люди в літах, а такий гвалт зчинили! Сором та й годі!

— Ви не маєте права ображати нас, і ви це знаєте, — насмішкувато заперечив Ольджі. — Я почуваю себе юнаком.

Тюремник пішов, проковтнувши образу, а Ольджі, як завжди дотепний, сказав йому услід:

— От іще мораліст!

Вони почули, як тюремник кричав на когось у коридорі, мабуть, на в'язня, якого посадовили до них у вагон в К'яварі або Рапалло.

— Якби він не забрався звідси, то мені б пришили ще одне обвинувачення, — зауважив сіцілієць.

Поїзд знову зайшов у тунель, — вони вже перестали й рахувати ті тунелі, — і Ольджі сів. Нараз він відчув себе таким, яким був насправді: старим, стомленим, хворим і зовсім іншим, не таким, як раніше, з іншими звичками й нахилами. Йому раптом страшенно схотілося, щоб ця дурна поїздка швидше скінчилася, схотілося скоріше спекатися випадкових попутників.

Проскочивши іще три тунелі, поїзд зупинився.

— Де ми?

— В Санта-Маргарита. Ні, в Нерві.

Ольджі визирнув у шпарку. Він побачив ріг якоїсь низької будівлі, між листям біліла драбина.

— Хоч щось та побачив, — зауважив Ольджі.

Але сіцілієць сердито заперечив, що не видно нічого, навіть гірше, ніж нічого. Тоді Ольджі, глянувши на байдужого сарцанця, прошепотів:

— Le néant, la philosopie de néant! [1]

І засміявся — тихо і моторошно.

Сонце зайшло. Вигулькнули околиці великого міста: величезні коробки будинків тяглися рівними рядами. Ольджі завжди відчував страх і пригніченість, коли бачив отакі напхані людом коробки. Майже всі вікна були зачинені. Добровільні тюрми.

— Готуйтеся! Надіти наручники, приготувати речі!

Це був справжній голос жовтовидого. Він бігав по коридору, перевіряв, чи виконуються його накази, і весь час гавкав:

— Мерщій! Мерщій!

Тепер вони стояли в коридорі: четверо з Пізи, сарцанець і ще п'ятеро, взятих по дорозі. (Марчеллу замкнули на протилежному кінці вагона). Троє з цієї п'ятірки були дуже молоді, зовсім жовтороті, інші двоє мали років по тридцять-сорок. Один з молокососів, білявий, дуже високий і рум'яний, в прозорому плащі, був, очевидно, з півночі.

— Больцано! — звернувся він до супутника і посміхнувся. — Дай сигарету.

— У мене кінчилися!— грубо відповів той.

Це був теж високий чоловік, кремезний, в кашкеті з козирком, такі кашкети носили раніш німецькі фашисти Вираз обличчя жорстокий, говорив він різко, уривчасто, сердито і зверхньо.

Посутеніло. В будинках подекуди спалахнули вогні. Минуло півгодини, а поїзд все ще маневрував, вперед і назад, то зупинявся, пахкаючи, мов старий астматик, то знову смикав, проходив п'ятдесят-сто метрів і знову різко зупинявся.

Винен був в усьому начальник варти, який не схотів, щоб в'язні виходили разом з іншими пасажирами. Він вимагав, щоб їх висадили окремо, там, де можна було б вжити всіх заходів безпеки, виконати всі формальності.

Чоловік із Больцано ледве стримував лють, інші теж аж трусилися від ненависті. Ольджі відчував, що ненависть проймає і його. Але він був надто стомлений або мудрий, щоб піддатися такому непотрібному і жорстокому почуттю. Ольджі почав розглядати високого блондина: вродливий, мов дівчина, хоч не було в ньому ніякої ніжності, ніякої лагідності.

Їх висадили, нарешті, на якомусь пустищі, де трава гинула під шаром вугільного пилу. З одного боку тягнувся старий паркан, з другого — чорні, закурені бараки. Тюремна машина чекала їх з увімкнутим мотором й одразу помчала невидимими вулицями, підстрибуючи на вибоїнах.

Молодик із Больцано вмостився в глибині кузова під тьмяним світлом лампочки, оточеної дротяною сіткою. В нього були широкі плечі, велика щелепа, есесівський кашкет, він скидався на воїна, невиспаного й голодного, а отже злого, який їде кудись убивати. Він не міг більше стримуватися і заговорив, почав вивергати апокаліптичні прокляття, казав, що поскаржиться у міністерство.

— Це просто ганьба! — різко викрикував він з сильним німецьким акцентом. — Таке

[1] Небуття, філософія небуття! (франц.).

може бути тільки в Італії. Відправляти в'язнів без справжнього начальника варти!

Двоє молодих карабінерів, що сиділи під замкненими дверима тюремної машини, перезирнулися.

— Начальник варти є, — сказав один з них. — Старший поліцейський.

— Старший поліцейський! — ущипливо передражнив есесівець. — Мусить бути бригадир, а якщо в'язнів більше шести, то начальником варти призначається старший сержант. Щодо цього статут не залишає жодних сумнівів. Я знаю статут. Чому його тут порушують?

Молоді карабінери нічого не відповіли, може, з обережності, або ж не хотіли сваритися з в'язнем. Але той не вгамовувався.

— Я сам був унтер-офіцером! — іронічно заявив він, і всі зрозуміли, що він був не якийсь там унтер-офіцер, а унтер-офіцер третього райху.

Ольджі страждав. Він глянув на білявого юнака, сподіваючись почерпнути у нього сили і бадьорості, але той реготав, низько нахиливши голову.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

22

В реєстратурі з ними покінчили в одну мить: усі зупинялися тут транзитом, вони були не люди, а посилки або щось на зразок звичайних бандеролей.

— Чи всі готові? Всі зареєстровані? — добродушно спитав дебелий гладкий бригадир. — Проходьте сюди, зараз надійде комірник і дасть вам усе потрібне.

Білявий юнак ляснув бригадира по череву, це було непристойно, але білявий реготав як дитина, і гладкий бригадир батьківським жестом простягнув йому сигарету.

— Покличте мені священика! — сказав білявий.

— Так пізно!

— Але ж я щойно прибув.

— Священика тут нема.

— Він тут. Не кажіть неправду. Хіба ви не знаєте, що брехливих бригадирів чекає пекло?

— Священик вийшов, його покликали. Нащо він тобі? Хочеш сповідатись?

— Хочу попросити в нього тисячу лір, — відповів білявий.

Бригадир засміявся. Його величезне черево колихалося. Він відчинив двері і вийшов, мовивши на ходу:

— Почекайте трохи і не нервуйте.

Бригадир дбайливо замкнув за собою двері на ключ.

Кімната була гола, з однією лавою, пригвинченою до стіни. На стінах нецензурні слова, лайка, непристойні малюнки. Ольджі оглядівся, й йому здалося, що з ним нічого не було, його нікуди не переводили, нікуди не відправляли. Від того далекого дня, коли його арештували, він завжди був у цій голій кімнаті з непристойними малюнками на стінах.

Але час спливав, щось відбувалося, дозрівало, щось змінювалося. Ольджі чув дзвінкий сміх білявого, бурчання німця з Больцано, це було життя! Голоси вирвали його з мовчання, яке завжди сповнювало його відчаєм, він впізнав супутників, відчув себе живим.

Почуття втоми переконало його, що він справді цілий день їхав у поїзді, і Ольджі сів на лаву, прихилившись спиною до твердої, реально існуючої стіни. В кімнаті був унітаз, ще одне свідчення того, що навколо — життя.

Всі по черзі підходили до унітаза, не завдаючи собі клопоту робити це не так відверто. У них не було чуття соромливості, воно зникло, бо вони завжди були на людях, все робили на очах у чужих людей: цілковита втрата соромливості характерна для солдатів і в'язнів. Ті, хто ще мав сигарети, закурили, інші міряли кроками кімнату, ще інші пакували речі, які вони мали залишити на зберігання.

Двоє їхали разом з Ольджі аж від Чівіта-Веккіа: високий худорлявий чоловік з кривим носом і маленький вусань у чорних окулярах. Один з них їхав в Асті, другий — в Турін.

Ольджі не був надто цікавий, в усякому разі в нього не було тієї поверхової, жадібної до пліток цікавості, яка живиться лише зовнішніми ознаками явищ. Він, як правило, довіряв своїм враженням, внутрішнім поривам симпатії чи антипатії. Якщо його хтось цікавив, він намагався зблизитися з цією людиною, витягти з неї якнайбільше життєвої есенції. Коли ж людина його не цікавила, Ольджі просто не помічав її.

Зараз він почував себе справді погано. Боліло не тільки серце, а й усе тіло. Він ненавидів своє хворе тіло, яке все-таки зрадило його. Ольджі ліг на лаву, підклав під голову замість подушки мішок.

«Якийсь я зробився гнилий», — подумав він, і це жорстоке, майже сатиричне усвідомлення свого стану виключало жалість, перетворювалося на життєву силу.

Ольджі глянув на білявого, який вже скинув свій прозорий плащ. На ньому була легка сорочка з широкими рукавами, розстебнута на грудях. Шкіра, вкрита легкою смагою і зігріта гарячою кров'ю, була наче

золота. Ольджі не міг відірвати від нього очей. Цей юнак воскрешав у нього любов до життя, і вона брала гору над похмурими видіннями. На землі ніщо не вмирає, молодість безсмертна, краса не може бути знищена.

Впевненість у тому, що життя невпинно тече і оновлюється, примусила його забути всі свої хвороби, всі лиха. Та існувала ще й інша дійсність, гірка й похмура, яку не міг освітити і зігріти навіть промінь краси і любові. Ця дійсність відокремлювала людину від справжнього життя, але не вбивала. І Ольджі відчув якусь тривожну любов, любов материнську, йому схотілося сказати юнакові слова життя, просвітити й підтримати його страшною істиною власного досвіду, попередити його, врятувати його. Врятувати? Незбагненна краса цього слова кинула його в дрож. Він нікого не міг врятувати. Ніхто нікого не міг врятувати.

Прийшов комірник, сказав їм:

— Заходьте по п'ятеро, не всі одразу.

Білявий вийшов один з перших, зник, не знаючи, що зігрівав когось своєю присутністю.

Ольджі лежав витягнувшись, заплющивши очі. Ніяка ілюзія, ніякі чари не зможуть розбити реальності цієї замкнутої на ключ кімнати. Камера-етап, на арестантському жаргоні — транзитка. Брудна транзитка. Та яке йому діло врешті? Нескінченні страшні дні пригасили почуття відрази і жаху, страждання набридло, каяття стало непотрібним і жалюгідним.

Повернувся тюремник.

— Швидше, швидше! — невдоволено сказав він. — Мені вже давно треба бути дома.

Він глянув на годинник-браслет. На підмізинному пальці лівої руки виблискувала маленька обручка, очевидно, недавно одружився, такий ще молодий тюремник... Незважаючи на втому, Ольджі тут-таки внутрішнім поглядом побачив скромну, але затишну квартиру — поняття затишку стало вже риторичною традицією — вазочка з квітами на столі, молода жінка щось шиє, навколо неї бігає, щось лепече дитина. Може, і дідусь живе з ними, її або його батько, старий поліцейський на пенсії, що вечорами читає урядову газету...

Ольджі бачив усе це абсолютно чітко, та веселіше йому від цього не ставало.

— А ваші речі де? — спитав, звертаючись до нього, тюремник, якому дуже хотілося скоріше кінчити все це і піти.

— Усе тут, — відповів, показуючи на мішок, Ольджі.

— Візьміть, що вам потрібно, а мішок треба здати в комору.

— Вже зроблено, — відповів Ольджі і показав зубну щітку, кусник мила і кілька аркушів туалетного паперу, серед яких була схована авторучка. «Може, не помітить!» — подумав він з фаталізмом азартного гравця. Тюремник не помітив.

— Беріть свої речі! — командував тюремник. — Та мерщій! Мерщій, кажу!

«Який я дурень! — в думці вилаяв себе Ольджі. — Даю волю фантазії і забуваю про корисні, потрібні речі! Можна було взяти з собою зошит. Що я робитиму ці три дні? Ще добре, що у мене є туалетний папір. Яка чудова знахідка для вчених бібліографів: книга, може, навіть непогана книга, написана на туалетному папері! Смієшся, старий циніку? А істина, старий ледарю, полягає в тому, що тобі більше не хочеться писати. Я розумію, писання нічого не дає, лише стомлює. Звісно, цікавіше дивитися у бінокль на гарненьких жінок, що роздягаються. Ех ти, старий сатир!»

Тюрма виявилася веселою, якщо гармидер і безладдя можна назвати веселощами. Камери були повнісінькі, як трамвай ополудні. Велике портове й торгове місто з своїми соціальними аномаліями широко постачає тюрмі клієнтів.

— Ідіть нагору, — щось жуючи, сказав інший тюремник.

Важко підніматися сходами із стосом білизни в руках. А колись ти хвалився, що можеш підняти триста кілограмів. Невже придане в'язня таке важке? Ковдра, два простирадла, пошивка, рушник, кухоль, миска, ложка — справді старцівське придане, а яке важке!

— Куди оцих? — спитав тюремник на другому поверсі.

— Трьох у двадцять дев'яту, одного в чотирнадцяту, — поштиво відповів в'язень, що виконував обов'язки писаря секції.

Він досвідченим оком обвів новоприбулих, певно, подумав, що поживитися тут навряд чи пощастить, і поважно пішов у маленьку комірчину, що правила йому за контору.

Сіцілієць, побачивши, що його замикають в одну камеру з Ольджі та високим в'язнем з кривим носом, схопив свої речі і вийшов. Він довго шепотівся про щось із тюремником, потім домовився з всемогутнім писарем.

— Ну що ж, залишайтеся удвох, — сказав їм тюремник і додав, хитро посміхнувшись: — Отой каже, що в нього коліт, і він мусить бути сам, ну та й вам краще, більше місця. Солом'яні матраци в тому кутку. Вам нічого не треба?

Здоровило з кривим носом мовчки розглядав стелю.

— Нічого, — відповів Ольджі. — Спасибі.

— На добраніч.

— На добраніч.

З крана капало, електрична лампочка світила ледве-ледве, унітаз смердів, койка гойдалася й рипіла, солома в матраці збилася. Впадати у відчай через такі дрібниці? В тюрмі буває ще й не таке. Ольджі роздягнувся і ліг, задоволений, що минув іще один день.

23

Здоровило сидів на унітазі й співав смішну любовну пісеньку, яку він сам тут-таки складав на мотив старовинної сіцілійської мелодії.

Ольджі прокинувся, з ненавистю глянув на ранкове світло, що просочувалося в камеру крізь «намордник» вікна. Попереду цілий клятий день, який треба якось прожити. Мерзота і бруд, що оточували його, проникали йому в самісіньке нутро, лилися в нього, як нечистоти в каналізацію, сповнюючи його огидою. Він зціпив зуби.

«Сила звички, — мерзота місць загального користування. До всього можна звикнути, з усім можна примиритися. Ні! Я не звикну і не примирюся. Я людина і хочу зберегти усі мої людські якості, усі привілеї людини. Навіть поетичне дивацтво: любов до гарних і чистих речей. Не хочу перетворюватися на щось подібне до отого унітаза».

Внутрішній зойк заспокоїв його. Він був навчений життям і не втратив чуття гумору, що не давало йому впадати в крайність. Він розплющив очі і сприйняв навколишню дійсність саме такою, якою вона була насправді. Цей кретин, що співає на унітазі, був справді кумедний, а співав він, як трубадур або менестрель.

— Я мужчина, що шукає і прагне кохання всіх жінок. Я великий мужчина, який кохає усіх жінок. Я такий гарний, що всі жінки кохають мене. О вродливі жінки, які ви гарні — о, які гарні!

— Браво! — сказав йому Ольджі. — Отже, ти красунь, якого кохають усі жінки. Правду кажучи, я цього не помітив.

— Авжеж! — захоплено вигукнув він. — Я гарний, і всі жінки кохають мене. Я великий мужчина, я прагну кохання усіх жінок...

День обіцяв бути довгим, одноманітним і нудним, як Сахара. Ну що ж, мандрівнику, іди вперед і не втрачай бадьорості.

Ольджі закачав рукава і заходився прибирати: три дні ця камера буде його домівкою. Він виліз на койку і зробив відкриття, що сповнило його радістю. Оаза в Сахарі? Мабуть, що так.

«Намордник» сантиметрів на двадцять не досягав верху вікна, і ця щілина, наче рамка, облямовувала апетитний шматочок зовнішнього світу. Навпроти в'язниці красувався новий будинок з свіжопофарбованими віконницями і балконами, праворуч — старі сірі будинки, покірливі і принижені, ліворуч — будівельна ділянка, ще заросла травою, а віддалік — край пагорба. Все це було надто далеко, щоб розглянути як слід деталі. Але такі перешкоди не лякали Ольджі; він змонтує свій оптичний інструмент, заборонену обсерваторію, і час минатиме приємно і непомітно.

— Матимемо з тобою розвагу, — сказав він здорованеві.

Але той уже лежав на своїй койці і смоктав недокурок. Він навіть не глянув на Ольджі. Все його життя складалося з пісеньок, жратви і унітаза, що ж до всього іншого, то хай земна куля перетвориться хоч на космічну туманність, йому байдуже.

— Ти звідки родом, Аполлоне? — вже дратуючись, спитав Ольджі.

Той мовчки курив, втупивши очі в стелю.

— Слухай-но! Я тобі кажу! — закричав Ольджі і штовхнув його в плече. Тепер він поводився, як справжній тюремний старожил.

— З Асті, — буркнув кривоносий. — І не в'язни до мене, дай мені спокій, душогубе!

Затопити йому в пику? Випрямити йому кривий ніс? Але нова людина в Ольджі перемогла стару, і та похмуро попленталася геть, сховалася десь на горищі.

Двері відчинилися, принесли сніданок.

— Так мало! — поскаржився кривоносий.

— Скільки належить, — відповів тюремник.

Ольджі віддав кривоносому свою каву і кусник хліба, що лишився ще від вечері. Вони помирилися. Тепер життя вже не здавалося Ольджі непотрібним, не викликало почуття втоми, йому треба було розв'язати ряд незначних, чисто практичних питань, дуже цікавих і приємних. Треба було роздобути шматочок картону і клей. Або лейкопласт, якщо клею не буде. Треба поговорити з санітаром і з прибиральником.

— На прогулянку! — сказав тюремник.

— Двері не замикають? — спитав Ольджі у приземкуватого кривобокого чоловічка у латаних штанях і білому кашкеті з капітанським якорем. Чоловічок курив люльку.

— А навіщо їх замикати? — відповів той. — Під час прогулянки не замикають.

Він смоктав свою люльку, тримаючи руки в кишенях, наче стояв на капітанському містку.

Ольджі чемно звернувся до прибиральника, неохайного чорнявого парубка з розтягненим у дурній посмішці ротом і колючими очима.

— Вибачте, чи не могли б ви дати мені шматочок картону?

— Картону?

Він швидко зметикував, що навряд чи матиме щось від Ольджі за свою послугу.

— Картону? — ще раз повторив він саркастично і плюнув. — Навіщо вам картон?

— Хочу зробити човника, — збрехав Ольджі.

— Човника, човника! — передражнив його прибиральник. — У мене нема картону. Звідки я його візьму?

— Вибачте, ваша величність! — сказав Ольджі.

Він застосував неправильну тактику, та коли б навіть підійшов до цього дурня, засукавши рукава, з розхристаною на грудях сорочкою, виставляючи татуювання, результат, очевидно, був би такий самий. Щоб починати комерцію, треба мати хоч якийсь капітал.

— Мені треба на медпункт, — сказав Ольджі тюремникові.

— Ну то йдіть, — відповів той.

— А де це?

— Отам, в кінці коридора.

— Я можу йти сам?

— А ви що, звикли ходити з почтом?

Ольджі пройшов у кінець коридора; там було кілька дверей, на кожних висіла табличка: «Медпункт», «Бібліотека», «Священик».

«Може, взяти щось почитати? — подумав він. — Але тут, мабуть, крім старого мотлоху, нічого нема».

Та іноді йому щастило знайти і щось цікаве. Хіба не він знайшов у Чівіта-Веккіа серед всякої халтури та життєписів святих твори Анни-Марії Ортезе, Трумена Капоте і «Сімейну хроніку» Пратоліні? Ольджі усміхнувся.

«А раптом я знайду тут Джойсового «Улісса»!»

Він тихенько постукав.

— Дозвольте?

— Заходьте! — відповів голос з-за дверей.

Біля столу, на якому купами лежали старі книги, сидів в'язень у пенсне і з величезною лисиною, що виконував обов'язки бібліотекаря, і заповнював картки.

— Чи можу я одержати книгу для читання? — прохально усміхаючись, спитав Ольджі.

— Книги видаються тільки у певні дні, — сухо відповів чоловік у пенсне.

— Але ж я тут транзитом і...

— Транзитникам ми взагалі не видаємо.

— Чому?

— Так тут заведено.

— Ким заведено? Вами?

— Ні, чому ж. Такий наказ дирекції. Сам синьйор директор наказав. А ви собі багато дозволяєте!

Він підвівся з стільця, мов розгніване божество. Ольджі посунув на нього впевненою і важкою ходою борця, борця старого, але все-таки борця...

— Я ще й не те собі дозволю... Зграя маленьких підлих мерзотників! На волі ви — дрібні злодюжки, шахруєте, може, гвалтуєте дівчаток, а скоро потрапите в тюрму, починаєте бити себе в груди, гнути спину, доносити, захоплюєте тепленькі місця, і все для того, щоб експлуатувати своїх таки товаришів. Гниди кляті!..

— Ви!..

— Заткни пельку, мерзото, бо заробиш такого ляща, що враз простягнешся під оцим столом.

Ольджі аж трусився від люті.

— Але ж я не знав!.. Я не думав... Не гнівайтесь, будь ласка!.. Коли вже ви так хочете читати, то я вам дам книжки, власні книжки, у мене є...

— Тримай їх при собі, свої книжки! Мені на них гидко дивитися, як і на тебе!

Ольджі вийшов у коридор, і лють його ущухла. «Ну й налякав я цю бундючну вошу», — подумав він весело.

Медпункт містився на другому поверсі, туди вели розбиті, майже темні сходи. Нагорі стояв карлик в подертому одязі, босий, з опухлим, вкритим синцями обличчям. Одне око в нього було перев'язане.

Ольджі несміливо постукав у двері. Ніякої відповіді, але за дверима голосно розмовляли й сміялися. Ольджі постукав сильніше. Двері прочинилися. В щілину хтось визирнув, чийсь голос запитав:

— Чого лізеш? Зараз не приймальні години. Тут лікар.

— У мене болить палець на нозі, мені треба трохи лейкопласта, — рішуче заявив Ольджі.

— Почекай.

Чекати довелося хвилин десять. Двері, нарешті, відчинилися, висунулася рука.

— Візьми... Це краще, ніж лейкопласт.

Ольджі одержав клаптик марлі і посміхнувся, але йому хотілося реготати, голосно реготати. Краще вже з усього сміятися! Він глянув на побитого карлика. У того навіть на грудях під подертою сорочкою темніли синці. Карлик подивився на Ольджі єдиним оком, яке теж запухло і мало страшний вигляд.

— А тобі добряче перепало, друже! — сказав Ольджі.

— Їх було чоловік двадцять, — відповів карлик. — Проклятущі! Сказали, що я чіплявся до дівчинки, але ж це неправда! Просто вони не хотіли, щоб я жив у їхньому районі, оце й усе. Я сам з Неаполя, і тут у мене нікого немає. Я нікому не робив нічого поганого, збирав ганчір'я... Іноді випивав, але дівчаток ніколи не зачіпав. Ох, як вони мене били, ці мерзотники! А потім і в тюрму потягли. Як кажуть, рогоносцем мене зробили та ще й побили...

— Прощавай, друже, — сказав йому Ольджі.

Він ішов коридором, задумливо дивився на двері: замкнені, німі, безжалісні. Ольджі підійшов до тюремника й сказав:

— Іду на прогулянку.

— Ідіть, ідіть, — відповів той.

Тюремний двір був поділений на кілька маленьких двориків, що утворювали півколо, в центрі якого стояла вишка, а на ній вартовий, який мав цілком мирний вигляд. Він прихилився до стінки у затінку й дрімав. Хвіртки усіх двориків були відчинені, крім двох, де гуляли одиночники. Ольджі зайшов у перший дворик, весь залитий сонцем, і примружив очі: він перетворився на крота, сонце сліпило його.

В цьому дворику було лише четверо в'язнів, вони сиділи на осонні і грілися. Вигляд одного з них вразив Ольджі: смаглявий брюнет, схожий на іспанця або мексіканця. Брюнет розстелив на землі великий махровий рушник і лежав на ньому, вигріваючись на сонці, мов велетенська ящірка. Ще молодий, але тіло жирне, особливо живіт, блискучий, як у Будди.

Ольджі помітив, що в розколинах стіни росте трава — жовта, суха, мертва. Як вона могла вирости? Він вийшов з одного дворика і зайшов у другий, частина якого залишалася в затінку. Тут було більше в'язнів. Деякі з них походжали туди й сюди, інші горді або боязкі, ні до кого не підходили, ще інші розмовляли між собою — здебільшого про спорт або про жінок, розповідали про свої злочини, ділилися надіями якщо не вийти сухими з води, то хоч дістати мінімальний строк.

Сіцілієць з Агрідженто гуляв із земляком з Палермо, який вже давно жив у Марассі. Побачивши Ольджі, він гукнув йому:

— Стережися цього божевільного!

Він голосно засміявся, його земляк засміявся теж. Ольджі вийшов і з цього дворика, зайшов у третій. Тут точилася азартна гра. В'язні грали, сидячи на землі або навпочіпки, як це роблять араби, час од часу кидаючи заяложені карти. Ольджі побачив тут вродливого білявого молодика, який приїхав разом з ним. Білявий не грав, а дивився, як грають інші. Він був у самих тільки трусах. Він немовби випромінював молодість, красу і невинність, здавалося, він випадково опинився серед цих людських покидьків. Ольджі дивився на нього, на нього одного, чистого бога, який спостерігав, як грають оці паршиві мусульмани, ці брудні злочинці... Молодикові скоро набридло дивитися на картярів, він вийшов із затінку, де сиділи гравці, на осоння. Тут він зробив кілька піруетів, немовби виконував індійський ритуальний танок, попрямував до виходу і зник.

Залишався останній двір. Половина його теж була в затінку, друга половина на сонці. Там Ольджі побачив сарцанця, який прав під краном носову хустку.

— Alors, mon vieux, ça va? [1] — спитав Ольджі.

— Ça va, — відповів сарцанець і знизав плечима.

Там був і отой з Больцано. Він стояв біля вбиральні, чекаючи своєї черги, широко розчепіривши ноги й засунувши великі пальці рук за пояс. Обличчя його під есесівським кашкетом зберігало той самий жорстокий вираз.

Ольджі почав розглядати інших в'язнів, що були в цьому дворі. Всі незнайомі, але здавалося, що він їх уже десь бачив. Отой маленький сухий чоловічок з шкіряною браслеткою на зап'ястку правої руки. Або отой великий чоловік з в'ялим тілом, що весь час плював крізь металеві грати, які відокремлювали двір від занедбаного городу. Або отой незграбний велетень, весь вкритий татуїровкою. А он ще старий з мутним поглядом водянистих очей і підозріливо жіночний і гарний флорентієць, що ходив, погойдуючи стегнами.

У Ольджі нестерпно заболіла голова, і він сів у затінку під муром.

(Закінчення в наступному номері)

З італійської переклали
Катерина БОЧАРНИКОВА
та Севір НІКІТАШЕНКО

[1] Ну як, голубе, все гаразд? (франц.).

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ІЗ СЛОВОМ БОЖИМ... Командування американських військ у В'єтнамі, пояснюючи причини своїх воєнних невдач, посилається також на недостатню кількість військових священиків, які повинні нести слово боже в солдатські маси. Рішенням Пентагону кількість військових священиків тепер збільшується з 274 до 455.

ТОЧНА АДРЕСА. Міські власті Нойштадта у Західній Німеччині випустили ілюстрований путівник для туристів, які приїздять сюди на традиційне щорічне спортивне свято. У тому путівнику подаються точні адреси всіх колишніх націстських організацій: гітлерівської партії, організації молоді — гітлерюгенд, СС, штурмових загонів СА тощо. Автори довідника у передмові зазначають, що вони прагнули задовольнити «загальний інтерес туристів до історії міста».

ПРОФІЛАКТИКА. Велика італійська фірма готового одягу в Мілані рекламує свої вироби такими словами: «Одяг нашого виробництва, крім своєї краси і елегантності, здатний також уберегти вас від різних неприємних інцидентів — у ньому вас ніхто не прийме за американців».

ЩЕ ОДНА ОЛІМПІАДА. В австрійському місті Гмундені проведено «Олімпіаду нюхання тютюну». Переможцем серед учасників виявився італієць Карло Ундіні з Сіцілії. Він протягом одної хвилини втягнув в себе три грами тютюну, встановивши цим світовий рекорд з цього виду «спорту». На олімпіаді прийнято рішення влаштовувати її віднині щороку.

В глибині Кордільєрів

Південноамериканські індіанці— гуайки ще й сьогодні живуть так, як жили в кам'яному віці, являючи собою етнографічну загадку. Кочові орди цього племені, кожна по кілька сот чоловік, не зводять навіть тимчасових жител, не вміють вирощувати рослин, не роблять запасів їжі, не знають одягу. В минулому не було відомо нічого певного про цих мешканців первісного лісу в глибині парагвайських Кордільєрів, куди вони втекли від колонізаторів, зберігши й донині уклад життя, який ніде більше не існує.

І хоча гуайки вміють спритно і безшумно пересуватися в лісі, м'ясо вони їдять дуже рідко, бо не вміють розставляти пастки і плести тенета, чим успішно займаються сусідні племена. Гуайки не знають про волосінь, вершу та отруту «тімбо», поширені серед індіанських племен Південної Америки.

Парагвайський ліс не багатий на фрукти, проте він дає у великій кількості прекрасний мед — основний продукт харчування цього племені. Предмети побуту гуайків служать в основному для збирання і зберігання меду, обробки воску, який широко використовується для виготовлення предметів ужитку.

Тут є два види бджіл, що не мають жала. Обидва вони значно менші за європейських. Одні живуть у дуже маленьких вуликах і роблять не стільники, а ліплять з воску міхурці, подібні до горіхів. Ці міхурці сполучені між собою і наповнені медом. Щоб дістати його, треба лише відкрити вулик і проколоти паличкою воскову оболонку.

Другий вид бджіл селиться в дуплах дерев та в кам'яних заглибинах.

Гуайки опоряджають воском зброю (лук, стріли, списи) і деякі предмети хатнього начиння — казани для витоплення того ж таки воску, посуд для транспортування і зберігання їжі; воском прикріплюють наконечники списів до основи комиша.

Казани виліплюють з глини, змішаної з воском: їх не випалюють, але добре просушують, після чого в них можна на слабкому вогні перетоплювати стільники на віск.

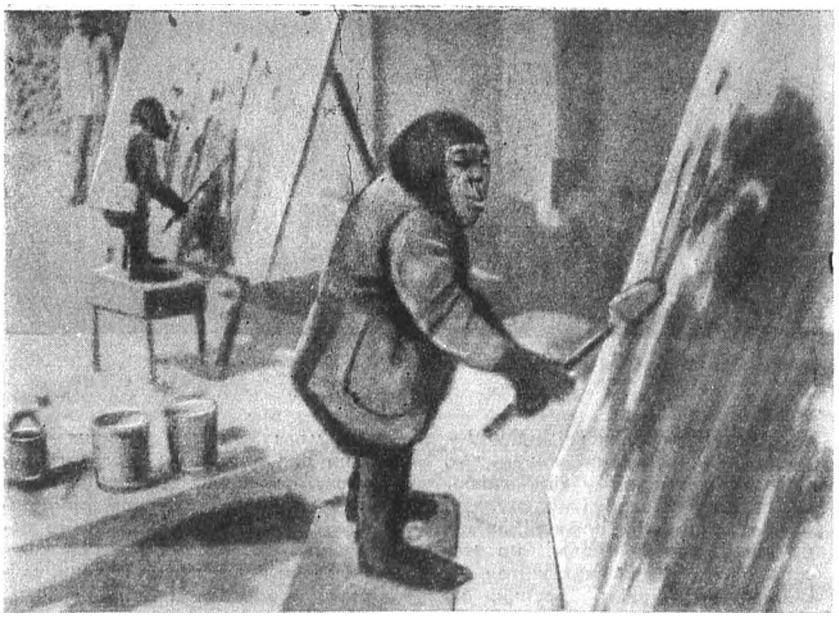
Дерев'яні лук, стріли, списи обов'язково навощують, щоб вберегти їх від вологи. Навощують також сплетені з рослинного волокна мотузки завдовжки до 10 метрів. З волокна деревного лубу плетуть кошики. В таких, залитих воском кошиках зберігають мед.

Грубо обтесана кам'яна сокира — головне знаряддя боротьби з природою. За її допомогою насамперед відкривають вулики в дуплах дерев. Гуайки вилізають на високе дерево і на рівні вуликів прив'язуються мотузкою, яку носять накрученою на передпліччі лівої руки.

Віск входить також до складу фарб, якими жителі племені розмальовують своє тіло. Дрібним дерев'яним посудом — дуже примітивним і відомим лише тут — та горщиками для меду обмежується короткий перелік інструментів, що представляють матеріальну культуру цієї «медової цивілізації».

«Медова цивілізація» індіанців-гуайків являє собою дуже давню лісову культуру, котра могла вціліти у східних лісах Парагваю лише завдяки виключній ізольованості.

Французький етнограф професор Жан Вільяр був першою «білою людиною», яка переступила кордон, що відділяв гуайків від усього світу; він написав про них книгу.

МАВПИ БІЛЯ МОЛЬБЕРТІВ

Дивлячись на цих незвичайних художників, що так завзято працюють біля своїх мольбертів, дехто, звичайно, згадає сенсаційні повідомлення, якими ще два-три роки тому рясніли сторінки газет багатьох західних країн. Наведемо самі тільки заголовки тих повідомлень:

«Мавпочка Бетсі створила абстракціоністський шедевр!»

«Шимпанзе Джек — великий майстер композиції!»

«Мавпи-художники — конкуренти людини!»

Ажіотаж посилювався ще й завдяки тому, що за мазанину, яка виходила з-під мавпячого пензля, деякі багатії платили грубі гроші, а мистецтвознавці і критики з ученими титулами писали про неї великі й цілком серйозні статті і дослідження...

Потім заповзятливі ділки почали залучати до образотворчого мистецтва кудлатих песиків, котів і навіть папуг, поповнюючи ними лави абстракціоністів. Хтозна, до чого б докотилася ця тваринно-мистецька хвиля, якби вона не обернулася на те, чим є насправді, — просто ще одним доказом того, що тварин можна дресирувати.

Нам невідомо, що роблять тепер із своїми покупками ті, хто платив великі гроші за витвори мавпячого пензля і ослиного хвоста. В усякому разі, такі покупці й цінителі тепер майже повністю перевелися. Та й газетярі перестали приголомшувати світ повідомленнями про нових геніальних чотириногих художників.

А от дирекція Токійського зоопарку, де зроблено це фото, вигадала дуже веселу і дотепну річ. Тут малюючих мавп поставили, так би мовити, на їхнє місце. Мавпи, що так завзято орудують пензлями, — це просто веселий атракціон. Ніхто з працівників зоопарку не збирається писати про чотириногих художників статті й дослідження, ніхто не має наміру продавати і купувати їхні витвори.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ОПЕРАЦІЯ «ПОВІТРЯ». У боротьбі з автомобільними заторами на вулицях Нью-Йорка, поліція застосовуватиме тепер вертольоти. Всі автомобілі, що зупиняються в недозволених місцях, будуть підніматися поліцейським вертольотом в повітря і транспортуватися за межі міста.

МИСТЕЦТВО І ЖИТТЯ. Якийсь Пауло Кавало з бразільського міста Ріо-де-Жанейро тривалий час спритно спекулював неіснуючими земельними ділянками, будинками та іншим уявним нерухомим майном. Спійманий нарешті на гарячому, Кавало заявив на суді на своє виправдання, що він є переконаним абстракціоністом. Виходячи з цього, для нього не має значення той факт, чи існують насправді всі оті земельні ділянки, будинки тощо. «Для мене найголовніше, — пояснив дивний абстракціоніст,—що я здатний уявити собі їхнє існування...»

Судді з Ріо-де-Жанейро, виявили цілком конкретне ставлення до цієї проблеми і засадили шахрая за грати.

БЕСТСЕЛЕР. Один нью-йоркський книготорговець широко рекламував новинку, що надійшла до нього в продаж, під таким девізом: «Тисяча порад, як зберегти на все життя любов свого чоловіка». Новинку охоче купували, особливо жінки. Це була куховарська книга під назвою «Тисяча порад з хатньої кулінарії».

СУВОРІ ПРАВИЛА. У всіх шведських митницях іноземці, які в'їжджають до цієї країни, можуть прочитати таке суворе попередження:

«Отруту дозволяється ввозити лише в розмірах, які не перевищують норм власного споживання».

А. БІЛЕЦЬКИЙ

МІФОЛОГІЯ, МАГІЯ І ФАНТАЗІЯ

Автор оповідань-переказів із давньоіндійської літератури та фольклору, які ми публікуємо нижче — сучасний індійський письменник Разіпурам Крішнасвамі Нараян. Він народився 1906 року в місті Мадрасі, в південній Індії, на Коромандельському узбережжі Бенгальської затоки Індійського океану, в столиці однойменного штату сучасного Індійського Союзу, в давній країні дравідійського народу тамілів — Карнатік. Це було ще за часів британського панування, коли весь великий азіатський субконтинент — Індостан — з усіма його різномовними народами та племенами складав заморську частину британської колоніальної імперії. Закінчивши в 1930 році «Махараджа Коллеж» у місті Майсурі (штат Майсур), Р. К. Нараян стає відомим у літературі від 1935 року своїми романами «Свамі та його друзі», «Бакалавр», «Вчитель англійської мови». Ці перші його твори змальовують життя індійської інтелігенції часів британського панування, її участь у визвольній боротьбі народів Індії проти спільного ворога — британського імперіалізму. Очевидно, рідною мовою письменника є тамільська — одна з дравідійських мов південної Індії, яка має багатовікову літературну традицію, але він пише і видає свої твори англійською мовою, яку залишила в спадщину різномовним народам Індії та Пакистану колишня британська адміністрація. З пізніших творів Нараяна тут можна згадати романи «Фінансовий експерт», «Чекаючи на Махатму», «Містер Сампес», «Святий Раджу», збірки оповідань «День астролога», «Вулиця Лоулі», «Дні Мальгуді», а також нариси та фейлетони. В своїх великих романах та окремих оповіданнях він цілком реалістично змальовує життя простих людей своєї батьківщини, життя з усіма контрастами капіталістичного світу, що досягають потворних розмірів у ще недавно колоніальній країні, економічно відсталій чи затриманій на низькому рівні розвитку майже двохсотрічним господарюванням колонізаторів. Можна по-різному оцінювати досить складну та суперечливу творчість Р. К. Нараяна [1], але у викритті релігійних і кастових передсудів, характерних для його батьківщини і шкідливих на її шляху до кращого майбутнього, вона безперечно прогресивна. У виданій «Інститутом народів Азії» АН СРСР збірці статей під загальною назвою «Культура современной Индии» (Москва, 1966) творчість Нараяна оцінюється так:

«Данину песимізму, фаталізму, а інколи і містиці віддає Р. К. Нараян у таких загалом реалістичних романах, як «Фінансовий експерт» і «Чекаючи на Махатму» (англійською мовою), що викривають колоніалізм і пережитки минулого». Але якщо можна Нараянові закинути містицизм, то він має характер того містицизму, який ми знаходимо, наприклад, в творах М. О. Булгакова «Дияволіада» чи «Майстер і Маргарита», тобто йдеться, по суті, про художній прийом, а не складову частину ідеології автора. Крім того, треба мати на увазі, що джерелами натхнення для Р. К. Нараяна є давня індійська література та сучасний індійський фольклор, а ці джерела невід'ємні від міфології і релігії, які так пишно розквітли на плодючому грунті Індії. Ще в сивій давнині (в усякому разі задовго до застосування письма сучасного типу в цій країні) з народних переказів давніх індійців про справи богів і героїв виріс найбільший у світовій літературі епос — свого роду епічні енциклопедії давньоіндійського життя: «Рамаяна» — епос про пригоди героя Рами, який був утіленням («аватаром») бога Вішну, і «Махабхарата» — епос про боротьбу двох міфічних родів Пандава і Каурава або точніше за назвою — історія Бхаратів, тобто нащадків міфічного героя Бхарата. Після їх письмової фіксації ці великі епічні твори не перестали існувати в усній народній традиції. Як розповідає сам Нараян («День астролога», 1947).

[1] В російських перекладах було опубліковано такі твори Р. К. Нараяна: «Святой Раджу», вид. ГИХЛ, Москва, 1961 (з передмовою Н. Демурової) і те саме в журналі «Иностранная литература», 1960, №№ 6—7. Про нього можна прочитати в УРЕ, том 9, також у згаданому журналі рецензію Е. Калинникова «Дань Нарайана древнему эпосу» (про книгу «Боги, демони та інші), 1966, № 11, ст. 275—276: там же «Дискуссия об индийской литературе», 1961, № 3.

навіть і тепер у багатомовній (179 мов із 544 діалектами!) і ще в значній мірі малописьменній Індії старі люди співають по селах про пригоди славного героя Рами та його коханої Сіти, про мавпячих царів Гануманта та Сугріву, про жахливого велета Равану, про вірну жінку Савітрі, яка повернула до життя свого чоловіка Сатьявата, відпросивши його собі в самого бога смерті Ями, про Наля — царя нішадхів, якого чотири боги посилають висватати для них царівну відарбхів Дамаянті, про старого аскета Чьяванту, який одружився з юною царівною Суканья і якому божественні близнята Ашьвіни повертають молодість, і ще про безліч інших богів, півбогів, героїв і простих смертних героїчної передісторії. В своїй новій книзі: «Боги, демони та інші» (1965) Нараян, очевидно, захопився бажанням позмагатися з старими індійськими казкарями і викласти їх скарби сучасній високо освіченій публіці, що, всупереч своїй високій освіті, дуже мало знає про його батьківщину, її давні традиції та її багатовікову і своєрідну культуру.

Коли йдеться про Індію, то наша інтелігентна публіка згадує при цьому про чудеса йогів (у нас вважається, що «йоги» — це множина, а однина буде «йог»), яких плутають із мандрівними фокусниками-заклиначами гадюк, факірами (арабське «факір» — бідняк, жебрак). Проте за останній час як закордоном, так і в нас дуже зріс інтерес до індійських йогів, до їх фізичних вправ, до їх «гімнастики», за допомогою якої нібито можна досягти високого ступеня фізичної досконалості. Одного разу до автора цих рядків звернулася група юнаків, які одностайно висловили бажання вивчати санскрит — стародавньоіндійську мову, або принаймні гінді. Звичайно, він був здивований і не розумів, у чому справа, але незабаром з'ясувалося, що йдеться не так про мову, як саме про можливість ознайомитися з основами «таємної науки» йогів, що стала приступною після публікації в Ашхабаді перекладу «Йогасутри» [1].

Слово «йога» можна було б перекласти нашими «застосування, заняття, засіб», але, крім того, так називається одна з шести систем стародавньоіндійської «класичної» філософії. Вона розвинулася на основі первісної магії та шаманізму з одного боку, а з другого — на основі іншої філософської системи під назвою «санкхья» [1] («число, обчислення»), якої вона вважалася практичним застосуванням. Філософська система «санкхья» розглядає світ як співіснування двох абстрактних принципів: «пракрті» («творіння, природа») і «пуруша» («дух, світовий дух, індивід»). «Пракрті» складається з трьох основних якостей (гуна): «доброти» («саттва»), «туману» («раджяс», тобто пристрастей, що затуманюють розум), «темряви» («тамас», тобто темряви незнання, неуцтва). «Доброту» слід розуміти як відсутність пристрастей, безпристрасність, «туман», навпаки, це невпинна діяльність, активність, а «темрява» — безсиле незнання, неуцтво. Всі ці якості могли б перебувати в природі (пракрті) в цілковитій рівновазі, і тоді на світі нічого не відбувалося б і взагалі не було б нічого. Але їх рівновага постійно порушується. Котрась із цих якостей починає переважати над іншими, і тоді з «пракрті» випливають (еманюються) нові величини в числі ще 23, які і складають собою той світ, що його ми сприймаємо органами наших почуттів. Поряд із «пракрті» існує рівносильний їй принцип «пуруша» (власне — «людина», індивід; індивідуальна душа і світовий дух чи «я»), нездатний діяти, відчувати, думати, бажати. Кожний «пуруша» існує незалежно від усіх інших, а взагалі на світі — їх безліч; він не може спілкуватися ні з іншими «пурушами», ні з «пракрті». Він є лише як дзеркало, що відбиває все, що відбувається перед ним. Він споглядає світ, не втручаючись у гру його марних ілюзій («мая»). Ці два принципи — активний без розуміння і розумний без акції, без дій — творять світ. Щоб ми могли зрозуміти причину пасивності «світового духа», нам треба розглянути давньоіндійські докази на користь необхідності цієї бездіяльності. Вони починаються запитанням: що таке «я»? Чи можна ототожнити мої почуття, мої переживання, моє сприймання, мою свідомість і взагалі якийсь психічний факт із моїм «я»? На це запитання дається негативна відповідь. Якщо моє почуття було б «мною», то «я» міг би за своїм бажанням відчувати те чи інше, але «я» цього не можу. Отже, мої почуття — це не «я». Другий доказ: коли б «я» не було позбавлене всяких якостей, воно змінювалося б, розвивалося б, творило б, а це означало б, що існують дві творчих сили, два паралельних творіння, а це неможливо. Нарешті, якщо цей доказ вас не переконує, залишається ще один. «Я» позбавлене пристрастей й цим протилежне до «природи» тому, що воно може стати таким, може звільнитися від пристрастей. Для цього «йому» слід зрозуміти, що саме належить «йому», а що — «природі», зрозуміти, що все, що не є «я» — це лише ілюзії, які в «ньому» відбиваються, а ілюзії — це гра якостей із якостями. Коли «я» це зрозуміє, марний світ зникне, перестане існувати. А що ж буде з «я»? Воно досягне остаточного «визволення» («мокша»), або, як ви, певне, здогадалися, і саме перестане існувати. А це і є найвищий ступінь досконалості і кінцева мета цього «я». Система «йога» була, згідно з традицією, викладена в формі окремих афоризмів у так званій «Йогасутра» — книзі, авторство якої приписується відомому граматику Патаньджялі (II ст. до н. е.). Ця система чи, точніше, застосування в житті філософії «санкхья», уможливлює для свого послідовника досягнення абсолютної байдужості «я» перед ілюзіями «природи». Послідовник її — «йогі», або «йогін» (аскет), перебуває в стані абсолютної нерухомості, не звертаючи уваги ні на що зовнішнє, що відбувається навколо нього. Він добровільно піддає себе жахливим мукам, щоб виробити в собі абсолютну байдужість до почуттів, до зовнішнього світу і до свого внутрішнього світу. Такі аскети («йогіни»), які, наприклад, роками стояли нерухомо на одній нозі або навіть — на голові, викликали жах і подив у звичайних людей.

Забобонні люди вірили, що аскети наділені надприродною силою, що вони можуть творити чудеса, що своїм аскетизмом вони досягли такої досконалості, що

[1] Переклад академіка АН Туркменської РСР Б. Л. Смирнова, вміщений у книзі: «Махабхарата. VII, часть 2. Книга о Бхишме. Отдел «Бхагавадгита» (кн. VI, гл. 13—24). Книга о побоище палицами (кн. XVI)» (Академия наук Туркменской ССР), Туркменское издательство, Ашхабад, 1963; Послесловие. Санкхья и йога, ст. 87—243.

[1] В усіх наведених у статті та перекладах власних індійських назвах та загальних (апелятивних) словах нашу літеру «г» слід читати, як російську «г», відповідно англійську «g», напр., у слові «go»; нашу літеру «х» слід читати, як англійську «h», напр., у слові «he».

можуть змагатися з добрими і лихими божествами, з богами і демонами. Ця віра є характерна для примітивного суспільства, де існувала магія і чаклуни-шамани. Безпорадна перед силами природи первісна людина була певна того, що може вплинути на природу, підкорити її собі з допомогою магії — чаклунства, таємного знання. Існувало кілька родів магії, серед яких велике значення в первісному суспільстві мала словесна, або вербальна магія. З допомогою молитви, закляття, магічної формули (мантра, тантра) можна було вплинути в бажаному розумінні не тільки на природні сили, стихії та живі істоти, але і на надприродні, які існували в уявленні первісних людей,— на богів та антибогів, як висловлюється Р. Е. Нараян.

Хто такі давньоіндійські боги (сура, дева, адітья)? Як і в інших народів на «релігійному» ступені розвитку, це обожествлені явища природи, наприклад, вода (Апас), вогонь (Агні), небо (Дьяус, Варуна), земля (Пртхіві, буквально «Широка»), сонце (Сур'я, Савітар, Мітра), місяць (Чандра, Сома), зоря (Тара), світанок (Ушас), вітер (Ваю, Вата, Марут), дощ чи дощова хмара (Парджянья), гроза (Рудра), грім (Індра). Крім того, обожествлення зазнали і деякі загальні поняття, наприклад, Брахма (власне «молитва», а згодом «владар магічної сили молитви»), Дхарма («закон»), Кама («бажання», «кохання»), Адіті («безконечність»), Кала («час») тощо. Із маси богів згодом висуваються верховні боги, як наприклад верховна трійця (трімурті) пізнішого брахманізму: Брахма («творець»), Вішну («охоронець»), Шіва («згубник»). Звичайно богів уявляли в образі людей, але на відміну від людей боги не потіли, не блимали очима, не торкалися ногами землі, на них завжди були гірлянди з свіжих квітів, вони не мали тіні.

Поряд із богами — владарями староіндійського Олімпу (до речі, місцем перебування богів, крім різних небес, було гірське пасмо Гімалаїв з їх сніговими верховинами) у Ведах називаються також рівноправні з ними «асури», але згодом ці асури (адева, дайтья) починають виступати як супротивники власне богів (сура, дева, адітья). Ця ворожнеча «дева» і «асура» була відбиттям у давньоіндійській міфології історичного факту розпаду первісної єдності індоіранських племен на іранські племена та індійські племена, які перекочували на рівнини Індостану. В іранців «ахура» (Ахура-Мазда) залишилося як назва доброго божества, а «даева» перетворилися на злих демонів, а в індійців протилежно до цього: добрі божества залишилися під назвою «дева», а їх ворогами стали «асури». У великих епічних творах давньої Індії — в «Рамаяні» та «Махабхараті» — докладно розповідається про причину та наслідки розбрату сурів та асурів (адітья та дайтья: нащадків Аділі та Діті). Спочатку вони майже нічим (окрім, мабуть, великої мудрості) не відрізнялися від звичайних людей — простих смертних. Вони народжувалися, жили, старіли, хворіли і вмирали. Це їм не подобалося. Вони почали роздумувати над тим, як їм завжди бути молодими і здоровими і ніколи не вмирати. Нарешті, вони знайшли спосіб. Треба було здобути еліксир вічного життя та вічної юності «амрта» (як у давньогрецьких богів амбросія і нектар). Усі вони разом прибули на берег «Молочного океану» (Кшіродасья самудра) і приступили до його збивання. Для цього вони занурили в «Молочний океан» гору Мандара і обкрутили її, як мотузкою, стоголовим царем змій Васукі. Це виявилося дуже небезпечним для всього світу взагалі і зокрема для самих богів, бо із дна океану піднялася жахлива отрута «халахала». Світ неодмінно загинув би разом із усіма богами, якби вони не вблагали бога Шіву проковтнути цю отруту. Відтоді його шия стала темно-синьою (Нілакантха). Далі збивання пішло успішніше. З океану виринув чудодійний лікар богів Дханвантарі з красунями апсарасами (німфами), з'явилася сама богиня краси — Лакшмі, а за нею чудова Варуні (дочка бога Варуни), перший кінь — Уччяйхшьравас, перлина всіх перлин — Каустубха і, нарешті, довгоочікувана Амрта. Отут і почалася страшенна бійка між девами і асурами, двома племенами богів, за оволодіння джерелом безсмертя та вічної юності. Ми не зупинятимемося на перипетіях цього космічного конфлікту, в якому на допомогу асурам прийшли жахливі демони-ракшаси. Сили були рівні з обох сторін. Світ мусив загинути. Але (цитуємо «Рамаяну», 1, 45, 42—43, Бомбейське видання), «коли все було зруйновано, тоді Вішну могутній поспішно схопив Амрту з допомогою Маї, яка затуманює почуття. Ті, хто виступив проти Вішну, котрий не може загинути, проти найвищого серед людей, всі вони були розтрощені в битві богом Вішну могутнім»...

Але що таке народження, життя, смерть? Це просто «цикл ілюзій» (самсара), це тільки так нам здається. Той, хто не позбавився бажань, не вмирає в нашому теперішньому, матеріалістичному розумінні: він просто переходить до іншого життя, його «душа» переходить до іншого тіла. Це так званий метемпсихоз чи переселення душ. Світ — це безконечний ланцюг існувань, життя — окрема його ланка. Хто не досяг повної бездіяльності, вчиняє вчинки (карма). За них він може бути нагороджений або покараний в наступних існуваннях. Муха, в нагороду за добрий учинок, може знову народитися людиною, а людина, на кару за поганий учинок, може в наступному існуванні стати мухою. Великий гріх — убити живу істоту, бо ти не знаєш, чия душа живе в її тілі. Мудрець прагне визволення від безконечних існувань (чи «перевтілень») і досягає цього своєю бездіяльністю. Проте щось відбувається в ілюзорному світі навколо нього, і важко йому, який може посперечатися з найвищими богами, не втручатися в справи — за виразом сучасних нам фізиків — мега-, макро- і мікросвіту.

Космічна сила, якої досягає аскет, може подолати навіть такі непорушні бар'єри, як поділ суспільства на касти («варна» — буквально «колір»).

Після завоювання північної Індії (басейни рік Інду і Гангу) арійськими племенами (предками пізніших індійських та іранських племен), завойовники встановили поділ на касти — своєрідну ієрархію чи драбиноподібну структуру, де верхні щаблі — панівна верхівка, а нижні — пригноблені маси. Первісно цих каст було чотири: брахмани — каста жерців, найвища верства, кшатрії — каста царів (раджа) і воїнів, найвища після брахманів, вайшья — каста землеробів і торговців, шюдра — первісно каста рабів і наймитів. У принципі всі ці касти мусили бути ізольовані, одруження між членами різних каст обмежувалися, і, як правило, діти, що народжувалися від батьків із

різних каст, зараховувалися до нових змішаних каст. Так, наприклад, дитина, народжена від батька-брахмана і матері-шюдра, вважалася членом касти парашява (рибалок), а від батька-шюдра і матері-брахмана — членом касти чандала, до якої належали сміттярі та кати, одна з найбільш знехтуваних каст. Із часом кількість каст в Індії значно збільшилася. Напередодні їх формального скасування в 1955 році їх налічувалося там 3 500. І хоча тепер вони вважаються скасованими, забобони і передсуди, пов'язані з їх існуванням, зберігаються до наших днів. Можете уявити собі, якою тяжкою карою для Трішанку (з оповідання «Вішьвамітра») було виключення його з касти царів і воїнів (кшатріїв) і зарахування до найнижчої з каст — касти катів і сміттярів — чандала. Проте хоч магічна сила аскета Вішьвамітри і не була ще достатньою, щоб перенести його живцем до «неба Індри» (Індралока), але її вистачило, щоб створити свого роду «антинебо», де міг розкошувати в позі догори ногами цей раджа-чандала. Найвища амбіція Вішьвамітри, який первісно і сам належав до кшатріїв, полягає в тому, щоб одержати звання «брахманського мудреця» (брахма-рши) замість «кшатрійського мудреця» (раджа-рши) і тим самим перейти до касти жерців-брахманів. Таку нагороду міг дістати аскет, який магічною силою зрівнявся з богами.

Поряд із оповіданням про вірну жінку Савітрі, що про неї ми згадували вище, в фольклорі та літературі Індії однією з найулюбленіших тем є тема безмежної відданості жінки своєму чоловікові. Найвищою з доброчесностей зразкової дружини вважалася в Індії добровільна смерть на погребному вогнищі померлого чоловіка (так звана «саті»). Що ж до чоловіків, то їм дозволялися багатожонство (полігамія) і багатошлюбність і, власне, не існувало уявлення про подружню невірність чи зраду, коли йшлося про чоловіка, а не жінку. Жити, крім законних жінок, ще й з продажними вважалося для чоловіків цілком етичним. Доброчесність чоловіків і жінок була зовсім не пропорційна: те, що дозволялося чоловікові, заборонялося жінці. На перший погляд нам може здатися цілком незрозумілою поведінка героїні оповідання про шахрайство з браслетами («Непарний браслет»), зокрема після несправедливої страти її чоловіка. Щоб добитися справедливості від богів, вона відтинає собі перса. Це означає, що після вбивства її чоловіка, вона так само вмирає як жінка — його смерть є разом із тим її смертю. Своєю самопожертвою вона досягає того, що, як вірна жінка, зможе з'єднатися з своїм чоловіком в іншому житті.

Ніде в світі віра в чудодійну силу людської мови не була така непохитна, як у стародавній Індії. Навіть ненависна нашим школярам граматика для давніх індусів була священною дисципліною: «в'якарана» — власне «аналіз», тобто аналіз священних текстів: вед, брахманів та упанішадів. В'якарана мусила забезпечити правильну вимову, правильне читання текстів. Найменша помилка в читанні священного тексту — це великий гріх і не лише для людей, але і для богів. Така помилка може мати згубні наслідки, може навіть коштувати життя, як це було з богом Тваштром, котрий хотів знищити бога Індру за допомогою жахливого заклятя, але помилився в одному наголосі і через це загинув сам.

Тому не дивно, що посланому сурами до асурів юному Качі потрібно було немало часу, щоб добре засвоїти «мантру відживлення» (в оповіданні «Яяті»). Бездоганне знання цієї магічної формули стало в пригоді навіть тоді, коли від Качі, знищеного асурами, не залишилося майже нічого, крім порошку, що з їжею опинився в шлунку його вчителя. Досить було правильно прочитати «мантру відживлення», щоб Кача вийшов живий, цілий і здоровий із учительського шлунка, але в такому разі вчитель мусив загинути. Але і в цьому трагічному випадку придалася та сама могутня мантра. Нехай загине вчитель, а учень відродиться з його шлунка. Адже учень бездоганно знає формулу відживлення і, відживлений, зможе відживити вчителя.

Оповідання про царя Шібі Ушінара є одним із численних другорядних чи вставних епізодів із найбільшого епічного твору давньої Індії «Махабхарати». Його можна назвати типовим для індійської релігійної моралі етичним казусом. Справедливий раджа Шібі за всяку ціну мусить оборонити переслідуваного соколом голуба, що виснажений упав царю на коліна, але цар не може скривдити зголоднілого сокола, який повинен годувати свою родину. Коли Шібі жертвує своїм тілом, щоб урятувати голуба і нагодувати сокола, виявляється (це так для нас із вами, а індійські слухачі або читачі знають про це заздалегідь), що голуб — це не голуб, а бог вогню Агні, що сокіл — це не сокіл, а верховний бог Індра і що боги хотіли перевірити Шібі Ушінару, чи дійсно він такий справедливий, як про нього кажуть. Своєю самопожертвою він переконав їх, і його буде винагороджено в іншому житті.

Оповідання про мудреця Вішьвамітру має коріння в глибокій давнині. В ньому йдеться про змагання в «святості» або «досконалості» представників двох старовинних жрецьких родів. Мудрець (рши) Вішьвамітра вважався автором третьої книги найдавнішого збірника релігійних гімнів Індії, що називається «Рг-Веда» (або «Рігведа») — «знання співів». Його супротивник рши Васіштха так само вважався автором восьмої книги цього збірника. Таких давніх збірників під назвою «веда» («знання») збереглося до наших днів чотири. Крім названої — є ще «Сама-Веда» («знання мелодій»), «Яджюр-Веда» («знання молитов» чи «заклять») і «Атхарва-Веда» («Веда атхарвів»), тобто якогось давнього жрецького роду. Ці збірники являють собою біблію індуїзму (або брахманізму), тобто найпоширенішої в Індії (як давній, так і сучасній) політеїстичної релігії.

Р. К. Нараян черпав сюжети своїх оповідань про богів і героїв із джерел різних епох і різного походження, але всі ці джерела стали складовими частинами різномовної та різноплемінної індійської культури, яка так багато дала для циклу культур південної та південно-східної Азії. Її внесок у ці культури можна порівняти хіба що з внеском античної греко-римської культури в культурну скарбницю пізніших європейських народів.

Р. К. НАРАЯН

БОГИ, ДЕМОНИ ТА ІНШІ ЯТІ

Боги на чолі з Індрою[1] завжди програвали у своїй споконвічній боротьбі проти асурів[2] — антибогів, могутніх і високо досконалих. Це викликало занепокоєння в світі богів. Але найжахливішим було те, що вбитий демон зразу оживав і спинався на ноги, а вбитий бог назавжди лишався мертвим. Як саме асурам щастило воскресати — було загадкою тим більш дивною, що наставником богів був Брхаспаті — головний бог мудрості й прозріння.

Зрештою боги розкрили таємницю своїх ворогів: наставник асурів, великий мудрець Шюкрачарья володів мантрою[3] «саньджівін» — магічною формулою, здатною відживлювати мерців. Боги стали негайно радитися між собою. Вони відчували, що будуть приречені на знищення, коли теж не вивчать цієї мантри. Знав її сам тільки Шюкрачарья, а він не був схильний відгукнутись на запрошення богів. І вирішили вони послати до нього учня, аби він вивчив мантру «саньджівін» з допомогою мудреця. Вибір припав на молодого Качу[1], сина Брхаспаті. І послали його в країну царя демонів Вршапарва, де, як вельми шановний гість і наставник, жив Шюкрачарья.

Юний Кача полонив мудреця своєю покорою й серйозністю, і той взяв його за учня. Юнак запевнив його в своїй готовності пройти всі випробування послушництва: він сказав, що згоден на аскетичне життя і буде вірний обітниці безшлюбності.

Деваяні, донька Шюкрачарьї, закохалася в Качу. Юнак розважав її музикою, розповідями та бесідами, а вона в свою чергу піклувалася про нього, частувала його фруктами, дарувала квіти, співала йому пісень і танцювала для нього.

Якось Кача пішов у ліс шукати рідкісні квіти. Демони напали на нього з засідки, розмололи його тіло і розчинили в морі. Деваяні стала благати батька, щоб він відживив юнака. Шюкрачарья показав мантру, і Кача з'явився цілий та здоровий.

Демони знову спробували знищити Качу. Вони спалили його тіло, попіл розтерли в порошок і потай насипали його у вино, призначене для Шюкрачарьї. Коли він випив келих, прийшла Деваяні, благаючи відшукати Качу. Не знаючи, що юнак у нього в шлунку, мудрець вдався до мантри «саньджівін» і голосно покликав Качу. Той відповів йому з його черева і пояснив, як він туди потрапив.

Шюкрачарью дуже засмутили ці жорстокі замахи асурів на Качу, і він заприсягнувся, що перестане бути їхнім наставником, коли вони зловживатимуть своєю силою.

Але як видобути юнака з шлунка? Мудрець сказав доньці:

— Я можу воскресити Качу, але він зможе вийти, тільки розірвавши мені черево. Коли ти бажаєш, щоб він повернувся, я мушу заплатити за це власним життям.

Деваяні заперечила:

— Немає мені життя без батька. Ви обидва потрібні мені — і ти, і Кача. Придумай що-небудь.

І Шюкрачарья придумав:

— Вихід Качі прирікає мене на загибель, але я навчу його мантрі «саньджівін», щоб, вийшовши з мого тіла, він міг відживити мене.

[1] Індра — бог грому та війни, колись із Мітрою («сонце») та Варуною («небо») голова індійського пантеону.

[2] Асура — ворог богів-девів, демон, злий дух. Асури — божества, старе покоління індо-іранських богів, які в індійців стали злими богами, ворогами «дева» або «сура» — добрих богів; в іранців — навпаки: «ахура» — добрі боги, а їх вороги «даева».

[3] Мантра — речення, афоризм, молитва, гімн, заклинання, магічна формула.

[1] Кача — буквально «волосся».

І він звернувся до учня в своєму шлунку і навчив його проказувати формулу. Вийшовши з черева Шюкрачарьї, юнак проказав мантру і відживив учителя.

Мудрець попередив демонів:

— Ви були дурні і перебрали міру. Тепер Кача вивчив мантру відживлення. Він набув необхідних знань і віднині буде рівний мені. — Почувши це, демони страшенно розгубились і відступили.

Настав час, коли Кача, завершивши навчання, схотів повернутися до світу. Коли він прощався з учителем, Деваяні сказала:

— Не йди від нас. Візьми мене за дружину. Я жити не можу без тебе.

Але Кача відповів:

— Я мушу додержувати обітниці вічної безшлюбності й не можу одружитися з тобою. До того ж, для учня донька гуру[1] може бути лише сестрою.

Дівчина благала:

— Згадай, як хвилювалась я, коли демони намагалися тебе знищити, згадай час, проведений вкупі зі мною!

Він повторив:

— Це неможливо. Ти мені сестра навіки. Побувавши через демонів у череві батька твого, я почуваю, ніби він народив мене, так само, як і тебе.

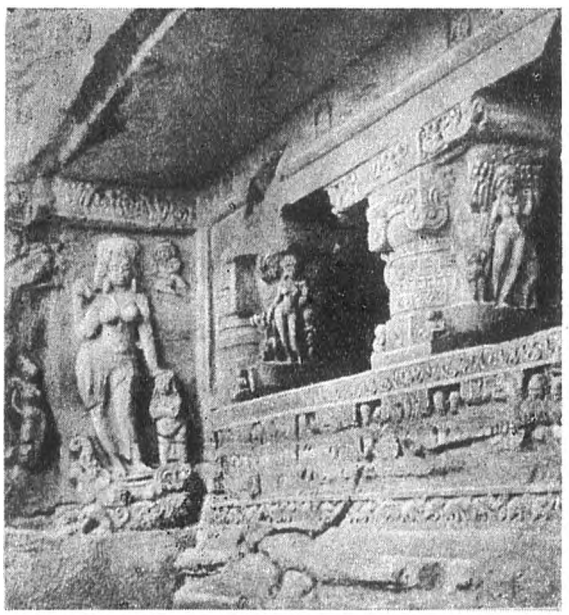
Деваяні все ще просила, погрожувала, що вкоротить собі віку, але Кача був невблаганний. І коли він полетів у світ богів, вона прокляла його:

— Хай буде мантра відживлення, якої навчив тебе мій батько, навіки безсила в твоїх руках!

Кача сказав:

— Хіть засліплює тебе. Я люблю тебе як сестру. Така прекрасна — як ти можеш бути такою жорстокою? Адже ти донька мудреця. Я захоплювався тобою і безмежно любив тебе. Але не жіночі твої чари вабили мене. Для тебе ніщо моя обітниця безшлюбності, для тебе ніщо моє призначення, ти не цінуєш мого почуття до тебе. Не вдовольнивши свого бажання, ти в сліпій люті проклинаєш мене. Хай буде так. Але я мушу сказати тобі, що хоч мантра відживлення й може стати безсилою в моїх устах, проте я можу передати її іншим і в такий спосіб користуватися нею. А ти ніколи не добудешся руки мудреця і не знайдеш щастя в шлюбі.

Сказавши це, він полинув у вищі сфери. Боги привітно зустріли його. Вони раділи, що він приніс мантру, яка врятує їх од винищення. Відчувши, що настав час перейти в наступ, вони послали Індру вниз, у світ асурів, викликати їх на бій.

Фрагмент фасаду печерного храму Рамешьвара в Елурі.

Індра насамперед прагнув посварити Шюкрачарью з царем демонів і спробував добитися цього дивовижним способом. На лісовій галявині він побачив дівчат, які бавились у невеличкому ставку. Вбрання їхнє лежало на березі. Індра зібрав його в купу, відніс далі від берега і покинув там. Коли дівчата повиходили з води, їм довелося бігти по своє вбрання, і вони знайшли його в цілковитому безладді. Кожна напнула на себе перше-ліпше, не роздивляючись, своє чи чуже.

Серед купальниць була Сарміштха, донька Вршапарви, царя демонів; Шюкрачарья застосовував свою силу і талант від його імені. Сарі, яке схопила Сарміштха, належало Деваяні. Побачивши це, Деваяні розсердилася:

— Як смієш ти надівати моє сарі? Ти для мене не більш як учениця й підлегла, бо твій батько вчиться військової майстерності у мого батька.

Сарміштха відповіла:

— Підлеглі! Даємо — ми, берете — ви. Ви з батьком простягаєте руки, а ми кидаємо вам подарунки в обмін на навчання. Ви вчите нас, бо потребуєте нашої підтримки, тоді як ми не потребуємо нічиєї допомоги. Ми скоріше помремо, аніж попросимо зробити нам послугу чи подарунок.

На це Деваяні мовила:

— Ваше плем'я було б знищене, якби не величезна допомога мого батька.

— Величезна! — вигукнула Сарміштха.— Бачила б ти, як плазує твій батько, коли

[1] Гуру — релігійний наставник, учитель.

Фрагмент рельєфу «Весілля Шіви і Парваті». Печерний храм на острові Елефанті.

просить чогось у мого батька. А ти ще таке верзеш! Я навчу тебе шануватися!

Сказавши це, вона вихопила вбрання з рук Деваяні, штовхнула її у високий колодязь і пішла геть, не озирнувшись навіть і не почуваючи докорів сумління.

Деваяні стояла на дні глибокого колодязя і плакала вголос. В цей час раджапутра[1] Яяті з сусідньої країни полював на оленя. Сталося так, що він проїздив саме повз отой колодязь. Зазирнувши туди, він здивувався:

— Хто ти, о красуне? Як сталося з тобою таке лихо?

— Мій батько повертає до життя тих, кого вбили боги. Я донька Шюкрачарьї.

Раджапутра спустився вниз, подав їй руку і допоміг вилізти з колодязя.

— Тепер іди, куди хочеш, і нічого не бійся.

Деваяні сказала:

— Візьми мене з собою. Ти потиснув мені правицю так, як роблять це на шлюбній церемонії. Отже ти мусиш стати моїм чоловіком.

Але він лагідно відсторонив її:

— Я — раджапутра. Я з касти правителів і воїнів. А ти донька провидця — людини, якій відкрито події всіх світів. Я б не хотів його скривдити. Я відчуваю, що не гідний тебе.

— Коли ти сам не погодишся взяти мене за дружину, то я доберуся до тебе з допомогою батька, — сказала Деваяні.

Яяті поїхав, а засмучена дівчина лишилася стояти під деревом.

Відсутність Деваяні занепокоїла Шюкрачарью, і він послав охоронця шукати її. Той довго не повертався, а коли прийшов, доповів:

— Сарміштха напала на Деваяні й штовхнула її в колодязь. Ваша дочка заприсяглася не ступати більше ногою в це місто.

Шюкрачарья сам поїхав по доньку. Він намагався розрадити її, пояснював, як важливо бути терплячою, умовляв повернутись додому. Та вона була непохитна. Тоді він поїхав до Вршапарви і заявив:

— Бачу, що я помилився, підтримавши тебе і твоє плем'я. Твоя донька назвала нас жебраками. Деваяні не повернеться до цього міста. А я мушу бути там, де моя донька. Віднині я залишаю тебе.

Цар схвильовано відповів:

— Все, що маю — палаци, багатство, скарби, слони, військо, — все твоє. Віднині ти над усім господар. І мій повелитель.

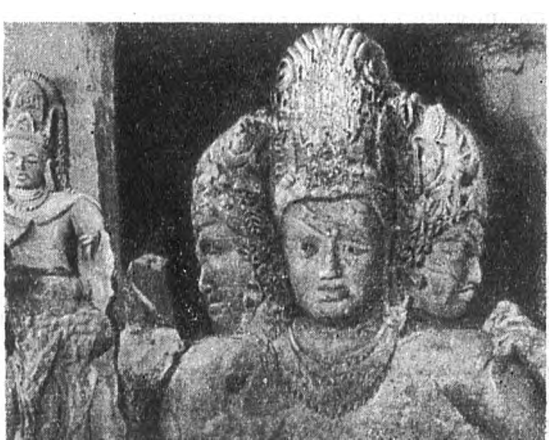
— Коли ти кажеш це щиро, повтори ці слова моїй доньці.

Деваяні, якій важко було забути образу, у відповідь на благання царя сказала:

— Хочу, щоб Сарміштха стала мені за служницю й пішла за мною, коли я вийду заміж.

Цар демонів гукнув:

— Мерщій приведіть сюди мою доньку! Віднині нехай вона беззастережно слухає цю дівчину. Для порятунку родини можна пожертвувати однією людиною, заради добробуту цілої оселі можна пожертвувати родиною, задля порятунку країни можна при-

Триликий Шіва. Храм на острові Елефанті.

[1] Раджапутра — принц, царевич. Раджа, махараджа — цар.

Викрадення Сіти. Храм Кайласанатха в Елурі.

нести в жертву оселю. Негайно приведіть сюди Сарміштху.

Сарміштха прибула в супроводі тисячі слуг і покірно сказала Деваяні:

— З тисячею слуг своїх з'явилась я сюди як служниця твоя, аби виконати волю твою.

Деваяні це задовольнило, і вона погодилася лишитись у місті.

Кілька місяців перегодом Деваяні пішла на ту саму галявину скупатись у тому самому ставку й попустувати із своїми служницями, серед яких головною була тепер Сарміштха. Під час їхніх забав знову з'явився Яяті, що гонив оленя. Він зупинився, вражений прекрасним видовищем — юрмою красунь на чолі з Деваяні; трохи нижче неї сиділа Сарміштха, найвродливіша з усіх. Яяті, як і минулого разу, заговорив до Деваяні. Наприкінці розмови дівчина знову запропонувала йому одружитися з нею, бо він тоді схопив її за руку. Яяті відмовився, посилаючись на ту саму причину: за своїм походженням Деваяні, мовляв, вища від нього. Йому дуже сподобалася Сарміштха. Але цього разу він не зміг втекти від Деваяні. Вона послала гінця по батька, пояснила йому, що сталось, і зажадала, аби він оддав її заміж за раджапутру.

Яяті довелося погодитись. Остання надія на відмову батька була марна: Шюкрачарья благословив їх, сказавши, що шлюб цей визначила сама доля і заперечень бути не може.

— Ви будете благословенні в усьому, — сказав пророк. Але застеріг раджапутру: — Сарміштха супроводитиме мою доньку. Вона сама царська донька і заслуговує на найкраще ставлення з твого боку. Проте стережись ось чого: ніколи не клич її до себе в опочивальню, ніколи не розмовляй з нею на самоті й не торкайся її. Твоєю дружиною буде Деваяні, і ви будете благословенні в усьому.

Яяті повіз дружину з усім почтом до своєї країни, правителем якої він тепер став. В гарній місцині, поблизу столиці, він поставив великий зручний будинок для Сарміштхи.

Незабаром Деваяні народила сина. Сарміштха не була щаслива. Вона нудилася на самотині й думала: «Я вже в такому віці, коли треба мати чоловіка й дитину. Але той, хто міг би стати моїм чоловіком, цілком належить Деваяні. Ні до кого іншого в мене серце не лежить. Чи стане він коли-небудь моїм чоловіком? Я — рабиня Деваяні. Отже, що належить їй, належить і мені. У неї є син, я теж хочу мати сина. Нащо мені ці сади, квіти, мармур і ласощі, коли серце крає самотність? О дерева, скажіть мені, коли я знов побачу раджу?»

Дуже скоро Яяті, їдучи мимо, зупинився, щоб перемовитися словом з Сарміштхою. Вона зразу освідчилась йому в коханні, неначе боялася, що не встигне висловити своє почуття, і зажадала взаємності.

— Відтоді, як я зустрів тебе, — сказав він, — твій образ оселився в моїй душі, але я обіцяв своєму тестеві ніколи не розмовляти з тобою на самоті.

Сарміштха заперечила:

— Обіцянку, дану жартома чи за виняткових обставин, для порятунку життя чи майна, можна порушити із спокійною совістю. Правда — ось що важить найбільше, а для всіх таких прогріхів є виправдання.

Яяті, зачарований її мовою, сказав:

Жінка, що пише листа. Скульптура з храму в Бхубанешварі.

Жінка з квітами. Індійська мініатюра.

Шіва-Натараджа, інакше Цар танцю. Бронзова статуя.

— Проси який завгодно подарунок. Хочеш багатство, царство? Попроси тільки,— і воно буде твоє.

— О раджо, всі ці дарунки не можуть дати тривалого задоволення. Подарунок, якого я бажаю, — це дитина від тебе. Кажуть, що бездітні жінки потрапляють у пекло. Врятуй мене від пекла. Деваяні належить тобі, я належу Деваяні, а чоловік може вільно користуватися власністю жінки. Візьми мене.

Раджа не зміг спростувати ці доводи й, перш ніж піти від Сарміштхи, він виконав її бажання.

Яяті потроху втрачав інтерес до дружини. Він залишав її саму, нехтував нею і проводив весь час із Сарміштхою. Він часто думав: «Мені дуже пощастило, що я оволодів Сарміштхою. Вона — мов той живильний дощ для землі, нектар для спраглої душі. А Деваяні здається мені лютою, мов та змія». Деваяні була нещасна і в своєму посланні до батька поскаржилась на те, що чоловік збайдужів до неї.

Раджні [1] ще більше розхвилювалася, коли почула, що Сарміштха народила дитину. Прийшовши до служниці, вона вигукнула:

— Що ти наробила? Я завжди думала, що ти чиста й незаймана!

Сарміштха відповіла:

— Я не з тих, хто просто жадає насолоди. Мені зустрілась божественна, осяйна істота. Я попросила в неї дитину, і вона зглянулася на мене. А те, що робиться із співчуття, завжди і законно, і пристойно. Моє немовля — дарунок божественної істоти.

Таке пояснення трохи заспокоїло Деваяні, але вона спитала:

— Чи не можеш ти сказати мені, де живе ця істота і як її звуть? Мені б теж хотілось познайомитися з нею.

На це Сарміштха теж знайшла відповідь:

— Чистота цієї істоти, велич її духу яскріли, мов сонце, і я не наважилася спитати її ім'я.

Задоволена цим поясненням, раджні повернулася до себе.

У Яяті й Деваяні народився другий син. Трохи згодом Яяті дав випити дружині якийсь п'янкий напій — безбарвний і солодкий на смак. Потроху вона звикла до цього напою і тепер весь час перебувала в стані сп'яніння. Вона часто співала, плакала або надовго засинала, часом навіть не впізнавала чоловіка й уникала його, неначе чужу людину. Раджі вона зовсім обридла, і нарешті він оточив її збіговиськом потворних калік і стариганів, а сам перейшов до Сарміштхи. Тепер служниця мала вже трьох синів.

Якось Деваяні отямилася від сп'яніння і попросила Яяті повезти її в сад за місто. Там вона побачила веселих дітей, які вразили її своєю красою. Вона спитала чоловіка:

— Хто ці діти? Вони гарні, як боги, і чимось схожі на тебе.

Раджні підійшла до дітей, спитала, хто їхній батько, і діти показали на Яяті. Він пополотнів, а діти заплакали й побігли до матері, яка стояла неподалік, знітившись від сорому.

Проте збентеження Сарміштхи тривало недовго — поки на неї не накинулась обурена Деваяні. Сарміштха відповіла:

— Коли я сказала, що моє дитя — дар божественної істоти, я не збрехала, я й справді так думала. Чи є хтось більш гідний такої назви — і виглядом своїм, і якос-

[1] Раджні — цариця, дружина царя.

тями своїми, — аніж людина, що стоїть поруч тебе? Приймаючи тебе, він прийняв і мене. Коли твій шановний батько віддав тебе йому, він разом віддав і мене.

Деваяні відійшла від раджі й сказала:

— Хай буде так. Ти можеш жити з нею і тішитися всіма насолодами, яких жадаєш. А я більш не можу лишатися тут.

Вона зірвала з себе всі прикраси, кинула їх додолу й поїхала до батька. За нею, весь час виправдуючись і вибачаючись, подався Яяті.

Деваяні приїхала до батька і з порога сказала:

— Мене скривдили. Донька демона проявила свою справжню вдачу. Я маю двох синів од Яяті. Сарміштха має трьох синів. Суди його сам.

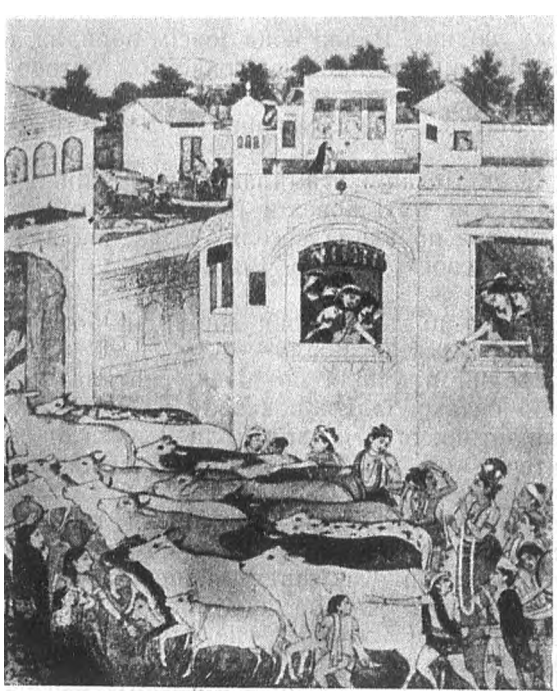
Шюкрачарья сказав Яяті:

— Ти добре розумієшся на питаннях добра і зла, і все ж учинив гріх зради. Щоб спокутувати його, ти зараз перетворишся на старого чоловіка.

Раджа пояснив, як вийшло, що Сарміштха стала матір'ю його дітей — мовляв, він лише виявив людинолюбство. Але Шюкрачарья не пом'якшив свого вироку, а тільки сказав:

— Людина, яка робить погані вчинки під машкарою праведника, анітрохи не краща за звичайного злодія. Ти вже покараний за свою двоєдушність.

Поки вони розмовляли, зовнішній вигляд Яяті змінювався. Тіло його зробилося в'ялим, волосся посивіло, він згорбився. Раджа почав благати:

Крішна з чередою. Мініатюра.

— О, прости мене, не прирікай мене на старість! Маю ще стільки прагнень і бажань!

Шюкрачарья глянувся на нього і поставив умову:

— Коли знайдеш юнака, котрий ладен буде взяти на себе твій вік, то можеш з ним помінятись.

Яяті звернувся до старшого сина Деваяні й запропонував йому своє королівство в обмін на молодість. Син сказав:

— Старому немає місця в житті, він позбавлений всякої втіхи, з нього глузують слуги і навіть маленькі дівчатка. Ні, батьку, нехай кожен з нас збереже свій вік.

Яяті прокляв його за себелюбство:

— Ніколи не бути тобі махараджею!

Він звернувся до другого сина Деваяні. Той сказав:

— Старість убиває здатність любити, спотворює людину, руйнує її розум і здібності. Ні, я ще не хочу старості.

Яяті прокляв і його:

— Твій рід урветься. Ти станеш ватажком найнижчих людей, що їдять падло і покидьки, подібні до тварин і схильні до блуду.

Потім він звернувся з таким самим проханням до синів Сарміштхи. Перший сказав «ні», і Яяті його прокляв:

— Твій рід урветься, і ти будеш раджею пустелі, куди не дістатись ні суходолом, ні водою, ані верхи на віслюку.

Другий син теж відмовився помінятися з ним і був проклятий. Нарешті Яяті звернувся до свого останнього сина Пуру, і юнак відповів:

— Я зроблю все, що ти схочеш. Все, що я маю, батьку мій, твоє.

Батько радісно обняв його й сказав:

— Через тисячу років я поверну тобі молодість.

Яяті дістав молодість Пуру. Він провадив життя, повне втіх і радощів. Молодий, завзятий, він водночас був і справедливим, добрим правителем: сприяв освіті, шанував святих, допомагав біднякам і стражденним, суворо карав лиходіїв. Він прагнув також і насолоди — тішився жінками, вином, золотом.

Так непомітно пролетіла тисяча років, і одного разу, перебуваючи в товаристві божественної красуні, Яяті згадав, що настав час повернути молодість синові. Покликавши Пуру, він сказав:

— Ти був для мене чудовим сином. Стань знову молодим і керуй країною, скільки схочеш. У житті своєму я зазнав усіх втіх і збагнув, що насититися ними неможливо. Золото, жінки, їжа — ти жадаєш і дістаєш їх, але вони дають лише хвилинне вдоволення, бо ти щоразу бажаєш більшого. Я хочу покінчити з таким життям і вдатись до бо-

гів. Хочу жити, не знаючи двоїстості перемог і поразок, прибутків і втрат, приємного і неприємного. Я хочу позбутися всякої власності й жити в лісі, на лоні природи, не знаючи ні страху, ні бажань.

Яяті додержав свого слова. Обидві дружини пішли з ним. За їжу правило йому листя і коріння рослин. Він подолав у собі всі бажання, настрої та почуття, і чистота його розуму допомогла йому догодити духам предків і богам.

Цілий рік він жив, ковтаючи саме тільки повітря. Він поринав у роздуми, стоячи на одній нозі під гарячим сонцем і оточивши себе полум'ям з усіх чотирьох боків.

Через такий аскетизм Яяті досяг великої сили духу й заслужив, щоб полинути на небо. Там Індра привітав його, посадив на почесне місце, як личить душі, що досягла довершеності, й спитав:

— Ти прийшов до порятунку через самозречення. Хто рівний тобі в духовній доблесті?

— Ніхто, — не замислюючись відповів Яяті. — Ніхто з людей, богів і святих не має таких чеснот, як я.

Індра заперечив:

— Ти нікого не шануєш і тому знову впадеш на землю, тягар твого «я» неодмінно потягне тебе вниз. — Але, зважившн на його заслуги, Індра додав: — Проте впадеш ти туди, де живе хороший народ, а коли прийде час, знову повернешся сюди.

Яяті почав своє велике падіння з неба. Коли він знову прибув на землю, його ласкаво зустріли в лісі святі люди. Вони спитали:

— Хто ти, о прекрасний? Неначе яскрава зірка, прилетів ти з неба крізь темряву хмар. Скажи нам, хто ти?

Вони оточили його і розпитували про небо і пекло, народження і смерть, хороше й погане життя.

Через якийсь час Яяті повернувся на небо — цього разу з приборканим «я», і тепер він був гідний лишитися там.

ВІШЬВАМІТРА

Повелитель Чеді походив з наймогутнішого царського роду. Він був великий махараджа: багатий, всесильний, його взяла під свою ласку сама богиня процвітання. Тільки-но виїде він з дому, як уже приєднує ще одне царство до своєї держави і незалежного раніше правителя робить своїм підлеглим. Нарешті, він рушив з усім своїм військом у похід навколо землі.

Під час цього походу Чеді натрапив на притулок самітника. Махараджа побачив узвишшя й рівнини, високі дерева й яскраві квіти; він почув пташиний гомін і спів священних віршів; побачив священний дим, що линув угору, відчув у повітрі пахощі квітів і сандалового дерева.

Махараджа, якому траплялося бувати й жити у найпрекрасніших краях, спитав у свого радника:

— Що це за місце, де надзвичайна краса пройнята духовною суттю?

— Це ашрам [1] мудреця Васіштхи.

— Я мушу зустрітися з ним, — сказав Чеді. — Нехай військо зупиниться тут.

Біля входу в ашрам сам Васіштха вітав махараджу Чеді. Вони обмінялися приємними словами. Чеді був задоволений зустріччю і, підвівшись, сказав на прощання:

— Для мене була велика честь зустріти найбільшого мудреця всіх часів в його ашрамі. Тепер дозволь мені піти.

Історія ця була б зовсім інша, якби Васіштха зразу дозволив махараджі піти собі своєю дорогою. Але замість цього він сказав:

— О царю, я хочу показати тобі, яка приємна для мене наша зустріч. Я можу це зробити, лише запропонувавши тобі мою гостинність. Погостюй у мене хоч півдня.

— Я прийду знову, і тоді ти зробиш мені таку ласку. А тепер мені час їхати.

— Чому?

— Супутники мої чекають мене, ми мусимо рушати далі.

— Приведи їх сюди. Я їх теж почастую.

— Але їх у моєму таборі сто тисяч, — сказав махараджа.

— Дарма. Якби навіть їх було вдесятеро більше, я однаково міг би нагодувати їх.

Чеді зацікавився:

— Хіба це можливо?

— Ось поклич їх усіх, тоді побачиш.

Чеді послав по військо. Воїни зразу заповнили всю місцевість. Махараджа з цікавістю стежив, як готуватимуть бенкет. Але він не побачив ні кухні, ні служників, аніяких приготувань. Сам господар залишився з гостем і вів з ним розмову.

Махараджа, хоч ніколи досі не сидів долі, хотів був спочити на зеленому моріжку, аж раптом з'явилася оббита шовком канапа, тисячі килимців та підстилок для його солдатів. Васіштха підвів гостя до його місця й сказав:

— Зроби мені ласку і сядь отут. Коли могутній раджа вшановує пустелю своєю присутністю, сама пустеля мусить перетворитися.

[1] Ашрам — місце перебування аскетів, притулок самітників, подвижників, вигнанців.

Раптово з'явилися найвитонченіші страви в золотому посуді. Махараджа Чеді і його супутники попоїли досхочу, бо вони потрапили сюди після тривалого й важкого походу.

Проте Чеді занепокоївся: що це за чаклунство? Він став дуже серйозним і мовив:

— Ти мусиш розповісти мені, як тобі пощастило таке вдаштувати.

— Що саме? — спитав Васіштха.

— О великий мудрецю, даруй мені мою цікавість, але я хочу знати, як ти спромігся таке зробити. Маючи розкішний палац і безліч кухарів, я б не міг і сподіватися влаштувати такий бенкет. Будь ласка, розкажи, як це можна зробити.

Немовби передчуваючи лихо, мудрець сказав:

— Коли ти задоволений, це для мене радість. Чи не бракує чогось тобі або комусь із твоїх воїнів?

— Ні, — відповів махараджа. — Ти дав моєму війську все. Безперечно, мої воїни запам'ятають це надовго. Не забуто навіть гвоздику і кардамон після їжі. Це листя бетелю прибуло чи не з іншого світу? О чудесний господарю, скажи, як пощастило тобі зробити це в такому відлюдному місці.

Проте він не дістав бажаного пояснення і зауважив:

— Весь цей пишний бенкет буде ні до чого, якщо ти не поясниш, звідки все взялося. Коли вгамуєш спрагу чистою річковою водою, хочеться глянути на всю ріку.

— Коли глянеш на ріку, то простежиш її джерела десь далеко серед гірських вершин, оповитих хмарами; потім тобі захочеться знати, звідки приходять хмари, і шукання стануть нескінченними.

— Мені дуже подобаються нескінченні шукання, — сказав Чеді.

Тоді Васіштха, зітхнувши, мовив:

— Гаразд. Нехай люди твої відпочинуть тут, а ти йди зі мною.

І він повів його лісовою стежкою в інший гай, де листя дерев манго та інших рослин давали густий затінок. Гілля їх поспліталось і майже не пропускало денного світла. Рясні виноградні лози утворили ніби суцільну стіну. Був там блакитний ставок, увесь вкритий квітами лотоса. І серед усього цього махараджа побачив істоту молочно-білого кольору з головою гарної жінки й тулубом корови.

Васіштха підійшов до тварини і ласкаво мовив:

— Шябало, ось наш гість, він хоче познайомитися з тобою.

Шябала, що була напівлюдиною, сказала:

— Сподіваюся, володарю мій, ти задоволений?

Чеді спитав:

— Ти хочеш сказати, що дала все для бенкету?

Васіштха пояснив:

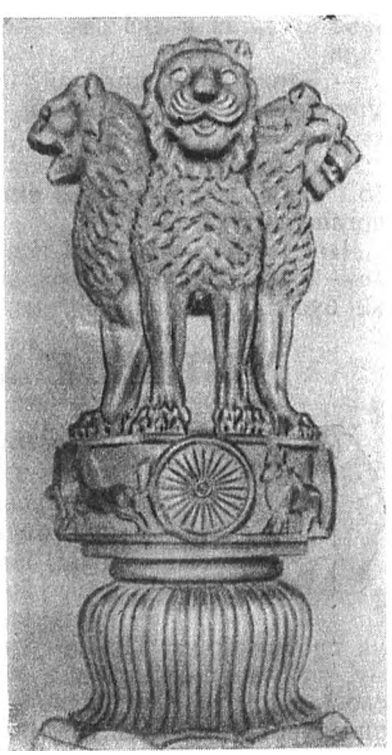
— Коли боги і демони спінювали Молочний океан, щоб добути нектар [1], я був головним жерцем, і боги дали мені Шябалу як дакшину [2]. Вона донька божественної корови Камадхену і дає мені все, що я попрохаю.

[1] Знаменитий епізод у «Махабхараті» — Амрта-мантхана: гора Мандара правила за колотівку, а могутня змія Васукі дала свої витки замість вірьовки, що сколочує, боги тримали один її край, асури — другий.

[2] Дакшина — винагорода жерцеві, взагалі — подарунок, нагорода.

Статуетка жерця з Мохенджо-Даро.

Капітель з Сарнатха.

Це розпалило жадливість махараджі, і він сказав:

— Ця корова мусить належати мені.

Мудрець засміявся:

— Нам уже час іти.

Шябала стежила за їх розмовою очима, повними страху.

Чеді сказав:

— Такий скарб має зберігатись у царському палаці. Відпусти її зі мною.

Васіштха заперечив:

— Навіть самітник мусить бути гостинним. Якби тут не було Шябали, ти й твої воїни пішли б од мене голодні.

— Але в царському палаці вона буде ще корисніша. О мудрець, хіба ти не знаєш, що раджа має бути гостинний вдень і вночі, завжди і постійно? Уяви собі сотні людей, що безперервно приїздять до мене, — царі, махараджі із своїм почтом, раджапутри, вчені, лицедії. Якщо ти віддаси мені Шябалу, я потурбуюся, щоб їй було зручно в дорозі. Твоя гостинність буде повна лише тоді, коли ти даси мені цю корову.

— Гостинність ніколи не може бути повною. В чомусь вона завжди лишається недовершеною.

— Чому ти так дорожиш цією коровою? Замість неї я дам тобі сто тисяч голів худоби.

— Вони мені не потрібні.

— Я дам тобі купу золота — вищу за слона.

— Пам'ятай, з ким ти говориш.

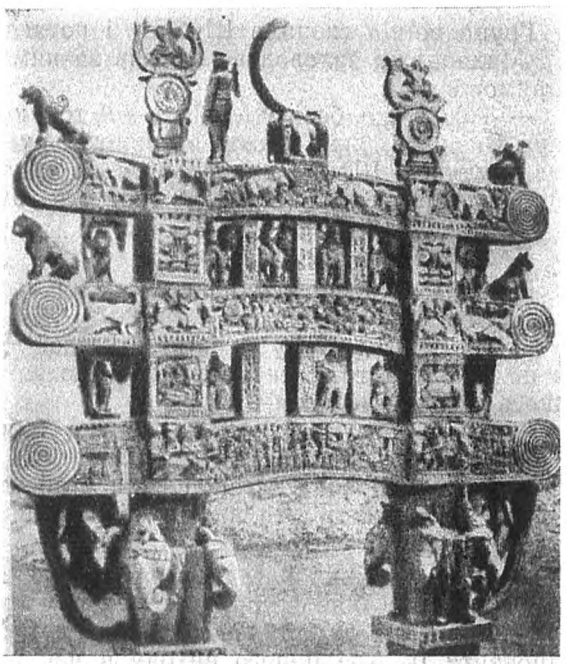
— Пам'ятаю — з мудрецем, який нізащо не хоче розлучитися з подарованою йому коровою. О мудрець, хіба ти не додержуєш свого власного вчення про те, що всі дари облудні? — Тон махараджі став глузливий. Він то умовляв мудреця, то лестив йому. — Я дам тобі золоту колісницю; дам у десять разів більше, ніж обіцяв досі. Тільки дозволь Шябалі поїхати зі мною.

Васіштха сказав просто:

— Ти піддався жадливості. Робити те, що ти робиш, — це все одно, що викорчовувати й забирати з собою дерево, яке дає тобі затінок, квіти і фрукти. Засліплений користолюбством, ти хапаєшся за річ, яка тобі сподобалась, борешся за неї — так само як боровся б проти того, що тобі не подобається. В обох випадках люди, подібні до тебе, не дають світові перепочинку. Вони аж надимаються від пихи та себелюбства, їх п'янить сила зброї. Це повада махараджів та завойовників. Отак виникають війни і людство втрачає спокій.

Однак ця проповідь тільки ще більше розпалила Чеді. Він сказав:

— Ти — відомий мудрець, тож мусиш повчати і радити. Я згоден з усім, що ти кажеш, проте я певен, що Шябала живе не там, де їй слід жити. Вона мусить поїхати

Північна брама в Санчі.

зі мною. Я переконаний в цьому. Хіба інакше б я розмовляв про це так довго? Я знаю, що прошу і чому саме прошу.

Васіштха відповів спокійно:

— Святість цього місця підтримується жертвами богам. Саме Шябала дає нам все потрібне для того, щоб правити жертви. Вона дає також харчі для йогінів та аскетів, які провадять тут довгі години в роздумах. Вона дає нам усе для бенкетів на честь вельможних мандрівників—таких, як ти. Хіба ж можемо ми обійтися без Шябали?

— Я пропоную тобі мільйон корів, золота і все, що ти схочеш. Я в багато разів збільшу свої дари, і ти зможеш використати їх для того, щоб правити жертви і бути гостинним. А коли запаси кінчаться, ти пришлеш до мене гінця і одержиш знову все, що треба. Я примушу Шябалу задовольняти всі ваші потреби.

— Тож ти хочеш, аби я відмовився від того, що дали мені боги, і сподівався на твою ласку?

— Я виконуватиму всі твої бажання.

— О, годі з мене твоїх умовлянь. Годі тобі хвалитися благодійністю. Дай мені спокій.

— Тоді не нарікай на мене. Я зробив усе можливе, щоб бути розсудливим і справедливим.

Під час цієї розмови кілька чоловік з почту махараджі підійшли ближче й похмуро стежили за всім, що діялось. Чеді покликав одного з них і наказав:

— Візьми десяток людей і обережно пережени цю тварину до моєї столиці.

Група воїнів схопила Шябалу і потягла її. Махараджа задоволено стежив за ними, примовляючи:

— Тихо, тихо, без грубощів... — А тоді кинув Васіштхі, який стояв, згорнувши руки на грудях: — Щойно я повернуся до свого палацу, зразу ж відправлю тобі все, що обіцяв.

Васіштха мовчав.

Шябала ж розпачливо дивилась на нього і стиха благала:

— О мудрець, чому ти кидаєш мене? Чи я не служила тобі, як могла? Чи, може, я щось зробила не так?

— Ти сестра мені, і я не покину тебе. Пам'ятай, що він належить до кшатріїв [1], і на його боці сила м'язів і сила сталевої зброї. Чи віриш ти в те, що ми можемо протистояти йому?

— Я не повинна нагадувати, о мудрець, що на твоєму боці незрівняна ні з чим сила духу. Я не думала, що нам доведеться проявити її. Але іншого виходу в нас немає: інакше войовничий самодержець забере мене.

— Гаразд, роби тоді, що вважаєш за необхідне, — сказав Васіштха. — Але не створюй більше воїнів, ніж потрібно. Я бачу, тебе тягнуть десять чоловік. Їхнім боже-вільним діям мають протистояти десять, а не одинадцять воїнів.

— Розумію і скоряюсь, — сказала Шябала й зітхнула з полегкістю. Вона напружилася, заревла, і з вовни її вийшло десять воїнів у повному озброєнні. Вони зразу вступили в бій з царськими воїнами, що тримали Шябалу, і розправилися з ними.

Очі махараджі блиснули гнівом. Він наказав п'ятдесяти воїнам схопити Шябалу. Вона протипоставила їм п'ятдесят своїх. Чеді гукнув ще сотню воїнів, але їх теж було знищено.

— Махараджо, не треба більше лити кров безневинних людей! — сказав Васіштха.

— Коли тобі шкода їх, відпусти Шябалу. Чому ти так вчепився за неї? Відпусти її, якщо тобі не подобається кров. А мені таке видовище не заважає.

— Воно й видно. Інакше ти не був би тим, хто ти є. Тепер події підуть своєю чергою. Кінець кінцем мудрість відкриється тобі, але, як усі подібні до тебе, ти дійдеш до неї важким шляхом.

Махараджа не звернув уваги на його слова.

— Ніколи не чув, щоб доводилося тягти корову на шнурку з допомогою сотні воїнів, — сказав він. — Та коли треба, я не зупинюся перед тим, щоб пожертвувати своїм військом. — І він звелів: — Нехай ніхто не

[1] Кшатрія — член касти царів і воїнів.

Якшіні. Скульптура південної брами в Саньчі.

стоїть осторонь. Всі як один хапайте цю тварину. Годі розмовляти.

І почалося щось неймовірне. Сотні й тисячі людей накинулися на Шябалу. Васіштха не зрушив з місця. Чути було лише рев Шябали, з пор її шкіри раз у раз виникали нові воїни. Зброя і вбрання на них були якісь дивовижні, і всі вони були зовсім різні зовнішнім виглядом і статурою. Раз у раз чулися зойки і брязкіт зброї. Оселя миру й спокою перетворилася на поле смертної битви.

Кількість воїнів Шябали зменшувалася в міру того, як меншало число ворогів. Нарешті Шябала лишилася сама. Вона стояла так спокійно, ніби нічого й не сталося. Коли до неї підійшов останній воїн махараджі, вона сказала:

— Битва скінчилася. Йди додому і розкажи про все.

І пішла собі геть з поля бою.

Васіштха спитав Чеді:

— Ти вдоволений? Вертай тепер до своєї столиці.

Після глибоких роздумів махараджа сказав:

— Ці люди були великими воїнами. Моє військо було найсильнішим у світі. І ось воно лежить долі. Я був наймогутнішим завойовником, але все це в минулому. Прошу тебе, скажи, в чому твоя сила, і я піду собі. Що саме дає тобі таку владу?

Васіштха відповів:

— Ти питаєш, і я мушу відповісти тобі. Зрозумій, що сила моя випливає з моєї внутрішньої суті. Всередині кожного з нас є божественна іскра. Той, хто може збудити її, має ні з чим незрівняну силу. Шябала — тільки видима ознака цієї сили.

— Чи хочеш ти сказати, що твоя могутність пояснюється тільки цим?

— Саме так.

— А як же набути сили, про яку ти говориш?

— Шляхом роздумів і аскетичного життя.

Махараджа сказав:

— Досі вся моя сила була примарна. Я не заспокоюсь, поки не матиму сили, якою володієш ти. Обіцяю тобі, що коли-небудь я повернуся сюди з новим військом. — Він покликав свого сина, що супроводив його, і сказав: — Вертайся до столиці й прав країною. Мене більше не цікавлять пишнота й примарні завоювання. Я зрікаюся влади.

Він віддав меч та іншу зброю, зняв царське вбрання, надів набедрену пов'язку й пішов геть. Він попрямував на північ, до відлюдного гірського джерела, і тисячу років просидів там, поринувши в роздуми.

Коли він досягнув досконалої зосередженості розуму, до нього з'явився Ішьвара [1], щоб довідатись, чому він піддає себе таким випробуванням. Махараджа відповів:

— Я хочу, щоб сила моя була рівна силі Васіштхи. Я хочу досконало опанувати мистецтво стрільби з лука. Я хочу мати незліченне військо з грізною зброєю й кидальними снарядами, здатне перемогти військо Васіштхи. Але насамперед мені потрібен Брахма Астра [2].

Ішьвара вдовольнив усі його бажання. Махараджа зібрав нове військо, навчив його, озброїв і привів до оселі Васіштхи. Жителі ашьраму злякались. А Васіштха походжав собі, не звертаючи ніякої уваги на крики воїнів біля брами. Махараджа віддав команду:

— Зітріть цю оселю на порох. Не милуйте нікого.

Мирні самітники заволали:

— Ми гинемо!

Та Васіштха заспокоїв їх:

— Робіть кожен свою справу. Будьте глухі до цього галасу. Нічого поганого з вами не скоїться.

Засвистіли стріли, тут і там спалахнуло полум'я, розлютовані воїни під проводом Чеді пішли штурмом на браму. Васіштха підняв свою патерицю, вкопав її в землю коло брами і спокійно попрямував до своєї хатини. Патериця захистила оселю. Жоден воїн не зміг проникнути за браму. Кожна стріла поверталася назад, не влучивши в ціль. Махараджа застосував спеціальні кидальні снаряди, але їх теж відбила проста патериця, вкопана біля брами.

Тоді Чеді вирішив пустити в хід Брахма Астру. Тут уже боги почали хвилюватися за долю Васіштхи і з'юрмилися на небі. Чеді пустив стрілу з чарівного лука. Вона просвистіла в повітрі, пломеніючи вогнем, але не змогла залетіти за патерицю, згасла і впала біля неї.

Чеді, стоячи біля брами, вигукнув:

— О мудрець, я знов переможений. Перш ніж поїхати, я б хотів поговорити з тобою.

Мудрець вийшов із своєї хатини.

— Що за силу має твоя патериця? — спитав Чеді.

— Ми живемо в різних світах, о махараджо.

— Не називай мене махараджею. Хіба ти не бачив, що я зрікся всього?

— Хто ж ти тепер? — спитав мудрець.

На це запитання Чеді не відповів. Він сказав:

— Я віддав усе, щоб здобути силу, яку маєш ти. Боги добре поставилися до мене. Я поринув у роздуми, я правив великі жертви, я пройшов через аскетичні випробування, і тоді передо мною з'явився Ішьвара і спитав, чого я бажаю.

— І ти попросив лише силу для нового нападу на мене. Нічого кращого ти не міг придумати, — сказав Васіштха, сміючись. —

Статуя Будди в Такшашілі.

[1] Ішьвара — верховне божество.

[2] Брахма Астра — Лук Брахми, верховного бога індійського пантеону.

Ти — кшатрія, що народився воїном, і, чого б ти не досягнув, ти завжди воїном залишаєшся. Така твоя природа.

— Що дає тобі право говорити так зневажливо? Невже ти гадаєш, що вже при народженні був наділений своєю нинішньою силою?

— Можливо, вона є наслідком моїх духовних зусиль у попередньому житті, — заперечив Васіштха.

— Ти помиляєшся, — сказав Чеді. — І я доведу це. Кожна людина може вдосконалити себе навіть на протязі цього життя. От побачиш, до мене ще будуть звертатись як до Брахма-Рші [1].

— Я буду радий, коли настане такий час. Ця патериця, що відбила напад усього твого війська, називається Брахма Данда [2], і силу їй дає знання. А сила твого війська — це сила фізична, хоч і майстерна. Навіть духовні заклинання, що ти їх проказував під час нападу, мали матеріальну мету, і ти бачив, до чого це призвело!

Махараджа відмовився від плодів своїх недавніх роздумів, пішов на північ у супроводі дружини — на той час він мав уже четверо синів — і знову поринув у роздуми.

Минула тисяча літ. До Чеді з'явився Творець Брахма. Чеді розплющив очі. І Брахма сказав:

— Я схвалюю твої зусилля. Віднині ти мусиш називатися Рші. Ти будеш Вішьвамітра Рші.

Вішьвамітра зрадів, проте, щоб розвіяти останні побоювання, спитав:

— Яким саме?

Брахма відповів з готовністю:

— Ти будеш найвеличнішим Раджа-Рші, царським мудрецем, відомим у всіх світах.

— Раджа-Рші! Хіба я не гідний називатися Брахма-Рші? Чим відрізняюсь я від Васіштхи?

Бог Брахма не вшанував його відповіддю, але повторив знову:

— Без вагань я називаю тебе Раджа-Рші, бо ти став ним.

Після цього Брахма зник.

Вішьвамітра замислився. Як сміє хтось, бодай навіть сам бог, запропонувати йому не найвищий титул? Він сказав:

— О Брахма, ти творець, я буду рівний тобі. Рано чи пізно я покажу тобі, що я не гірший за тебе й гідний більш високого титулу, ніж той, яким ти нагородив мене.

Його тапас [3] надав йому надзвичайних сил. Він припинив свою тривалу епітимію, аби довести світові, що він досяг вершини мудрості.

І незабаром перед ним відкрилася така можливість. До нашої розповіді входить тепер, немовби для задоволення прагнень Вішьвамітри, нова особа на ім'я Трішянку — представник царського роду Ікшваку. Цей чоловік мав дивне бажання: потрапити на небо в своїй тілесній оболонці. Він переїздив з місця на місце, шукаючи людину, яка б допомогла йому в цьому. Васіштха був перший, до кого він звернувся. Трішянку був раджею, отже він наказав мудрецю справити потрібні жертви й виконати інші обряди, щоб допомогти йому піднестись на небо.

Васіштха висміяв його й спитав:

— В чому причина такого незвичайного бажання?

Трішянку не міг відповісти на це і, як звичайно буває з такими людьми, розсердився:

— Не твоє діло розпитувати. Я прийшов до тебе, бо ти наш жрець і радник, і всім відома твоя сила. Зробиш ти це чи ні?

— Ні, — відповів Васіштха, відіслав раджу геть і забув про його вимогу.

Зарозумілий Трішянку розшукав синів Васіштхи. Вони були молоді, й Трішянку сподівався, що зможе попихати ними. Він звелів:

— Приготуйте все для великої жертви й відповідних обрядів. Не зупиняйтеся перед витратами. Ця жертва мусить бути єдиною в своєму роді.

— А навіщо вона? — спитали сини Васіштхи.

— Я хочу піднестись на небо в своїй тілесній оболонці. Скажіть, що вам потрібно для церемонії.

— Що за безглуздя! — здивувалися сини Васіштхи. — Невже ти певен, що гідний піднестись на небо?

— А чом би й ні? — сказав Трішянку. Він так довго думав про своє бажання, що воно вже здавалось йому цілком звичайним.

Сини Васіштхи сказали:

— Твоє бажання сміховинне, і ми не хочемо виконувати його.

— Як ви смієте заперечувати! — скипів Трішянку.—Я ваш раджа і наказую вам як синам мого головного жерця. Глядіть мені!

У своєму прагненні потрапити на небо він став зухвалий та брехливий, і жерці сказали йому:

— Ти не гідний бути членом великого роду Ікшваку, не гідний лишатись у касті кшатріїв. Хай ти станеш чандалою [1] за свій гріх — погане поводження із жерцями.

Проклятий жерцями, Трішянку більше не мріяв про небо: він побоювався, що його не

[1] Рші — мудрець, що досягнув вершин знання. Його духовний стан дуже високий. Раджа-Рші — мудрець царського походження і стану, трохи нижчий, аніж Брахма-Рші. Він досягає свого становища тільки зусиллями духу.

[2] Брахма Данда. Жезл влади бога Брахми.

[3] Тапас — буквально «тепло», в переносному розумінні — розумова сила аскета (тапасвіна) і його вправи (аскеза).

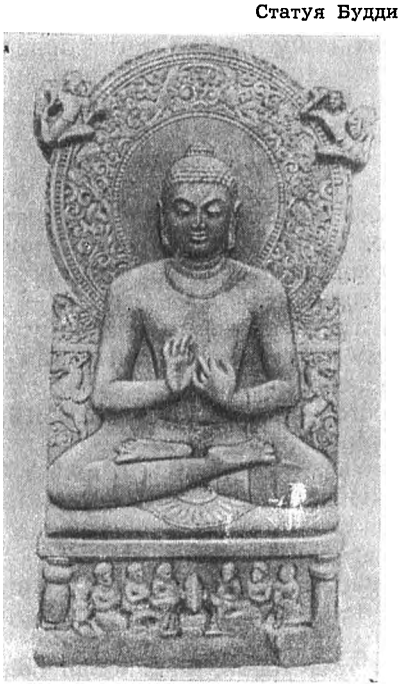
[1] Чандала — особа, що належить до найбільш знехтуваної касти сміттярів і катів.

пустять у власний палац, бо він став чандалою.

Вішьвамітра, тривалий час проживши аскетом, обмірковував, як його показати, що він не нижчий від самого Творця Брахми. «Я піду далі за Васіштху. Я створю, що тільки схочу. Я не володію Брахма Данда, але створю свою власну і позмагаюся з Васіштхою».

Статуя Будди з Гандхари.

Статуя Будди з Сарнатха.

В такому настрої він зустрів Трішянку.

— Паросток роду Ікшваку, чому ти такий засмучений? — спитав Вішьвамітра. — Куди прямуєш? Що тебе гнітить? Ти проходиш повз людей без слова вітання — чому?

— Я боюся, що мене можуть не впізнати, — відповів Трішянку і спитав: — Який вигляд я маю?

— Хіба ти ніколи не дивився в дзеркало? Що сталося?

— Мене прокляли і перетворили на чандалу, і я гадаю, що мій вигляд уже змінився, — сказав Трішянку і розповів про все.

Вішьвамітра неначе тільки цього й чекав:

— Як могли Васіштха і його сини відмовитися послати тебе на небо? Я допоможу тобі. Твоя мета благородна, і ти заслужив таку шану. Я тобі допоможу.

— Вони мене прокляли — я маю стати чандалою. Чи схожий я вже на чандалу?

— Ще ні, — сказав Вішьвамітра. — Але скоро ти ним станеш. Тобі не уникнути цього.

Раджа Трішянку простогнав:

— Горе мені, я втрачу кастову належність, яку дістав при народженні!

— Не будь дурним, — сказав Вішьвамітра. — Я заприсягнувся знищити всі кастові належності, набуті при народженні. Я не заспокоюсь, аж доки мене не назвуть Брахма-Рші, хоча з народження я належу до кшатріїв. Ти народився кшатрієм, але через прокляття станеш чандалою. Людина мусить сама досягти тієї касти, до якої вона прагне, походження не повинно мати значення. Я доведу це щодо нас обох. Ти матимеш усього вдосталь. Радій — ти братимеш участь у чуді, яке доведе, що не існує такої речі, як належність до касти від народження. Я допоможу тобі. Ходімо зі мною.

Вішьвамітра взяв його в свій ашрам і почав готуватися, щоб справити найбільшу жертву з усіх відомих. Вона мала відкрити Трішянку шлях на небо.

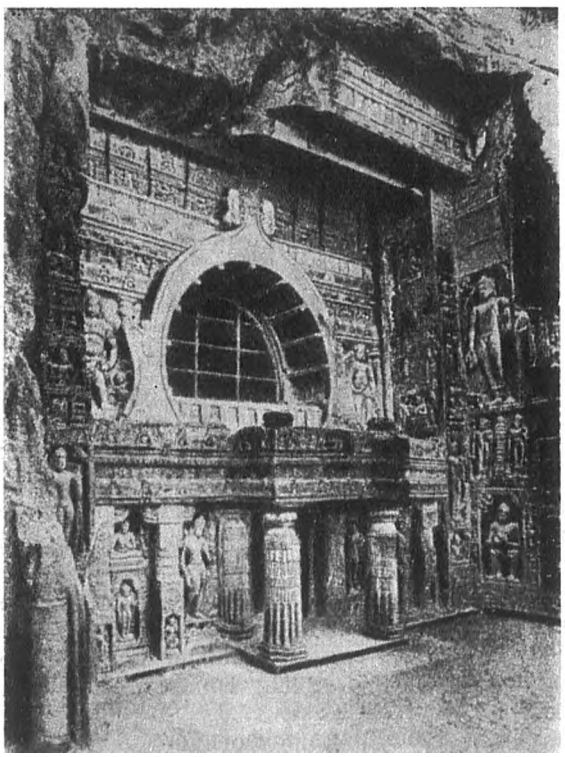
Жителі цього світу й інших світів з цікавістю стежили за ходом подій. Вішьвамітра хотів, щоб на церемонії були присутні всі мудреці й раджі, і надіслав їм запрошення.

Трішянку сидів біля жертовного багаття, заплющивши очі, й проказував заклинання, яких його навчив Вішьвамітра.

Десять днів минуло в граничній зосередженості, і Вішьвамітру вдалося розірвати тяжіння, що тримало Трішянку на землі. Трішянку став підніматися вгору і незабаром зник з очей. Всі загомоніли:

— Трішянку досяг своєї мети і потрапив на небо, це заслуга мудрого Вішьвамітри.

— Чи зрозуміють тепер люди, що я зробив те, чого не може зробити Васіштха? Чи

Аджанта. Вхід у храм.

називатимуть вони мене віднині Брахма-Рші?

Не встиг Вішьвамітра промовити ці слова, як народ захвилювався, вказуючи на небо:

— Трішянку повертається!

Справді, він повертався. Віщьвамітра ледве встиг магічним заклинанням спинити падіння бідолахи. Трішянку спускався сторч головою, так він і завис.

— О Трішянку, скажи мені, що сталося? — спитав Вішьвамітра.

Трішянку, висячи в повітрі догори ногами, відповів:

— Дозволь мені спуститись на землю, будь ласка. Віднині я нічого більше не домагатимусь!

— Спершу поясни, як і чому ти повернувся, не посівши золоте місце на небі.

— Завдяки тобі я потрапив на небо. Я летів туди, як стріла. Коли твоя милість велить, природа скоряється, мені було приємно й легко летіти. Ступивши на небо, я був у захваті, — адже здійснилася мета всього мого життя. Але Індра, глава богів, не прийняв мене. Він просто випхав мене, сказавши: «Тут немає місця для чандали». — І Трішянку тихенько схлипнув. — Сталося те, чого я побоювався найбільше.

Вішьвамітра суворо глянув на нього і мовив:

— Ти дуже дурний і слабкий. Я взяв на себе такий клопіт, відправив тебе на небо, а в тебе не стало сил вдержатися там. Ти дозволив випхати себе сторч головою. І тобі не сором?

Трішянку дуже розхвилювався, з його очей покотилися по чолу сльози. Він знову почав благати:

— Дозволь мені спуститися. В мене тепер єдине бажання — стати ногами на нашу прекрасну землю. Забудь мене.

Але Вішьвамітра рішуче відповів:

— Не рюмсай. Ти повернешся на небо. Це кажу тобі я, Вішьвамітра.

І він почав правити жертву, аби перемогти самого Індру, піднести Трішянку на небо і залишити його там.

Жертовний вогонь палав і нищив жертви одну за одною. Вішьвамітра бурмотів заклинання, напружуючи всю силу розуму й волі. І домігся-таки свого. Трішянку знову полинув до неба.

Але перш ніж свідки цього чуда встигли зітхнути з полегшенням, він повернувся знову — і знову сторч головою.

— Індра вдруге випхав мене, — заволав Трішянку. — Постав мене принаймні на ноги.

Вішьвамітра не дав йому навіть договорити, ще раз підкинув його до неба, і ще раз, уже втретє, Індра випхав його. Отак і кидали Трішянку вгору і вниз, мов той м'яч. Нарешті він спитав:

— О мудрець, чому ти не дозволяєш мені стати на ноги?

— В цьому немає потреби, — заперечив Вішьвамітра. — Я хочу, щоб ти прилетів на небо ногами вперед і зразу став на них, а не вдарився головою й дістав струс мозку.

Всі засміялись, і Трішянку знову шугнув угору. І знову Індра назвав його чандалою і скинув униз. Це повторилося ще кілька разів, а тоді Вішьвамітра нарешті сказав:

— Не журись. Я провчу Індру та всіх богів, і цей урок вони запам'ятають назавжди.

З його волі серед всесвіту утворилось окреме небо, і він відправив туди Трішянку. Це було зовсім нове небо, тож ніхто не міг йому перешкодити.

— Ти житимеш у своєму власному світі, населеному небесними істотами, там буде своє сонце, свої зорі...

— Але постав мене спершу на ноги, — наполягав Трішянку.

Проте Вішьвамітра чомусь вважав, що таке положення — на голові — найбільш природне для цієї людини. І він сказав:

— Навчися сприймати все таким, як воно є, і дякуй за допомогу. Світ, який я створив для тебе, весь перевернутий і відповідає твоєму нинішньому станові. Все там буде так, як тобі треба, хоча щодо решти всесвіту він здаватиметься перевернутим.

Я хочу, аби він відрізнявся від світу, створеного Брахмою.

Коли Трішянку полинув у височінь, Вішьвамітра, задоволено дивлячись йому вслід, прошепотів:

— Я хочу, щоб мій світ відрізнявся від нудних, буденних творінь Брахми. І до того ж, хто може сказати, де верх, а де низ у цьому величезному просторі під блакитним небом?..

Через деякий час Вішьвамітра зацікавився якимось раджею Айодхьї[1] на ім'я Амбаріша: той збирався правити величезну жертву, але приречена тварина зникла. Час церемонії наближався, і Амбаріша був у розпачі. Жерці сказали йому, що коли він знайде замість тварини людину, боги будуть задоволені. І він подався шукати людину, яка б погодилася стати жертвою.

Під час своїх мандрів раджа здибав бідняка, що жив у лісі в будиночку разом з дружиною і трьома синами. Амбаріша сказав йому:

— Я дам тобі яке схочеш багатство. Віддай мені одного з твоїх синів для великої справи.

Чоловік відповів:

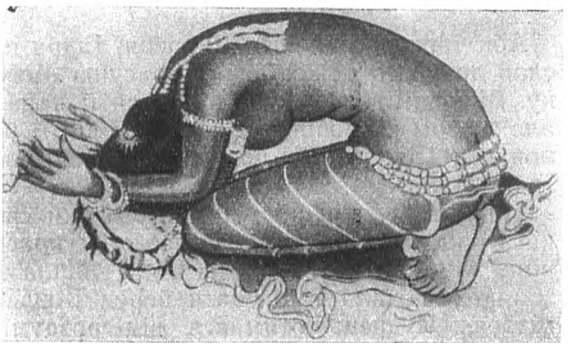
— Можеш пропонувати мені що завгодно, але старшого сина я не віддам. Він мій улюбленець.

Мати кинулася до них і заявила:

[1] Айодхья — давня країна в північній Індії (тепер Аудх).

Гадючий цар. Скульптура в Аджянті.

Дівчина. Розпис в Аджянті.

— А молодший син — мій улюбленець. Я не можу без нього жити і не віддам його.

Середульший син на ім'я Шюнахшепа[1] збагнув, що за нього ніхто не заступиться. Він одіпхнув усіх і сказав:

— Раджо, візьми мене з собою, бо я нікому не потрібний — ні батькові, ні матері.

Раджа з радістю погодився і сказав:

— Тобі віддасться за це в іншому світі.

Невідомо, що чекало Шюнахшепу в іншому світі, а в цьому світі вже не було для нього радості. Юнак ішов за раджею і плакав. Вони прийшли на берег ріки Пушкари, де сидів Вішьвамітра, готуючись поринути в роздуми. Він помітив Шюнахшепу і, за своїм звичаєм, спитав, що його непокоїть. Той розповів про своє лихо. І Вішьвамітра негайно взявся до діла.

— Я врятую тебе, не бійся, — запевнив він бідолаху і порадив Амбаріші відпустити хлопця. Той пояснив, чому він не може цього зробити. Вішьвамітра сказав:

— Коли вже тварину вкрали, нехай церемонія відбудеться без жертви, от і все. Як можеш ти занапастити молодого хлопця? Я не дозволю цього. — І він пригорнув юнака до себе.

Даремно умовляв раджа Вішьвамітру — той взагалі заперечував проти всяких жертв. Нарешті мудрець запропонував, щоб один з його власних синів замінив Шюнахшепу. Але обурені сини відмовились. Вішьвамітра прокляв їх за непослух і прирік на те, щоб вони стали вічними блукачами й їли собаче м'ясо. Після цього він потай передав Шюнахшепі дві мантри, аби той проказав їх, коли до нього підійдуть, щоб стяти голову, і відпустив юнака з Амбарішею.

Коли Шюнахшепу вже намастили пахощами і прив'язали до жертовного стовпа, він проказав мантру, і жертовний ніж не зміг торкнутись його...

Вішьвамітра постійно втручався у справи інших людей. Але скоро він збагнув, що вся ця діяльність заважає йому удосконалюватися духовно, і вирішив усамітнитися й поринути в роздуми.

[1] Шюнахшепа — буквально Собачий Хвіст.

Аби трохи розважити мудреця, Індра послав до нього божественну красуню Менаку. Вішьвамітра спершу піддався її чарам, але згодом відмовився і від неї, і від її немовляти Шякунтали, повернувшись до своїх роздумів.

Тоді Індра, аби порушити духовний спокій Вішьвамітри, послав до нього ще красивішу жінку на ім'я Рамбха. Вона зійшла на землю й почала танцювати перед Вішьвамітрою. Мудрець отямився від роздумів, якийсь час дивився на неї, але, замість закохатись і піти разом з нею, промовив:

— О, якій паскудній меті служить твоя краса! Перетворись у кам'яну статую на десять тисяч років!

Рамбха в розпачі заволала:

— О мудрець, за віщо ти караєш мене? Адже я тільки корилася наказові.

— Знаю, і тому обмежую своє прокляття певним часом. Інакше ти лишилася б каменем навіки. Хай буде це наукою для всіх, і особливо для Індри.

Коли Вішьвамітра побачив скам'янілу Рамбху, йому стало шкода себе. Виходило так, що сили навколишнього світу весь час впливали на нього, а він відповідав на це визивними або гнівними вчинками, зводячи нанівець усі свої духовні заслуги, здобуті завдяки суворим аскезам. Спершу Васіштха переміг його в усьому. Потім він доклав нелюдської енергії, щоб відправити на небо Трішянку. Він врятував Шюнахшепу, але прокляв власних синів. Тепер він перетворив гарну небесну дівчину на статую. Духовну силу треба плекати і берегти; лише тоді, коли не даєш їй виходу, вона розквітає й міцніє. Либонь, велич Васіштхи обумовлена тим, що він завжди займається тільки власними справами і в усіх випадках зберігає незворушність.

Вішьвамітра збагнув, що він тільки воїн, який намагається стати мудрецем. Отож, щоб стати справжнім мудрецем, йому треба позбутися кродхи [1], войовничого інстинкту. Не дивно, що Брахма називає його тільки Раджею-Рші: адже навіть під час аскези він жив із своєю дружиною, яка за цей час подарувала йому чотирьох синів.

В пошуках цілковитої самотності Вішьвамітра обрав собі новий притулок — на північ від Гімалаїв, і поринув у роздуми. Пломінь його зосередженості неначе випалював і перетворював на попіл усе довкола.

Боги звернулися до Брахми, аби той припинив аскетичне самокатування Вішьвамітри. Мудрець провів тисячу років у самообмеженні й самозабутті. Він зрікся всякої мови, пам'ятаючи, що кожне проказане ним слово — це або прокляття, або виклик; він цілком подолав свою вдачу і поринув у мовчання; пізніше він навіть легені свої привчив до мінімальних порцій повітря; він жив самою водою, сидів нерухомо, і розум його був зосереджений на його меті—здобути звання Брахми-Рші. Тисячу років він не їв, і нарешті настав час припинити піст.

Після молитви й обмивання Вішьвамітра вже хотів був узятися до їжі, аж тут на порозі з'явився старець і мовив:

— Я помираю з голоду...

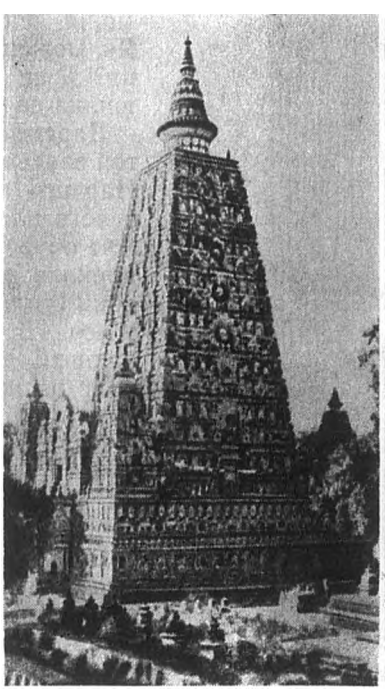
Вішьвамітра негайно віддав йому всі свої харчі, сказавши:

— Іж усе. Шкода, що я не можу запропонувати тобі нічого кращого.

Вперше за все життя він зовсім забув про своє «я» і свої потреби.

Цей старець був Брахма, і він зразу сказав:

— Вішьвамітро, твої зусилля принесли плоди. Віднині ти в усьому світі будеш відомий як Брахма-Рші, гідний керувати жертвоприношеннями, повчати людей і передавати іншим усі священні й таємні слова.

Храм Махабодхи в Бодхгайї.

Вперше в житті Вішьвамітра відчув себе щасливим. Проте він спитав:

— Чи прийде Васіштха й чи звернеться до мене як до Брахми-Рші?

Васіштха прийшов, обняв його і сказав:

— Ти справжній мудрець, Брахма-Рші. Я визнаю це й кажу тобі щиро.

Вішьвамітра сказав:

— Якби того пам'ятного дня ти з допомогою Шябали не виявив гостинності, я прожив би життя, вмер, і мене забули б, як всякого іншого раджу. Дякую тобі за те, що ти спрямував мене на зовсім інший шлях.

(Далі буде)

З англійської переклали
М. ЛУК'ЯНЧИКОВА і А. КАЛІК.

Коментар і редакція професора
А. БІЛЕЦЬКОГО

[1] Кродха — гнів, бурхливий вияв почуттів.

КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

ФЛОРІАН НЕУВАЖНИЙ

ПОВІСТЬ ПРО СИНА ПРОМЕТЕЯ

Ця книга виникла як наслідок давньої й відданої любові її автора до української культури, як наслідок пристрасних і копітких пошуків дослідника, закоханого в поезію великого Тараса. Книга ця — повість про народження великого українського народного поета, який з поневоленого кріпака піднявся до вершин людського духу, а може, сягнув і вище од них, щоб з тих висот проголошувати найблагороднішi Прометеєві ідеї.

Вже сама назва книжки несе в собі домінуючу ідею твору: «Українські ночі, або Родовід генія». Причому автор книжки Єжи Єнджеєвич не випускає з поля зору жодної, бодай найменшої «дрібниці», яка так чи інакше пов'язана з народженням геніальної і ні з чим не порівнянної — щодо бунтівничої й революційної сили — поезії цього великого українського романтика.

Єжи Єнджеєвич розкрив усю сукупність чинників, що обумовили об'єктивну й незаперечну велич явища, ім'я якому — Тарас Шевченко. Чи не вперше, більш як за сто років слави Шевченка в Польщі, ми отримали книгу, в якій майстерно поєднуються дослідницькі, аналізаторські здібності її автора з надзвичайно яскравим, емоційним викладом — без чого, зрештою, важко було б створити таку переконливу для сучасного читача картину досить складних відносин, характерних для Європи часів перших революційних струсів.

Широка, різноманітна панорама подій, людей, фактів, що надають колоритові епохи життєвої достеменності, виростає з сторінок цієї дивної, захоплюючої книги, щоб створити переконливу й неповторну картину середовища, на тлі якого живе й діє геній української поезії. Автор повісті про Шевченка розумів, що необхідною умовою відтворення складного шляху становлення генія може бути розкриття його зв'язків з епохою, пошуки тих джерел, що живили його й визначали міру його геніальності. Єжи Єнджеєвич видобув чи не з забуття — не згадуючи вже архівів, спогадів, документів — великий фактографічний матеріал, який дозволив йому схарактеризувати оточення Шевченка — близьке й далеке, родинне коло, друзів, знайомих, вчителів.

Друга важлива відзнака книги Є. Єнджеєвича полягає в тому, що автор глибоко, тактовно, але не відступаючи від історичної правди, яка спирається завжди на переконливу аргументацію, що випливає то з аналізу поетичної чи прозової творчості Шевченка, то з свідчень сучасників, а то й з новітніх досліджень шевченкознавства, простежує й розкриває зміни в поглядах Шевченка на проблеми Польщі. Від традицій фольклору й усної народної творчості часів коліївщини — традицій антипанських, антишляхетських,—через знайомство з культурою, мовою й революційними традиціями, яке прийшло від Лелевеля й Міцкевича, — до глибокої ідейної дружби, викутої в час спільної недолі в засланні та зближення з польськими повстанцями.

Третім важливим моментом книги Єжи Єнджеєвича є те, заради чого вона, власне, була написана: показ величі поезії Тараса Шевченка — її прометеєвого вогню, її невмирущої цінності, її життєвості, яка являє собою довічне джерело натхнення для української культури, і промені якої сяють не лише для сусідніх країн, а перетинають далекі кордони й землі. Розкриття величі поезії Шевченка, величі його особи було метою праці Єнджеєвича.

Одна з причин величі Шевченка полягає, безпе-

речно, в єдності слова і життя. Поезія підняла Шевченка до висот геніальності й кинула свій відблиск на біографію — а мученицька й героїчна біографія надала своїх додаткових ознак поезії, підсилила її прикладом цілого життя, беззастережно принесеного в жертву заради визволення свого народу.

Зі сторінок книги поступово виростає переконливо й емоціонально змальований образ нащадка Прометея, поета й революціонера, живої людини, ще за життя визнаної пророком, поета, який знає собі ціну, але водночас людини скромної й щирої, про яку Єнджеєвич пише: «Шевченко був надзвичайно прямою, скромною і щирою людиною, не любив він ні удаваної простоти — ані павиного пір'я».

Ідеї Прометея, які він виголошував і якими сам жив, стануть пізніше джерелом натхнення для поезії Лесі Українки та Івана Франка, живитимуть українську радянську поезію від Павла Тичини до Івана Драча.

Мав рацію Костомаров, коли писав у своєму щоденнику:

«Поезія завжди крокує попереду, завжди робить сміливі відкриття. Слідом за нею поспішає історія, наука, практична діяльність. Муза Тараса пробила якесь підземне склепіння, сторіччями замкнуте на кілька замків, запечатане багатьма печатками, засипане землею, навмисне зораною й засіяною, щоб приховати від нащадків бодай найменшу згадку про те, де це підземелля міститься. Муза Тараса сміливо ввійшла туди з своїм негаснучим смолоскипом і відкрила шлях і сонячному промінню, і свіжому повітрю, й людській жадобі знань. Легко буде входити до того підземелля, коли повітря заповнило його; і якою, одначе, стійкою мусила бути людина, щоб витримати вікові випари, що вмить вбивали все живе й гасили будь-який вогонь!

Горе зухвалому поетові! Забуває він про те, що є тільки людиною; і коли відважиться ступити туди — може загинути... Але поезію не лякають ніякі смертельні випари, якщо це справжня поезія; і не згасити її смолоскипів жодному історичному чи моральному вуглекислому газові: смолоскип той палає вогнем — вогнем Прометея».

Жанр книги Єжи Єнджеєвича важко визначити — це ні наукова монографія, ані біографічна повість. Автора можна було б критикувати за деякі гіпотези, які не підсилені документальними фактами, хоча й подані вони надзвичайно вірогідно. Можна також піддати сумніву ті чи інші особисті зустрічі з видатними чи маловідомими людьми тієї епохи. Але претензії ці були б умотивовані, якби книжка про Шевченка була чисто наукова. Твір Єнджеєвича не відзначається академізмом, хоча — за визнанням самого автора — «елементи художньої літератури й авторські домисли зведені в цьому творі до мінімуму». Книга ця побудована на фактах життя й творчості Шевченка і на фактах епохи передромантизму й романтизму в Європі. Ці факти переплітаються з авторською розповіддю.

Можна з певністю сказати, що книга Єжи Єнджеєвича не залишить читача байдужим. Вона відкриє йому багато нових фактів, збагатить його і емоційно, і новими знаннями, викличе в нього бажання глибше познайомитися з тими далекими — і все ж близькими нашому часові — подіями. І напевне викличе почуття подяки до автора за досконалий твір і до видавництва за приємне, із смаком виконане оформлення цього надзвичайно цікавого видання.

Скорочений переклад з журналу «Пшиязнь»

ЖИВИЙ ВІДГОМІН

Революційний вогонь Паризької комуни запалював на боротьбу трудящих усього світу. Поряд з поляком Домбровським бились на барикадах росіянки Дмитрієва-Туманська та Корвін-Круковська; поряд з французом Верленом відбивав наступи версальців українець Валерій Потапенко. А втім, тут ідеться не тільки про безпосередню участь у боях на барикадах Парижа, а про вплив Паризької комуни на світогляд сучасників, на дальший розвиток революційного руху в усьому світі.

Історичний подвиг комунарів знайшов живий відгомін, зокрема серед прогресивної громадськості Західної України. Передові галицькі діячі не тільки знайомилися з історією та ідеями Паризької комуни, але й активно пропагували їх. Так, у 1879 році під час обшуку у відомого західноукраїнського публіциста й одного з перших пропагандистів соціалізму Остапа Терлецького (1850—1902) було знайдено брошуру «Життя генерала Домбровського» — про головнокомандуючого збройними силами Паризької комуни, про його героїчну смерть на барикадах столиці Франції. Очевидно, це була книга

ад'ютанта Домбровського Вол. Рожаловського, видана німецькою мовою, або польський переклад її, що з'явився у 1878 р. у Львові і відразу ж був конфіскований австрійською поліцією. «Автор вихваляє Домбровського за мужність у боротьбі проти держави, — читаємо в акті конфіскації, — проти існуючого тоді закону і ладу, засуджує існуюче становище і цим самим викликає зневагу і в нас (тобто у Галичині. — *В. П.*) до державних порядків. Автор, виступаючи в своїй брошурі проти французької держави, виступає одночасно проти нашої держави та її законів».

Про «бурхливий 1871 рік» неодноразово згадує й Іван Франко. В автобіографічному оповіданні «Моя стріча з Олексою» герой Мирон Сторож, від імені якого ведеться розповідь, з гордістю за себе й своїх товаришів-революціонерів і не без іронії на адресу захисників пануючого ладу каже, що «всевідущий і всемогущий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати доми «мирних горожан» не гірше нафти».

Тими ж ідеями, що вели народних борців на барикади Парижа, перейнятий і знаменитий Франків «Вічний революціонер», написаний у 1880 р. у коломийській в'язниці.

З щирою симпатією згадав Паризьку комуну Ів. Франко й у статті «Еміль Золя, його життя і писання» (1898), в якій український письменник загалом високо оцінив роман Е. Золя «Розгром» — про боротьбу паризьких комунарів і жорстоку розправу над ними. А в статті «Соті роковини народження Віктора Гюго» (1902) він розглянув збірку віршів французького письменника «Жахливий рік», що також присвячена темі Паризької комуни. Певна річ, за тогочасних цензурних утисків Ів. Франко не міг висловити свої думки на повний голос, але з цих стриманих висловлювань видно, з якою симпатією він ставився до героїв Парижа.

У 1883 році український письменник і громадський діяч Михайло Павлик надрукував статтю, спрямовану проти наклепів на Паризьку комуну з боку польсько-шляхетської реакції.

Ідеалами комунарів М. Павлик керувався і в своїй громадській діяльності, зокрема під час роботи у львівській газеті «Батьківщина». Через це накинулися на нього галицькі реакціонери, які вимагали зміни складу редакції, «де, — за висловлюванням одного з них, — такий комунар, як Павлик і его приверженці находяться». «Що се? Чи ми вже живемо в епоці Комуни, котрой органом стала «Батьківщина?» — обурювався інший передплатник. Цей факт яскраво розкриває світогляд друга й однодумця Ів. Франка, а одночасно показує страх галицьких багатіїв перед ідеями Паризької комуни.

В. ПОЛЄК

м. Івано-Франківськ

АВСТРАЛІЯ

У видавництві «Енгус енд Робертсон» вийшов роман одного з найцікавіших сучасних австралійських прозаїків Пітера Коуена. В цьому творі, який має назву «Насіння», розповідається про життя кількох буржуазних родин, чиї діти вчаться разом у коледжі.

Рецензент літературного додатку до газети «Таймс» вважає, що хоч новий роман Пітера Коуена становить цікаве явище в сучасній австралійській літературі, письменник все ж не спромігся піднятися в ньому до рівня кращих творів, які належать його перу і були надруковані раніше.

АНГЛІЯ

Чарлі Чаплін розповів кореспондентам про свої творчі задуми. Перш за все він хоче знову воскресити образ Чарлі, який приніс йому світову славу. В своєму наступному фільмі він гратиме дві ролі — джентльмена похилого віку й бродяги із стеком. В цьому ж фільмі дебютуватимуть його дочки — Жозефіна та п'ятнадцятирічна Вікторія.

— Що з того, що «Графиня» не всім сподобалася, а особливо критикам... Всі мої фільми спершу не знаходили визнання у них, але подобалися глядачам. А це для мене найважливіше. Почекаємо на «касові» результати, а потім будемо говорити про поразку чи успіх «Графині». Я певен, що і мій новий фільм сподобається публіці. Так само, як і «Графиня з Гонконга», це буде романтична комедія, — сказав Чарлз Чаплін.

Зйомки нового фільму видатний актор планує завершити цього року, а в наступному хоче зняти ще одну кінокомедію, в якій виступить вся його велика сім'я.

ДО ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ...

«10 днів, що потрясли світ» — так назвав свою книгу про події Жовтневої революції 1917 року американський письменник Джон Рід. Відтоді письменники й митці цілого світу знову й знову звертаються в своїх творах до теми Червоного Жовтня, вона стала для них провідною темою і вихідним пунктом їхньої творчості».

Такими словами починається звернення до діячів культури НДР міністра культури республіки Клауса Гізі, президента Академії мистецтв Конрада Вольфа і керівників творчих спілок: письменницької — Анни Зегерс, художників — Леа Грундіг, композиторів — Натана Нотовича, художнього і документального кіно — Андре Торндайка.

Звернення закликає до організації широкого творчого змагання на честь знаменної дати. До участі в ньому запрошуються театральні колективи, гуртки художньої самодіяльності клубів, палаців культури, підприємств і учбових закладів.

«Будемо оспівувати визволену людину, — говориться в зверненні, — оспівувати нашу братерську дружбу з народами Радянського Союзу, які поклали початок новій епосі в історії всього людства!»

Коментуючи звернення, преса НДР повідомляє, що республіка діяльно готується до відзначення знаменної дати.

Видавництва «Ауфбау», «Фольк унд вельт (Культур унд фортшріт)», «Дітц» готують до друку цілу серію художніх творів, присвячених Жовтневій революції, її міжнародному значенню. У перекладах на німецьку мову виходять також кращі твори радянських письменників.

ПРЕМІЯ ЕДМОНДІ ШАРЛЬ-РУ

Минулий рік був щасливим для порівняно невеликого паризького видавництва «Грассе». Свого часу саме тут вперше друкувалися Моріак, Моруа, Кокто. В минулому, 1966 році чотири з шести головних літературних премій Франції були присуджені авторам книг, виданих «Грассе». Серед них і Едмонда Шарль-Ру. Її роман «Забути Палермо» відзначений Гонкурівською премією.

...Два полюси: Америка — новий світ з його егоїзмом і користолюбством і старенька Європа — хай злиденна, але багата думкою і почуттями. Забути Палермо? Хіба можна забути землю батьків — свою землю! І гроші тут нічого не вдіють. Сіцілійські емігранти за океаном, їхня доля, їхні драми, і ще одна доля й трагедія Америки, на перший погляд, такої благополучної, процвітаючої, — ось про що написала письменниця у своїй книзі.

«Я розповідаю про Нью-Йорк, незвичайне місто на американському континенті. Моя сатира в цьому творі гостра, і про це я анітрохи не шкодую», — сказала письменниця.

Едмонда Шарль-Ру.

Едмонда Шарль-Ру добре знає своїх героїв. На Сіцілії минуло її дитинство й юність, у США їй доводилося неодноразово бувати в службових справах. До останнього часу письменниця, як і героїня її роману, редагувала жіночий журнал «Вог», що належить американській фірмі. Вона була безкомпромісним редактором: про це найкраще свідчить розрив Шарль-Ру з видавцями журналу, які прагнули будь-що частувати своїх читачок дешевим літературним чтивом та іншими сурогатами культури. Нарешті, вона і мужня письменниця: потрібна велика творча сміливість, щоб намалювати таку нещадну, таку чесну картину.

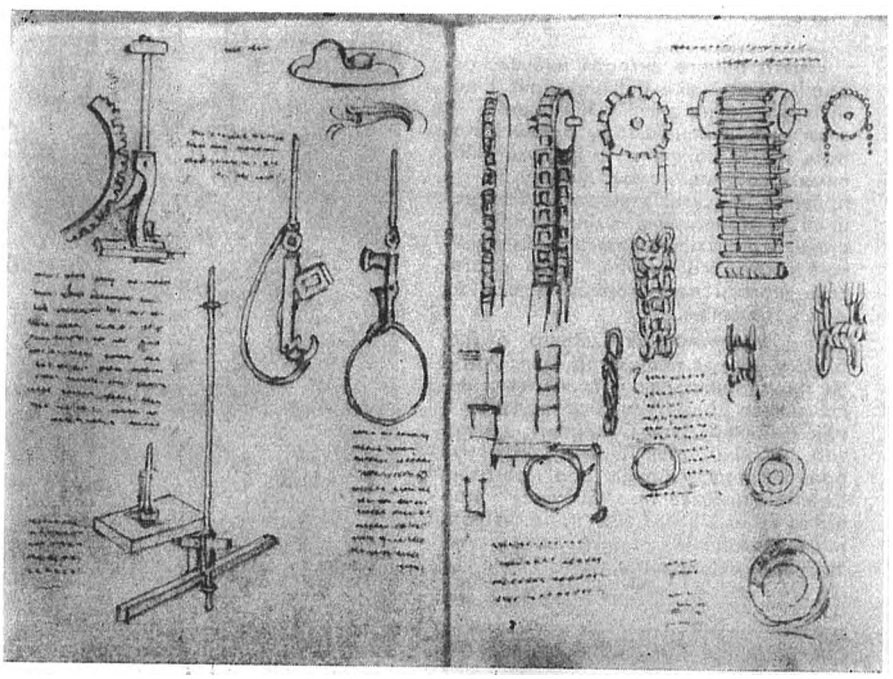
«Забути Палермо»—власне, перший роман Едмонди Шарль-Ру. Вона працювала над ним шість років, і ця глибока, серйозна праця увінчана заслуженим визнанням: за чотири тижні французи придбали 215 тисяч примірників роману!

«Я одержала більше двох тисяч листів, — розповідає письменниця. — Це фантастично. Я обов'язково відповім усім. Це контакти з учора ще незнайомими людьми — читачами».

* * *

У видавництві «Геміш Гамілтон» вийшла друком збірка есе Маргарет Лейн «Виключно для насолоди», в яку ввійшли біографічні нариси про класиків англійської літератури. М. Лейн розглядає творчий і життєвий шлях Емілії і Шарлотти Бронте, Чарлза Діккенса, Джейн Остін та інших письменників. Рецензент газети «Обсервер» вважає збірку найцікавішою з подібних праць, виданих в Англії за останні кілька років.

ЗНАЙДЕНО В МАДРІДІ

Дві сторінки із знайдених у Мадріді рукописів Леонардо да Вінчі.

Нещодавно в мадрідській публічній бібліотеці було знайдено сімсот сторінок рукописів і малюнків велета італійського Відродження Леонардо да Вінчі. Ці рукописи зберігались в бібліотеці протягом кількох сотень років, але у XVIII сторіччі, під час змін в системі каталогу бібліотеки, вони не були занотовані, зникли із списків і віднайти їх у фондах вже майже не було можливості. Рукописи Леонардо да Вінчі вважалися загубленими.

Два роки тому в Мадрідській бібліотеці працював американський професор романської філології Жюль Піккес. Він цікавився старовинними народними баладами часів Середньовіччя. Помітивши якусь пропуск кількох індексів у бібліотечному каталозі, Ж. Піккес вирішив, що під цими номерами зберігаються якісь невідомі йому старовинні балади. Він почав шукати у фондах бібліотеки матеріали, назви яких випали з каталогу, і знайшов... давно загублені рукописи Леонардо да Вінчі.

Знахідка Жюля Піккеса вважається однією з найвизначніших у XX сторіччі. Рукописи і малюнки Леонардо да Вінчі детально вивчалися знавцями спадщини великого італійського художника і мислителя. «Це подія такої ж ваги, — сказав один з фахівців, — як знайдення, скажімо, якоїсь досі невідомої п'єси Шекспіра».

Рукописи оправлені в два томи, перший з яких містить малюнки технічних винаходів да Вінчі (гідравлічного пресу, механічних передач то-

ГРЕЦІЯ

Дія фільму «Маленькі Афродіти» режисера Нікоса Коундоуроса відбувається понад дві тисячі років тому в стародавній Греції. Це невеличкі розповіді про життя простих людей, побудовані на основі фольклорних сюжетів.

Кадр з фільму «Маленькі Афродіти».

ДАНІЯ

Фільм датського режисера Геннінга Карлсена «Голод» — це екранізація відомого роману норвезького письменника Кнута Гамсуна, написаного ще 1890 року. Екранізуючи роман, Г. Карлсен зберіг у фільмі колорит кінця минулого сторіччя, спромігся показати місто Осло таким, яким воно було 1890 року, коли ще носило назву Христіанія.

Пер Оскарссон в фільмі «Голод».

Роль літератора, який поневіряється і голодує в Христіанії, виконує шведський актор Пер Оскарссон.

ІСПАНІЯ

Асоціація іспанського кіно повідомила, що міжнародний кінофестиваль, який досі відбувався в Сан-Себастьяні, віднині провадитиметься в місті Пальма-де-Майорка навесні — до початку всесвітньовідомого фестивалю в Каннах.

ІТАЛІЯ

Вітторіо Де Сіка закінчив зйомки фільму «Сім разів жінка», що складається з окремих новел. Головну роль у фільмі виконує актриса Ширлі Маклейн. В останній новелі цього фільму вона грає скромну дружину, безмірно закохану в свого невірного чоловіка.

* * *

Італійський режисер Лукіно Вісконті має намір зняти фільм про життя Пуччіні. Роль великого композитора гратиме Марчелло Мастроянні. Уривки з опер «Тоска», «Мадам Баттерфляй» та інших виконуватиме уславлена оперна співачка Марія Каллас.

РУМУНІЯ

Нещодавно в Бухаресті було відкрито персональну виставку скульптур Габріелли Маноле-Адок. Роботи молодого митця вже відомі румунській громадськості, вони експонувалися на багатьох виставках образотворчого мистецтва в Румунії і за кордоном.

Критика особливо відзначає багатство і різноманітність тем, що їх розробляє скульптор у своїх роботах.

Крім скульптур, на виставці представлено дванадцять живописних полотен Габріелли Маноле-Адок.

* * *

З великим успіхом експонувалася в Бухаресті щорічна виставка графіки, яка продемонструвала творчі досягнення художників різних поколінь.

Свіжістю барв і емоцій відзначається робота Жюля Перахіма «Весна»; Єлена Броніцкі показала серію творів, сюжети яких навіяні казками і дитячими спогадами відомого румунського фольклориста минулого століття Йона Крянги. Це дереворити «Йон-викрадач» та

що). В другому томі — креслення деталей для відлиття в бронзі надмогильної статуї міланського герцога Франческо Сфорца, який помер 1466 року.

Син Франческо — Лодовіко Сфорца — замовив Леонардо да Вінчі статую батька 1493 року. Відомо, що художник виконав це замовлення в глині, але відлити в бронзі не встиг. Під час нападу на Мілан французьких загонів короля Людовіка XII робота да Вінчі була знищена.

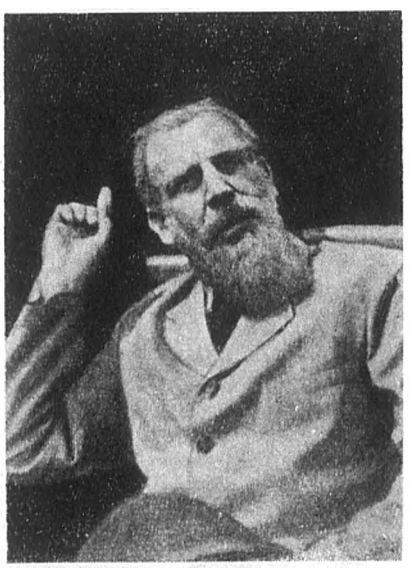
Серед знайдених робіт кольорова карта річки Арно від міста Пізи до Флоренції, очевидно, зроблена художником на замовлення правителів Флоренції, які вели війну з жителями Пізи, а також список книг бібліотеки Леонардо да Вінчі (понад сто двадцять назв).

«Дослідник, шукаючи середньовічні балади, натрапляє на 700 сторінок загублених рукописів і малюнків Леонардо да Вінчі. Це звучить майже неймовірно, — пише з цього приводу газета «Нью-Йорк таймс». — Але таке справді сталося в Мадріді, і ця подія має епохальне значення для історії розвитку науки і техніки... Більшість знайдених винаходів і відкриттів да Вінчі були зроблені наново людьми пізніших поколінь. Але знайдені рукописи проливають нове світло на цю велетенську постать італійського Відродження».

«ТЕАТР ОДНОГО АКТОРА»

«Театр одного актора» набуває останнім часом все більших прав і популярності на англійській сцені. В спектаклі, виконуваному одним актором, немає конфлікту з іншими дійовими особами, немає діалогу і, як правило, відсутні декорації. Всі сценічні контрасти, всі зміни темпу вистави, її динаміка залежать від одного-однісінького актора, який протягом якогось часу перебуває сам на сам з глядачем.

Такі програми, як «Вечір з Дж. Б. Ш.», під час якої актор Макс Адріан перевтілюється у славетного англійського драматурга Бернарда Шоу, «Як важливо бути Оскаром», де актор Майкл Мак-Ліаммор виконує роль Оскара Уайльда, або програми Емліна Уїльямса про Діккенса і про поета Дайлана Томаса, приваблюють чимало глядачів і перебувають у центрі уваги рецензентів.

Макс Адріан — Бернард Шоу.

Майкл Мак-Ліаммор в ролі Оскара Уайльда.

У виставі «Як важливо бути Оскаром» Майкл Мак-Ліаммор, загримований під О. Уайльда, читає великий уривок з «Портрета Доріана Грея» і кілька дрібніших творів письменника. У «Вечорі з Дж. Б. Ш.» Макс Адріан показує Шоу — людину молоду, середнього віку і зовсім стару.

Цікава також програма актриси Рут Дрейпер, яка блискавично перевтілюється з одного сценічного образу в інший. Так, Рут Дрейпер виконує сценку, в якій показує молоду матір та її чотирьох дітлахів. Це комедійна сцена, в якій актриса грає по черзі всіх дійових осіб.

«Театр одного актора, як ніякий інший жанр, дозволяє актору з усією повнотою демонструвати діапазон свого таланту», — зазначає театральний критик Роланд Хейман, рецензуючи в англійському журналі «Плейз енд плейєрс» вистави «театру одного актора».

МІНАЧ ІРОНІЗУЄ

Повість Владіміра Мінача «Кримінальна пригода» — на перший погляд, звичайна детективна історія з усіма притаманними цьому жанру атрибутами: у словацькому містечку шукають вбивцю молодої людини, смерть якої для всіх загадкова...

Насправді ж автор менш за все прагне дотримуватися законів детективу. Всю свою увагу він зосереджує на психологічному вмотивуванні подій і послідовному демаскуванні героїв — представників міщанського середовища.

За формою повість теж відходить від канонів жанру: вся вона змонтована з діалогів і монологів.

В цій книжці читач уперше зустрічається з новою рисою в творчості Мінача — нещадною іронією.

ЗА СЦЕНАРІЄМ БЛАГИ ДИМИТРОВОЇ

«Останнім часом,— пише кореспондент журналу «Болгарський фільм» Віра Найденова,— наші поети все частіше виступають у ролі кіносценаристів. Дебют Благи Димитрової в цьому жанрі — також не випадок, а цілком закономірний етап у творчій біографії письменниці».

Блага Димитрова — письменниця широкого творчого діапазону: автор багатьох поетичних збірок, дорожніх нотаток, публіцистичних есе, роману «Мандрівка до себе».

Нещодавно вона завершила роботу над своїм першим сценарієм, за яким знято фільм «Невелике відхилення».

Герої кінотвору Благи Димитрової та режисера Гриші Островського — наші сучасники, молоді люди. Боян (актор Іван Андонов) і Неда (актриса Невена Коканова) покохали одне одного з першого погляду.

Здавалося б, сюжет не новий, так би мовити, «одвічний». Блага Димитрова силою свого таланту зробила своїх героїв живими людьми, з їх радощами і горем.

«Я хотіла, щоб мій фільм хвилював глядача, щоб він відстоював право на щастя, допоміг людям не проходити повз нього. Я думаю, що кохання — це молодість людської душі, без якої неможливе повноцінне життя», — сказала Блага Димитрова.

Невена Коканова у фільмі «Невелике відхилення».

Шутеу Юліус. Птахи і риби. (Дереворит).

інші. Ліризмом і витонченістю позначені роботи Василе Пінті.

ПОЛЬЩА

Найстаріший варшавський хор «Лютня» відсвяткував 80-річний ювілей.

Цей творчий колектив був організований відомим композитором і диригентом Петром Машинським, ім'я якого він зараз носить.

В цьому хорі співали робітники, вчителі, службовці, а також видатні діячі польської культури — поет Ян Каспрович, художник Мілош Котарбинський, почесними членами «Лютні» були Генрік Сенкевич, Болеслав Прус, Марія Конопницька та інші.

Минулого року «Лютня» одержала «Золотий вінок» на Загальнопольському музичному конкурсі.

США

Художній керівник балету «Нью-Йорк-сіті» Джордж Баланчін працює зараз в голлівудській кіностудії «Коламбія пікчерс» над створенням повнометражного фільму-балету «Сон літньої ночі». Фільм, що знімається за сюжетом Шекспірової комедії, буде першим американським сюжетним фільмом-балетом. Досі балетні фільми виробництва США складалися виключно з окремих номерів.

Збігнєв Цибульський

У місті Вроцлаві завершувалися зйомки фільму «Злодій залишає слід» за сценарієм письменника Александра Сцибора-Рильського. В головній ролі знімався Збігнєв Цибульський — найулюбленіший актор польських глядачів.

Фільм закінчено не було: поспішаючи до Варшави на прем'єру телевізійного спектаклю «Таємниця старого будинку», Збігнєв Цибульський трагічно загинув.

Вся Польща знала його і ласкаво називала Збишек. І Збігнєв Цибульський цим пишався. Він знімався в кіно понад десять років. За цей час зіграв у сорока фільмах і взяв участь у такій же кількості театральних вистав і телевізійних постановок.

Збігнєв Цибульський народився 1927 року. Навчаючись у школі, він мріяв про кар'єру журналіста і після війни вчився на факультеті журналістики Ягеллонського університету. Та випадково замінивши і, до речі, досить вдало товариша в аматорській виставі, він став палким шанувальником театру. Незабаром Цибульський вступає до Вищої акторської школи у Кракові. Під час навчання захоплюється режисурою.

Закінчивши у 1953 році акторську школу, Збігнєв Цибульський разом з іншими випускниками їде до Гданська, де стає засновником, режисером і актором молодіжного театру «Бімбом».

Згодом він працює в театрі «Вибжеже», а потім у варшавському «Атенеумі». З успіхом виступає Цибульський в «Оптимістичній трагедії» Вс. Вишневського, у п'єсі Леона Кручковського «Перший день свободи».

Дебют Цибульського в кіно припадає на 1954 рік, коли він зіграв маленьку роль у фільмі Анджея Вайди «Покоління». Режисер зразу помітив талановитого актора, і відтоді почалась їхня творча дружба.

Величезний успіх принесли Збігневу Цибульському фільми Анджея Вайди «Попіл і діамант» та «Поїзд» Єжи Кавалеровича.

Від фільму до фільму зростає майстерність актора, змінюється характер виконуваних ролей. Герої Цибульського — це наші сучасники («Дівчина з банку», «Італієць у Варшаві», «Як бути коханою»). Без окулярів побачили глядачі Цибульського у фільмі «Рукопис, знайдений у Сарагосі», дія якого відбувається близько двохсот років тому. Це перша спроба актора відійти від героя-сучасника, і спроба досить вдала.

Кілька років тому Збігнєв Цибульський зняв за власним сценарієм фільм «До побачення, до завтра». Потім дебютував у французькому фільмі «Лялька» та шведському — «Кохати». За кілька місяців до смерті він знімався у фільмах «Йовіта» Януша Моргенштерна та «Вперед» Станіслава Ленартовича, які ще не вийшли на екран.

«З величезною відповідальністю ставився Збігнєв Цибульський до своєї праці,— розповідає кореспондент газети «Жице літерацке» Зигмунд Хубнер. — Кожен актор працює по-своєму. Збишек не належав до тих, що вивчають свою роль за письмовим столом. Я не

Магда Завадська і Збігнєв Цибульський у фільмі «Розлучень не буде».

З Цибульський у фільмі «Сальто».

Кадр з фільму А. Вайди «Попіл і діамант».

Кадр з фільму «Рукопис, знайдений у Сарагосі».

знаю, коли він обмірковував свої ролі, чи йдучи вулицею, чи лягаючи спати; може, йому вистачало на це однієї хвилини, а може, не вистачало й довгих ночей. Але я знаю напевно, що він не починав грати, доки не знаходив свій «ключ» до тієї чи іншої ролі.

Якщо роль, яку він грав, вимагала риску, Збишек ризикував без вагання. Треба було двічі стрибати з пароплава в холодну воду, і Цибульський стрибав, треба було залишатися в палаючому будинку — актор залишався, нехтуючи небезпекою».

Збігнєв Цибульський, як зазначав відомий польський мистецтвознавець Кшиштоф Тепліц, «усвідомлював суспільну вагу своєї праці».

Цікавими думками про творчість митця, актора кіно, театру, телебачення поділився Збігнєв Цибульський у своєму останньому інтерв'ю:

«Ми часто чуємо, що той чи інший фільм справив магічне враження. А коли ж починається ця магія? Тоді, коли людина, яка рухається на екрані, сходить з нього до глядачів, входить у життя, коли забуваєш, що ти дивишся фільм.

У фільмі «Поїзд» я грав людину, яка їхала без квитка. Половина життя минає в мене в поїздах. Одного разу я заявив провідникові, що не маю квитка. Той мені відповів: «Пане, тут не кіно, це життя, не вигадуйте». Довелося заприсягтися.

Іншого разу на вулиці повз мене пройшли двоє військових. Один з них зауважив: «Дивись на цього дурня, він вдає з себе Цибульського».

Останнім часом я мало граю у театрі. Я дуже люблю період репетицій і потім ще на протязі тридцяти спектаклів після прем'єри шукаю щось нове, удосконалюю свій образ.

Але коли я граю щодня,— а в п'єсі «Капелюх, повний дощу» я виступав два роки без перерви,— під час якоїсь відповідальної сцени, скажімо освідчення в палкому коханні, думаю про те, що мені дадуть сьогодні на вечерю. І мені стає шкода тих, хто даремно витратив гроші на квитки.

В кіно ж на вас чекає щось нове, щодня у вас інше завдання. Кіно пов'язане з небезпекою, ризиком, як спорт. І це мені дуже подобається.

Працю телевізійного актора я теж шаную. Телевізор — це величезне досягнення нашого століття. Але я не завжди люблю заходити в чужий дім без запрошення... Бо я сам люблю запрошувати гостей, хочу, щоб вони приходили до мого дому, яким є для мене кіно».

Тереза Тушинська і Збігнєв Цибульський у фільмі «Вісла змінює курс».

ФІНЛЯНДІЯ

По телебаченню тут демонструється фільм «Ленін і Фінляндія», який докладно висвітлює перебування Іллі-ча у Фінляндії.

Фільм створений у Тампере за матеріалами, що зберігаються в місцевому музеї В. І. Леніна.

* * *

Віолончелісту Арто Норасу 24 роки, але він вже досяг високої майстерності.

Арто почав навчатись музики п'ятирічним хлопчиком, а коли йому сповнилося вісім років, професор Юрйо Селінен прийняв його до свого класу в музичній академії імені Сібеліуса. В 1964 році фінський музикант був нагороджений першою премією міжнародного конкурсу у Парижі. Виступаючи на міжнародному конкурсі ім. Чайковського в Москві, він здобуває другу премію.

В репертуарі Арто Нораса твори Чайковського, Бетховена, Шостаковича та інших композиторів.

Арто Норас.

ФРАНЦІЯ

Відомий французький театральний режисер Роже Планшон написав драму, присвячену подіям Великої французької революції. Вона називається «Червоне, біле і синє, або Шукачі свободи». Планшон поставить п'єсу в театрі «Де ля Сіте».

* * *

Кінорежисер Арман Гатті починає зйомки фільму «Клара». Головною героїнею цієї картини є чеська партизанка, яка бере участь у французькому русі Опору.

СЕСТРИ ПОЛЯКОВИ

Про нову роботу Андре Барсака «Три сестри» вже сказано й написано чимало теплих слів. Великий успіх випав на долю трьох сестер Полякових — виконавиць ролей чеховських сестер. Ідея участі Марини Владі, Оділь Версуа та Елен Вальє у «Трьох сестрах» — одній з найбільш складних і емоційних п'єс Чехова — народилася ще десять років тому. Тоді це була тільки мрія: актриси вважали, що «не доросли» до її здійснення. Сьогодні мрія справдилася. І у відгуках преси, мабуть, не багато перебільшень: парижани захоплено прийняли спектакль.

А тепер про нове амплуа сестер Полякових, які цього разу виступають всі четверо. Немає більше актрис Марини Владі, Оділь Версуа, Елен Вальє та Ольги Варен (Ольга — режисер телебачення). Є співачки Марина, Тетяна, Міліца, Ольга Полякови — чотири чарівних росіянки, що блискуче виконують старовинні й сучасні російські пісні та романси. Нещодавно в Парижі вже вийшла пластинка із записом чотирьох російських народних пісень у виконанні сестер Полякових.

З почуттям щирої приязні і поваги говорять сестри про Радянський Союз — країну їхніх батьків, країну, де в них багато добрих друзів.

Сестри Полякови у виставі «Три сестри».

«Сюди хочеться повертатися якомога частіше... Тут почуваєш себе вдома». Це Марина Владі. А Тетяна—Оділь Версуа додає:

«В Росії завжди виникає враження, ніби всі радянські люди одна сім'я.... такі вони гостинні».

ХУДОЖНИЦЯ З БЕРЕГІВ БАЛАТОНУ

Е. Удварді. Збирання цукрової тростини.

Ержебет Удварді — одна з найталановитіших представниць молодого покоління угорських живописців. Кілька років тому вона оселилася в Бадачоні — чудовому куточку узбережжя «угорського моря» — Балатону, і її палітра оспівує красу цієї місцевості.

Художниця працює в різних жанрах. Її маленькі акварелі доносять подих чудових краєвидів, великі ж полотна, здається, створені майстром фрески або мозаїки. До того ж, Удварді — прекрасна портретистка.

Різнобічний талант художниці злитий в єдине гармонійне ціле, пройняте гуманізмом, величезною любов'ю до людей.

Минулого року молода художниця була відзначена премією імені Егрі — премією, якою нагороджують видатних діячів культури. Виставка творів Ержебет Удварді мала величезний успіх у жителів Будапешта.

ЗАКЛИК ДО СУМЛІННЯ

«Політична п'єса в двох частинах», як визначає її автор Андре Бенедетто, зветься «Напалм». Бенедетто нічого не вигадав, він тільки зібрав докупи газетні повідомлення, свідчення учасників подій, листи, створивши щось на зразок уявної подорожі через трагічні події. Подорож ця має тридцять три зупинки — тридцять три сцени. «Театр — не розрадник, — каже Андре Бенедетто. — Він визволитель. Він випускає на волю сумління. Засобами, властивими тільки йому, він показує світ таким, яким він є, і людей такими, які вони є, для того, щоб все це змінилося...»

Свою п'єсу Бенедетто поставив в авіньйонському Театрі кармелітів. Лише троє з-поміж учасників спектаклю досвідчені актори, решта — аматори.

«Напалм» здобув надзвичайну популярність. Особливо гаряче відгукнулася на спектакль молодь — студенти, учні, активісти руху борців за мир.

Сцена з п'єси Андре Бенедетто «Напалм».

П'ЄСА ОЛБІ НА ЕКРАНІ

П'єса молодого американського драматурга Едварда Олбі «Хто боїться Вірджинії Вулф?» нещодавно була екранізована в Голлівуді. Відома американська кінозірка Елізабет Тейлор зіграла в цьому фільмі роль Марти— жінки вже не першої молодості, що нещадно тероризує свого чоловіка, професора історії університету, ректор якого — батько Марти. Роль професора виконує — Річард Бертон. Фільм знімав голлівудський режисер Майк Ніколс.

Рецензуючи фільм «Хто боїться Вірджинії Вулф?», кінокритики зазначають, що Елізабет Тейлор нарешті довела своєю грою, що вона справжня актриса.

«Театральні мізансцени у фільмі дещо стандартизовані, але водночас вони і напрочуд чіткі, а виконуються надзвичайно талановито, з великою кількістю сміливих артистичних знахідок, актрисою Елізабет Тейлор, партнер якої Річард Бертон не поступається їй в майстерності», — зазначає французький тижневик «Франс нувель», рецензуючи фільм «Хто боїться Вірджинії Вулф?»

Наступною роботою Елізабет Тейлор і Річарда Бертона, за повідомленнями зарубіжної преси, буде фільм за романом Грема Гріна «Комедіанти», в якому вони виконують головні ролі. Фільм знімається в столиці Дагомеї режисером Пітером Гленвілем.

Елізабет Тейлор в ролі Марти у фільмі «Хто боїться Вірджинії Вулф?». За цю роль вона одержала премію Оскара.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Нещодавно в ЧССР було підписано угоду з відомим італійським продюсером Карло Понті, який візьме участь у зйомках п'яти-шести чехословацьких художніх фільмів.

Два фільми зніматиме відомий чехословацький режисер Мілош Форман. Один з них, під назвою «Приїздять американці», буде сатиричною історією про одного багатого американця з Техасу, який заплатити будь-яку суму грошей за дозвіл узяти участь у полюванні на єдиного ведмедя, що залишився в Чехословаччині.

Режисер Карел Земан перенесе на екран два твори Жюля Верна.

* * *

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Товариство чехословацько-радянської дружби і чехословацьке телебачення оголосили конкурс на найкращий аматорський фільм, присвячений дружбі між чехословацьким і радянським народами. Фільми повинні на конкретних прикладах висвітлити дружні зв'язки між обома народами, співробітництво колективів підприємств, спеціалістів, дружбу міст, контакти в галузі культури і науки.

* * *

«Хеппі-енд» — назва нової кінокомедії, яку за сценарієм М. Мацоурека знімає на кіностудії «Барандов» Олдржих Ліпський, постановник відомого у нас фільму «Лимонадний Джо».

У комедії застосовано оригінальний прийом кінорозповіді, де зображення різко контрастує з коментарем.

ШВЕЦІЯ

Після тривалої перерви видатний шведський режисер Інгмар Бергман зняв новий фільм під назвою «Особа». Прем'єра фільму стала визначною подією в культурному житті країни. Шведські кінокритики майже одностайно підкреслюють у своїх рецензіях, що ця сторінка знаменує собою перелом у творчості режисера. В «Особі» Бергман порушує одну з найістотніших проблем сучасності: проблему взаєморозуміння між людьми. Критики зазначають, що Бергман ще ніколи досі не висловлювався так просто й ясно, як у цьому фільмі.

Головні ролі в «Особі» виконують Бібі Андерссон і Лів Уллманн.

ХАРАЛАМБ ЗІНКЕ

Дивне дівчисько...

Вже пізно... Дуже пізно, але сон і досі не приходить до мене. Тиша ночі, в яку, мов у бездонні води, поринуло село, гнітюча і разом з тим якась заспокійлива. Я випростуюсь. Окидаю поглядом кімнату. Блискуче око настільної лампи застигло над розгорненою книжкою. На стінах тремтливі тіні. Мене охоплює якийсь дитячий страх. Оця велика тінь... Її я боюся найбільше. Сміх та й годі!

Я згадала про дітей. У тиші кімнати чується їхнє рівномірне дихання. Раптом воно мене насторожило. Я підійшла до ліжечка. Ні, діти не розкриті. Петріка спить горілиць, поклавши руку на груди, Анді лежить на бочку. Він дихає ротом, і його пухкі губки кумедно відкопилюються. Повернувся обличчям до стіни й зібгався калачиком. Видно тільки його профіль. Серце моє болісно стискається. Як він схожий на нього! Мене охоплює почуття самотності. Жінки в таких випадках плачуть. Виплачешся — і зразу легшає на серці, сльози, здається, змивають з нього гнітючий тягар. Але я не вмію плакати. Він теж не раз казав, що плакати мені не дає моя витримка. Може, він і має рацію. Я не люблю плакати. Я не плакала навіть тоді, коли він пішов од мене назавжди.

Іноді мені здається, що діти крізь сон прислухаються до моїх моторошних думок. Ніби розуміють їх. Я гашу світло й підходжу до вікна. Темрява надворі, здається, поволі рідшає. Однак дороги, що веде на Бран і круто дереться вгору до Королевого Каменя, не видно. Зоряне небо сперлося на гостроверхе громаддя гір. Давно спустілу вулицю огорнув глибокий сон. Крізь вікно видніє ріг пологового будинку.

Пригадуються його рішучі й суворі слова:

— Чого тобі тут треба? Чого ми приїхали сюди? Невже ти вивчала медицину тільки для того, щоб працювати в цій глухомані? Хіба ти не розумієш, що румунський селянин не вірить лікарям, що він нехтує їхньою допомогою? Невже ти справді збираєшся працювати в цій гірській норі до смерті?

Коли це він сказав? Давно! Невже давно?

Він спустився з гір, де працював на метеорологічній станції, і зайшов до медпункту саме в ту мить, коли я мила підлогу. Він сердито зупинився наді мною, а я, підводячись, звела на нього очі, і він видався мені ще вищим, ніж був насправді. Тоді його грубі слова не вражали мене. Я закохано дивилась на нього, бо наші почуття ще тільки зароджувались. Ми познайомилися з ним улітку нелегкого тисяча дев'ятсот сорок сьомого року. Невже відтоді так багато змінилося?

Це сталося того літнього дня, коли я, новоспечена лікарка, приїхала сюди на вантажній машині. Провідник показав мені один із будинків:

— Ось вам ваша лікарня, — мовив він з притиском. У його словах прозвучали подив, іронія і співчуття водночас.

Я неквапливо зайшла до своєї «лікарні». Хата була страшенно занедбана. Двері поламані, по кімнатах блукали вівці, наче по зарослому бур'яном полю. Вціліли тільки дві кімнати: приймальний покій і приміщення, де я мала жити. Відчинивши двері до процедурної, я вжахнулася. Заржавілі шприци, побиті склянки, бруд...

Увечері несподівано з'явився він. У ньому було щось таке, що робило його схожим на Мефістофеля. Високий, смаглявий, брови чорні, кущуваті. Я вражено подивилась на

нього. Він подав мені свою велику міцну руку й спитав:

— Будете працювати тут лікаркою?

— Вже працюю, — поправила я його.

— А ви знаєте, що ваші попередники дременули звідсіля два тижні тому? — спитав він.

То була пересторога.

— Знаю. Знаю і те, що останній дезертир — мужчина!

Він зареготав і відрекомендувався:

— Метеоролог В. Мешкаю у хмарах. — І на підтвердження своїх слів тицьнув пальцем у небо.

Можливо, він мав рацію, бо я чула від багатьох, що довго не всиджу тут. Такої думки були й сільський староста, акушерка, селяни. Надто багато вже повтікало звідси. До того ж дуже скоро. То хіба зможе втриматися тут таке дівчисько, як я? Я не сподівалася, що наступний утікач буде він. Я зустріла його тут. Він жив у горах і був паном над вітрами й бурями, над гарними погідними днями. І все ж таки спасував перед високогірним повітрям. Він весь час запевняв, що я залишилася тут завдяки йому. Це неправда. Ще до свого знайомства з ним я знала, чого прагну й чого чекаю од життя. Так, я була мрійницею й залишилася нею, мабуть, і тепер. Люблю над усе Баха, і в цю гірську глушину вперше принесла звуки музики. Привезла з собою патефон і кілька пластинок. Він оглянув пластинки й сказав, мов обухом по голові вдарив:

— Бах! — Потім кинув на мене іронічний погляд: — Ти що, збираєшся лікувати подагру, тиф і сифіліс Бахом?

— Чому б і ні? — відрубала я.

— Ти, певно, побожна? У бога віруєш?

Я ніяк не могла зрозуміти, говорить він жартома чи серйозно. Однак відповіла йому:

— Я вірую не в бога. Я вірую в людей, у медицину і в музику Баха.

Я вірила і ще в дещо, але не сказала йому. Я вірила в свої сили й силу кохання. Я хотіла застосувати свої знання там, де вони найбільш потрібні, де люди терпіли біль і страждали. Я хотіла працювати там, звідки досі втікали всі лікарі, відступаючи перед хворобою. І я знала, що моїм надійним союзником буде новий час.

Коли я замовкла, він запитав мене:

— Що ти за людина?

— Нічого особливого, звичайне собі дивне дівчисько, — відповіла я.

Скільки разів йому здавалося, що я ось-ось заплачу! Далебі! Я не плакала навіть того дня...

...Я довідалася, що в одній родині захворіла дитина. Хоч мене й не викликали, я пішла туди. Мати довго не пускала мене до хати й нацьковувала собак. Нарешті таки дозволила зайти, але попередила:

— Дитя заворожене.

З її слів я нічого не зрозуміла. Дитя лежало в брудній постелі, личко жовте, запале. Я оглянула його й виявила бронхіт.

— Дитину треба негайно відвезти до Бранської лікарні, — сказала я матері.

Та вона й слухати не хотіла мене.

— Дитя помре. Воно заворожене.

— Відвезіть його негайно до лікарні. А поки що давайте пити ці ліки.

Я пішла до сільської ради й попросила голову, щоб він дав жінці підводу. Та я запізнилася. Дитина померла. Замість ліків мати напоїла її кров'ю з сечею.

Весь день і всю ніч я не могла знайти собі місця. Він дивився на мене поглядом безпорадної, розчарованої людини:

— Тобі й досі коники в голові! Скільки можна тобі товкмачити, що румунський селянин не вірить лікареві? Він марить землею... Землею... Землею... І ніякий, навіть найкращий лікар не годен змінити наше село. Дівчисько! Кинь морочити собі голову чим не слід. Давай краще втечемо з цієї нори!

Я не послухала його. Нікуди не тікала. Він теж залишився. Поїхав тільки згодом, коли в нас народилось двійко близнят.

Чому він утік? Не знаю. Важко зрозуміти. Його не затримали ні моє кохання, ні діти. Одного дня він сумно глянув на мене й сказав:

— Я їду геть!

Я не перечила. Бо дуже добре знала його. Всяка спроба затримати його була б марною. Він зібрав свої речі. Може б, я і вмовила його залишитись, та до мене саме прибігла акушерка. В Марії Фієрару почалися перейми. Для мене Фієрару була не просто одна із селянок. В цьому злиденному селі вона була символом життя і віри в людину. Марія мала народити дев'яту дитину. Народила вісім здорових синів і дочок. І виховувала їх, як і належить, хоч це було не так легко.

Коли акушерка сказала: «В Марії почалися перейми!» — я забула про нього зовсім. Схопила сумку й побігла. Марія лежала бліда як стіна, але довірливо всміхалась мені. Я окинула поглядом убогу хатину. «Ех, коли б нам діждатися пологового будинку!» — майнуло у мене в голові.

Акушерка допомагала мені. В сусідній кімнаті принишкли діти й чоловік. Тривожно прислухалися до того, що діялося за дверима. Час минав повільно. Пологи були тяжкі. Незважаючи на страшний біль, жінка не кричала, а тільки кусала губи. Раз по раз вона кидала на мене зляканий, благальний погляд, наче передчувала горе. Настав вечір.

Чоловік засвітив лампу. На стінах затанцювали безформні тіні. Я раптом зрозуміла, що пологи ненормальні, і по спині в мене пробіг мороз. Так, я не помилилась. Новонароджена дівчинка була мертва.

— Мертва, — пошепки сказала мені акушерка.

Породілля, очевидно, почула це й з відчаєм глянула на мене, мов хотіла спитати: — Чому воно не кричить? Чому мовчить?

Мене охопило бажання будь-що врятувати дев'яту дитину Марії Фієрару.

— Ні, дівчинка не мертва, — відповіла я і розпочала боротьбу зі смертю. Я ввела немовляті пентозол й адреналін і заходилась робити штучне дихання. В мене була тільки одна думка: врятувати дитину. Марно акушерка шепотіла мені на вухо, що дитина мертва. Я окидала її злісним поглядом і не припиняла боротьби.

— Ні, — підбадьорювала я себе, — ні, дівчинка ще тепла.

І справді, незабаром я відчула під своїми пальцями тепло. Але немовля не дихало, не кричало. Я натерла його спиртом, а потім крикнула акушерці:

— Швидко гарячої й холодної води!

Я хотіла за всяку ціну перемогти смерть! Породілля дивилася на мене такими очима, наче я з'їхала з глузду. Але для мене не існувало нічого, крім цього крихітного тільця. Коли я вже зовсім вибилася з сил, припала ротом до уст дитини й глибоко й ритмічно почала дихати. Минула безмежно довга хвилина, потім ще одна...

І раптом дитя зітхнуло, потім скрикнуло, спочатку слабо, а потім почало кричати голосніше. Смерть відступила. Дитина верещала, а я, глибоко зворушена, стояла над нею. У цьому крикові звучав переможний голос науки, підтвердження моєї віри в людину, в життя, у мрію.

Додому я поверталася страшенно стомлена, але безмежно щаслива. Гірські хребти здавались мені зубцями мурів казкового замка. Я прискорила крок, окрилена бажанням розповісти вдома про все йому...

...Я стою біля вікна, притулившись чолом до шибки. Коли він пішов? Давно? Чи ні? Багато років тому. Діти мої вже підросли. Недавно в нас відкрили пологовий будинок. Це одна з тих змін у житті села, яка підтвердила хибність його самовпевненого й суворого висновку:

— Румунський селянин не довіряє медицині.

Як міг він отаке сказати? Він не повернувся. І не повернеться. Я добре знаю його, що це за людина. Але мені його бракує. І я чекаю.

Рука Геркулеса

Він був високий, кремезний. Тоді, під час війни, йому було вісімнадцять років. Його прозвали Геркулесом, бо він був такий сильний, що легко переносив найважчі деталі з одного цеху в інший. Навіть хазяїн підприємства дивувався з його сили і в розмові зі знайомими часто називав хлопця підйомним краном. Працював Геркулес невтомно, як добре відрегульований годинник. Через роботу не мав коли ні поїсти, ні поговорити, ні хоча б хвилинку перепочити.

— Звідки в нього така сила?! — дивувалися люди. Заздрісники вважали, що нею він завдячує своєму походженню. Як-не-як, Геркулес — байстрюк, позашлюбна дитина. Даремно намагались вони роздратувати його ущипливими слівцями. Дехто дуже хотів побачити, як він, розлютившись, жбурлятиме навсібіч важкими деталями.

Проте нічого не виходило. Геркулес удавав, що не помічає їх, і спокійно працював далі. Здавалось, ніщо не могло вибити його з робочого ритму, примусити заговорити. Він не раз чув, як з нього глузують: «Німий, мов риба!» — однак не сердився. На його добродушному обличчі з'являлася поблажлива усмішка, неначе хлопцеві було шкода цих базік.

— А щириться, немов божевільний! — підколювали його. Невинна усмішка на його дитячому обличчі здавалась їм фальшивою, бо аж ніяк не пасувала до велетенської постаті.

Якось після роботи, ідучи з заводського подвір'я, він почув оклик:

— Геркулесе!

Хлопець нерішуче зупинився. Дівчина! Його ніколи не кликала ще жодна дівчина, і він розгубився.

— Ти мене знаєш?..

Він знав цю гарненьку крихітку лише з виду. Вона працювала в ливарному. «Чого їй від мене треба?» — подумав він збентежено.

— Правда ж, ти знаєш мене? — повторила дівчина.

— Атож, — несміливо відказав він.

— І знаєш, як мене звуть?

— Атож... Здається, Юля...

Дівчина задоволено всміхнулась. «Атож, Юля!» Зраділа, що хлопець знав її ім'я, і раптом запропонувала йому:

— Проведи мене трішки!

Сміливість дівчини приголомшила його.

— Я? Провести тебе?

— Атож, ти...

— Гаразд, — погодився він, зашарівшись.

Смеркло. На небі засвітилися перші зірки. Але ні він, ні вона цього не бачили. Ішли поруч. Він — високий і дужий, вона — маленька й тендітна. Обоє довго мовчали. Здавалося, їх щось гнітило. Крадькома зиркали одне на одне. Чоло Геркулеса зросили краплини поту. Юля це помітила.

— Люди кажуть, що ти німий, як риба, — заговорила вона врешті. — Чому ти такий мовчун, Геркулесе? Чому такий тихий?

— А що мені говорити? Адже я нічого не знаю...

Знову запала мовчанка. Довга. І знову її порушила дівчина:

— Геркулесе, чому тебе називають байстрюком?

— Дитина з квітів [1] — це дитина кохання...

— Отже, ти теж — дитина кохання?..

— Авжеж. Якщо кохання можна назвати квіткою, то я народився у квітах.

Дівчині сподобалась його відповідь. Мимоволі її рука торкнулася його долоні й міцно стиснула її.

— Ой, яка в тебе велика рука!

Він зніяковіло відсмикнув долоню. Але тепер почував себе вже впевненіше в товаристві дівчини.

— А ти знаєш, хто твої батьки? — розпитувала далі дівчина. — Є в тебе тато або хоча б мати?

Геркулес знизав плечима.

— Мені не відомо про них нічого. Коли я народився, мати поклала мене під парканом, а сама втекла не знати куди. Здихалася мене. Це мені, звичайно, не сподобалося, і я почав кричати. Голос мій зачув поліцейський і приніс мене у відділок. Там склали протокол і відіслали мене в притулок...

Юля зупинилась. Погляди їхні зустрілися. Геркулес помітив у її очах сльози.

— Не плач... не плач, будь ласка, — злякано промимрив він.

Юля хотіла запитати, чому він так байдуже розповідає про себе, наче йдеться не про нього, а про когось зовсім іншого. Вона хотіла також дізнатись, як він став таким здоровим і сильним, але збентежилась і тільки сказала:

— Дай сорочку, хай я пришию тобі гудзика.

— Що ти, Юлю! Я сам пришию!

— Тоді дай, я її виперу!

— Бог з тобою! Навіщо ти морочиш собі цим голову? Я вже якось і сам виперу.

Розстались вони того весняного вечора, як давні друзі.

[1] Так у Румунії називають позашлюбну дитину.

А наступного дня на заводі тільки й мови було, що про них. Увечері їх бачив один робітник і тепер привселюдно кепкував:

— Браво, Геркулесе! Гляди, щоб теж не зробив дитину з квітів! Думаєш, тебе ніхто не бачив?.. А ця Юля гарненька, правда ж, гарненька?

Геркулес зупинився й поволі опустив ношу. Так само поволі підійшов до робітника. Лице його зблідло. Поволі замахнувся. Ніхто не втручався, бо всі бачили, що його образили. І вперше в житті Геркулес ударив, відтак спокійно і неквапливо знову взявся до роботи. Однак у ньому щось надірвалося. Він уже не був господарем своїх почуттів. Раз по раз припиняв роботу і пильно розглядав свою руку. Вона здавалась йому чужою. Пекла. Він спробував знайти робітника, якого вдарив, але того ніде не було.

День тягнувся надзвичайно довго. Ніколи ще з таким нетерпінням він не чекав кінця зміни. Нарешті прогув гудок. Геркулес побіг до заводських воріт. Юля чекала на нього. Він угледів її здалеку. Вона вже знала про те, що сталось, і пішла йому назустріч.

— Проведеш мене й сьогодні? — спитала хлопця.

Він кивнув головою. Долоня не переставала горіти.

Йшли тією ж дорогою, що і вчора. Знову звечоріло, проте небо не було таке чисте, як удень. Повівав теплий весняний вітрець. Біля входу до невеличкого парку обоє зупинилися. Юля взяла Геркулеса за руку й потягла до лави, що стояла віддалік. Сіли. Дівчина притулилась до нього. Геркулес інстинктивно обняв її за тендітні плечі й відчув, як голосно закалатало його серце. Це йому сподобалося. Його затопило якесь п'янке почуття. Широкі, міцні долоні гладили Юлині тендітні плечі. Грубі пальці ніжно пестили чорне волосся дівчини. Вона не заперечувала. Пригорнулася до його грудей і заплющила очі... Мимохіть його долоня сповзла на Юлині груди. Дівчина злякано стрепенулася і подивилася на нього. Але за мить знову заплющила очі.

Його охопило нове почуття. Та раптом він схаменувся й забрав руку. Юля здригнулася. Спостерігала, як він уважно розглядає свою долоню. Геркулес відчув на собі зацікавлений погляд дівчини й хотів пояснити:

— Коли б ти знала, Юлю...

Та Юля не дала йому докінчити. Хто-хто, а вона знала, що він має на увазі! Вперше цією рукою він ударив нахабу і вперше приголубив нею дівчину. Юля обережно взяла її. Поцілувала в долоню, потім притисла до своєї гарячої щоки й знову заплющила очі. Обоє поринули в світ, який тільки тепер почав їм відкриватися...

Зефір

Весна. До миру вже рукою подати.

Німці ще раз по раз атакують. Ось і зараз атака їхня триває вже другу годину. Снаряди сиплються на нас градом. А я щосили гукаю в телефонну трубку — викликаю командний пункт полку. До землянки крізь лазівку проникає синювате світло. Однак темрява сильніша за нього. Поранений командир батальйону стогне й кричить до мене:

— Чуєш? Дай «Зефір», бо застрелю!

А «Зефір», командний пункт полку, не відповідає.

Снаряди сиплються градом. Земля хитається з боку на бік, наче парус у бурю. А я щосили гукаю:

— «Зефір»! Ти мене чуєш? Ти мене чуєш? Я — «Лілея».

«Зефір» мене не чує. Зв'язку з ним я так і не налагодив, а командир погрожує застрелити.

До землянки ввалюється солдат і доповідає, що танки противника вклинились у фланг першої роти. Блідий, з закривавленою пов'язкою на голові, командир виходить із землянки. З порога ще раз погрожує:

— Чуєш? Застрелю, якщо не зв'яжеш мене із «Зефіром»!

Ніби я його не знаю! Він погрожував завжди, коли переривався зв'язок із штабом полку. Мене тепер бентежать не погрози, а інше! Мій помічник Филимон пішов лагодити зв'язок, і ні його нема, ні зв'язок не налагоджено.

— «Зефір»! Ти мене чуєш?

Що з Филимоном? Невже його теж?.. За короткий проміжок часу це вже буде третій зв'язківець. Бій не вщухає. Земля здригається від вибухів. В землянку сиплеться пісок. Я гукаю в трубку, але марно. Чую тільки рев гітлерівських танків. Що з першою ротою? З нею теж перервано зв'язок. Отак, чого доброго, й розчавить гусеницею танка. Щосили гукаю в телефон:

— «Зефір»! «Зефір»!

Раптом я отетерів. У трубці озвався жіночий голос. Мені здається, що я марю. Б'ю себе трубкою по голові. А жіночий голос і справді озивається, бринить, чарівний і спокійний.

— «Зефір»! Це ти? — допитуюсь я.

— Я — «Зефір»!

— «Зефір»! Це ти?

— Я — «Зефір»! — відповідає мені ніжний жіночий голос.

Що це зі мною коїться? Адже всі зв'язківці на командному пункті — чоловіки. І раптом — жінка... Теплий жіночий голос... Серед содому вибухів... Під час атаки ворога... Жіночий голос під самісіньким вухом!..

Так, так, я марю. Мене приголомшило вибуховою хвилею. А може, справді, завдяки безнастанному «Зефір! Зефір!» мені якимсь дивом вдалося вловити голос справжнього зефіру?..

— «Лілея»! Чому мовчиш? Наш п'ятдесят третій викликає вашого п'ятдесят третього.

Ні, ні, я не марю. Це справді жінка. Її енергійне «п'ятдесят третій» остаточно протверезило мене.

— Одну хвилинку! Зараз! — відповідаю я і вибігаю з землянки.

Та тут же зупиняюся. Двоє солдатів у супроводі заступника командира батальйону несуть мертвого комбата. Завертаю до землянки і мимоволі хапаю телефонну трубку. Мить вагаюся: доповісти чи ні? Дивлюся на закривавлений труп командира батальйону, що лежить на підлозі, і рапортую:

— «Зефір»! Це «Лілея»! «П'ятдесят третього» вбито!

Трубка мовчить. Я злякався, що настрахав жінку своїм грубим голосом. Однак нема коли делікатничати. Реву, як і до цього:

— «Зефір»! Ти мене чуєш? Відповідай!

В трубці якесь дитяче белькотання, отже, мене почули. Подаю трубку заступникові комбата й не чую, що він каже. Дивлюся на мертвого командира й не можу повірити, що він уже ніколи не встане. Бій не вщухає. Земля ходить ходором. На сполотнілі обличчя командира сиплеться дощ піску.

Заступник комбата повідомляє, що йому наказано очолити батальйон, і швидко виходить із землянки. Я лишаюся сам. Прикладаю трубку до вуха. Знову чую її голос: вона розмовляє з телефоністами інших підрозділів. У трубці голос весни, голос зефіру, а біля моїх ніг — труп командира.

Ворога відбито. Лінію оборони знову вирівняно. Над землею стоїть заграва. На горбі, метрів за п'ятдесят од землянки, хлопці ховають командира. Мені звеліли сидіти біля телефону. З думки не сходить командир. Весна. До миру рукою подати. Що й казати, вмирати не дуже приємно, а тепер — і поготів...

Мерехтливий каганець тьмяно освітлює землянку, мені моторошно. Не хочеться бути самому. Раптом до землянки важкою ходою заходить новий командир. Він стомлений, смутний. З-за спини в нього виглядає

мій помічник Филимон. Обидва мовчать. Офіцер сідає край столу, якусь хвилину розглядає карту, а потім засинає, схилившись на руки. Филимон стелить шинелю, де недавно лежав убитий командир. Ладнається спати. Стомлено дивиться на мене. Я ні сіло ні впало кажу йому:

— Знаєш, на командному пункті дівчина...

— Ну й що? — запитує він, ледь тримаючись на ногах.

— Як що? Дівчина, жінка...

— Ну й що?

Филимон дивиться на мене червоними од безсоння очима. Бачу, не розуміє, що я кажу.

— Хочеш послухати її голос? — веду я далі.

— Що послухати?

— Голос. У неї такий солодкий голос.

— Солодкий, кажеш? — Филимон стомлено позіхає. — Так, голос у жінки солодкий...

Знову позіхає. Лягає там, де недавно лежав мертвий командир, і, повернувшись до мене спиною, засинає міцним сном.

Я не гніваюсь на нього. Поринаю в свої думки. Глибока тиша. Я наче приготувався до якоїсь незвичайної пригоди. Слова: «кохання, любов» снують у моїй голові, як розвідувальні літаки в небі. Їхнє гудіння дратує і водночас приваблює мене. Я думаю про неї й сподіваюся почути у трубці її голос. Один-однісінький провід з'єднує батальйони з їхнім серцем — командним пунктом полку. Чую:

— «Зефір»! Я — «Акація». Даю контрольний!

Впізнаю голос телефоніста першого батальйону. Вона відповідає лагідним, ніжним тоном, ніби ми не на війні, а сидимо десь у затишку біля каміна.

Впізнаю голоси товаришів. І роблю висновок, що сьогодні вони аж надто стараються у контрольних зв'язках із полком. Підозрюю, що їх теж здивував жіночий голос у трубці. Зрештою, я — виняток. Бо ладен слухати цей голос, мов якусь чарівну мелодію.

— «Зефір»! Я «Акація». «Зефір», як тебе звуть?

— Ще чого захотів!

— Як тебе звуть? — одне за одним сипалися запитання зніяковілих зв'язківців.

Запала коротка пауза. Я напружив усю свою увагу. Серце в мене шалено калатало.

— Хлоп'ята, — відповідає вона майже офіційним голосом.—Мене звуть Валентина, і я маю звання сержанта.

— Бажаємо вам доброго здоров'я, товаришу сержант! — весело гукнув один із зв'язківців.

Я впізнав його: це Василеску з артилерійського підрозділу... Язикатий збіса...

Я гадав, що Валентину це обурить, проте вона чемно подякувала йому за добре побажання.

Значить, її звуть Валентина!.. Валентина... Ех, коли б на проводі були тільки я і вона, я б звертався до неї просто «Валя».

— «Зефір»! Я «Сніговій»! Даю контрольний.

— Відповідаю «Сніговію» на контрольний!

— «Зефір»! Я б хотів тебе про щось запитати...

Я затремтів. Навіщо третьому втручатися там, де воркочуть двоє? Дай контрольний — і будь здоров... А то розводить теревені...

— «Зефір»! Яка ти з себе? Гарненька?

Знову мовчанка. Мені здається, я чую, як б'ються серця у всіх зв'язківців полку. Нарешті Валентина відповідає:

— Яка вже є, то є! Але не для твоїх баньок!..

Зв'язківці вибухають сміхом. Я теж регочу. Наче вже зовсім нема фронту!

— «Зефір»! А скільки тобі років? — запитує один знову.

— «Зефір»! Не відповідай йому. То баламут і бабій.

— Мені дев'ятнадцять, хлопчики!

Серед зв'язківців я найстарший. Однак не чув розмови, приємнішої за цю. Так і кортіло сказати їй: «А мені двадцять три, Валю».

Три важких снаряди зненацька вибухають на правому фланзі. Перший батальйон заспокійливо доповідає:

— «Зефір»! Не турбуйся. Снаряди вибухнули в нас, на «Акації». Нічого страшного. Наш «п'ятдесят третій» хоче поговорити з вашим «п'ятдесят третім»...

— Даю, «Акаціє»...

Більше голосу Валентини ніхто не чув. Її замінили. Тепер у трубці чувся суворий голос старшого сержанта Тудораке.

Під мною підламалися ноги, я розбудив стусаном Филимона. Показав на телефон. Він вилаявся. Позіхнув. Неохоче, проте встав. Узяв у мене трубку. А я ліг на його місці. Заплющив очі й відчув, що поруч мене лежить Валентина... Відчув її тепле дихання... Дихання жінки... Зефіру... І заснув там, де нещодавно лежав наш забитий комбат.

З румунської переклав
Микола ІГНАТЕНКО

ПРОДОВЖУЄМО РОЗМОВУ

Шановні товариші читачі «Всесвіту»! Отже, слідом за сотим номером нашого журналу з'явилося іще сім, і на редакційному столі лежить чимало листів-відповідей на чергову анкету, яку ми вам запропонували. Назрів час відповісти читачам.

Та насамперед дозвольте подякувати всім учасникам анкети. Хоч у листах є чимало критичних зауважень, на яких ми далі зупинимося, читачі висловлюють своє задоволення журналом. Це, як і збільшення тиражу цього року, ще раз переконує нас у тому, що курс на універсальний журнал, в якому поєднано елементи літературно-художнього й громадсько-політичного періодичного органу, себе виправдав, і надалі ми маємо на думці вдосконалити цей його тип.

Один із наших читачів, тов. І. Чепік із села Чорнолозки, Сахновщанського району на Харківщині, пише до редакції:

«Мене цікавить в основному духовне життя сучасного суспільства, цікавить тому, що мені, як і мільйонам інших громадян, хочеться знайти спільну мову з народами інших країн світу, хочеться якось перешкодити тим, хто нахвалявся стерти з лиця землі все живе і навіть знищити нашу планету. В такій ситуації почуваєш себе не лише громадянином своєї країни, але й громадянином планети, почуваєш відповідальність за долю всього людства. Я учасник другої світової війни, ви зрозумієте мене».

Шановний «однополчанине», товаришу Чепік, серед наших співробітників усі старші чоловіки — учасники Великої Вітчизняної війни, і їм, як і молодшим віком їхнім колегам, як і всім чесним людям на землі, незалежно від віку, дорогі ті самі думки, які керують і Вами. Всі чесні люди земної кулі почувають високу відповідальність за справу миру, взаєморозуміння й дружбу між народами. Саме тому і народився всесвітній рух Миру, саме тому наша країна так широко розвиває дипломатичні, економічні, культурні, наукові і всілякі інші зв'язки з країнами світу, і зокрема тому наша Комуністична партія разом з комуністичними й робітничими партіями світу так бореться за єдність світового комуністичного руху, бореться за мир, проти імперіалістів, паліїв нової світової війни, бореться зокрема за припинення розбійницької війни у В'єтнамі, бореться проти відродження гітлеризму в Федеративній Республіці Німеччини. Одним із вагомих засобів у цій боротьбі є взаємна інформація, ознайомлення одного народу з життям інших народів. Цій меті й служить наш журнал, а систематичне зростання його тиражу виразно свідчить про успіхи інтернаціонального виховання українських трудящих, яке провадить наша рідна Комуністична партія. І немає для нас вищого й почеснішого завдання, ніж допомагати цьому інтернаціональному вихованню, розвивати почуття відповідальності радянських людей за збереження миру в цілому світі, насторожувати їх перед лицем небезпеки нової війни, вогнища якої розпалює американський імперіалізм, перед лицем реваншистського руху в ФРН, розкривати потворність капіталізму і імперіалізму, — і в той же час виховувати почуття солідарності із західним пролетаріатом і з народами Сходу, які визволяються чи вже визволилися з-під колоніальної залежності, далі виховувати й зміцнювати «відчуття ліктя», яке існує між дружніми народами великого соціалістичного табору.

Та продовжимо розмову з приводу тиражу «Всесвіту» і пов'язаних з ним проблем. Згадуємо про це з тієї причини, що тираж мусить визначати й тип журналу

і відбиватися на його характері. Одне діло, коли ти звертаєшся до порівняно невеликого кола читачів, і друге — коли маєш перед собою таки величеньку аудиторію.

Нині редакція і редакційна колегія журналу розробляють плани дальшого удосконалення журналу. Сьогодні ще рано деталізувати ці плани, але про деякі принципові засади хочеться повідомити читачів і вислухати й їхню думку. Отже, редакція була б дуже вдячна читачам, які б надіслали листи з пропозиціями й думками.

Перш за все ми маємо на меті зробити **всі** розділи журналу однаково цікавими для **всіх** читачів. Це означає, що в масовому журналі не вміщуватимуться статті, цікаві тільки для невеликої кількості фахівців, і збільшиться питома вага загальноприступного, а також, умовно кажучи, «просвітительського» матеріалу. Але зразу ж мушу підкреслити, що всі ці заходи НІ В ЯКОМУ РАЗІ НЕ ПОЗНАЧАТИМУТЬСЯ НА ТЕОРЕТИЧНОМУ РІВНІ ЖУРНАЛУ АБО ХАРАКТЕРІ ХУДОЖНІХ ТА ІНШИХ ТВОРІВ, ЯКІ В НЬОМУ ДРУКУВАТИМУТЬСЯ.

На чому ж ми збираємося зосередити свою увагу?

З самого початку свого існування журнал «Всесвіт» уникав друкувати розділи із дисертацій майбутніх кандидатів наук, базованих на матеріалі, що може цікавити лише вузьке коло спеціалістів, і з фактографічними висновками також суто фахового характеру. Тим послідовніше «Всесвіт» буде провадити курс на загальноприступність і загальну цікавість матеріалів тепер, коли в нього є значно більше читачів.

Те саме стосуватиметься й розділу «Читаючи нові книги». Тов. Чепік у згаданому листі пише нам: «І ще хотілося б мені, щоб ви повніше інформували нас про книги закордонних авторів, що виходять у наших видавництвах. Хай коротше, але повніше». На нашу думку, це цілком слушне зауваження, і ми намагатимемося практично здійснити його в такий спосіб. Замість 2—3 докладних рецензій в кожному номері журналу, частина з яких також мала суто фаховий характер, ми в недалекому майбутньому почнемо друкувати огляди по змозі всіх або більшості перекладених книжок, які виходять на Україні. Читач мусить, насамперед, діставати від нас об'єктивну оцінку тих творів, які він зможе прочитати приступною йому мовою. Це не означає, що ми відмовимося від інформації і про книжки, які виходять іншими, зокрема іноземними, мовами, — але головним завданням розділу «Читаючи нові книги» стане саме систематичний розгляд останніх перекладів, які видають у нас на Україні.

З приводу так званих «просвітительських матеріалів». Нас прикро вразив той факт, що, як про це свідчили кілька одержаних редакцією листів, деякі читачі не знали про існування скульптури Венери Мілоської. Ми вмістили, як відомо, спеціальну статтю про цей шедевр скульптурного генія (так само як раніше вміщували чимало матеріалів з античної міфології, наприклад уривки з книжки Моріса Дрюона в №№ 2, 3 за 1965 р.). Ми плануємо в майбутньому надрукувати ще низку статей про світові шедеври мистецтва — такі, як наприклад «Монна Ліза» Леонардо да Вінчі, статуї Ніки Самофракійської та Лаокоона, про «Таємну вечерю» Леонардо, про великі музичні твори композиторів світу (наприклад IX симфонію Бетховена) тощо. Ми враховуємо при цьому дві обставини: по-перше, для великої кількості наших читачів, особливо для молоді, конче потрібно, з метою духовного збагачення, здобути загальні знання про найвидатніші твори мистецького генія людства; по-друге, крім молоді і читачів, які вперше довідаються про ці твори, статті про них читатимуть і люди ширших спеціальних знань. Тому ми ставимо собі за мету поєднати в таких статтях загальні відомості з детальнішим, глибшим матеріалом, який зацікавить і цих останніх. Такі відомості будуть, звичайно, корисні й ширшому загалові (скажімо, в статті про Аполлона Бельведерського ми розповіли також і про те, яких змін зазнавала «репутація» цього твору на протязі його існування тощо).

Слід урахувати, що античний світ, живопис, музику, скульптуру в нас справді знають менше, ніж, скажімо, художню літературу. Ми виходимо із засновку, що коло естетичних знань і інтересів радянської людини мусить бути якнайширшим, найрізноманітнішим і найбагатшим. Тому ми цілком солідаризуємося з нашим читачем тов. Кріпаком, слюсарем заводу РМЗ в м. Могилеві-Подільському, який пише нам: «Бажано було б вміщувати більше про культуру античних греків, римлян та інших народів. І обов'язково про далеке минуле наших предків-слов'ян». Щодо останнього, правда, маємо таке застереження: «Всесвіт» — журнал зарубіжної тематики, а не загально-історичний. Тому й про наших предків-слов'ян ми будемо писати з свого, так би мовити, ракурсу, тобто або писатимемо про древні зв'язки наших предків з іншими народами, або про предків сучасних західних і південних слов'ян — чехів і словаків, поляків, югославів та ін.

Тут доречно буде зупинитися на одному принциповому питанні, пов'язаному з листами, які ми одержали від читачів тов. Я. Жмурка з Золочівського р-ну Львівської області та тов. В. Гриньова з м. Ростова-на-Дону. Тов. Я. Жмурко пише нам: «Зовсім немає (у «Всесвіті» — **О. П.**) статей про життя українців в Радянському Союзі поза межами України. Взяти хоча б Кубань...». Тов. В. Гриньов пропонує у розділі «Життя мистецтв» друкувати новини з культурного життя України, а також «матеріали, пов'язані з історією України, з розвитком культури й мови, і особливо статті за чистоту української мови».

Звичайно, і те, про що пишуть товариші Я. Жмурко і В. Гриньов, само по собі потрібне й цікаве читачам. Однак слід пам'ятати, що ця проблематика виходить за тематичні межі нашого журналу. Не слід забувати, що «Всесвіт» цілковито присвячений життю зарубіжних країн.

Нам неодноразово доводилося чути подібні пропозиції, і ми відповідали на них так: той факт, що на Україні є журнали різні за

тематичним профілем (скажімо, поряд з «Вітчизною», «Прапором» й «Жовтнем» існують «Всесвіт» або «Дніпро» — журнал, присвячений спеціально молодому читачеві), — той факт свідчить, насамперед, про високий рівень нашої періодики. Диференціація завжди свідчить про розвиненість, це видно не тільки з журналістики, а й, скажімо, з медицини, де на зміну одному лікареві-всезнавцеві прийшли численні вузькі фахівці. Так само і в періодиці — замість одного журналу всеохоплюючого змісту, в якому було б «усе й ніщо» (бо не можна однаково глибоко розповідати про все, «охоплюючи неосяжне»), нині ми маємо на Україні журнали «товсті» й «тонкі», журнали спеціалізованого профілю й змісту. Це дозволяє більше, докладніше й ґрунтовніше розповідати про ту ділянку культури, яка входить до тематичного обсягу журналу.

Та повернімося до питання про деяку дальшу «популяризацію» змісту нашого журналу. Ми одержали кілька листів од наших читачів у зв'язку з появою на сторінках «Всесвіту» уривків із роману Джеймса Джойса «Улісс». Читач тов. Я. Гомза із ст. Очеретино, Ясиноватського району на Донбасі пише: «Не сподобалися зразки творчості Джеймса Джойса». До нього приєднується й студент ХДУ Павло Кохалкін. А от тов. І. Салик з м. Городок, Львівської області докладно висловлює свої думки з цього приводу: «Для мене особисто не існує творів, — пише він, — які можуть подобатись чи не подобатись. Є речі високо та малохудожні, та всі вони пожива, в тій чи іншій мірі, для ненаситного мозку. Талановиті речі, крім того, полишають по собі ще величезний естетичний слід, що фактично є зарядом у розмаїтому духовному рості людини. Тому я категорично проти вашої тенденції друкування «уривків» всяких модерністських творів і рецептованих статтей до них. Якщо друкувати твір Ф. Кафки чи Д. Джойса, то лише повністю. А друкувати їх необхідно, бо вони — частка світового літературного процесу. Статті ж до них повинні бути грамотними, літературознавчими й не повинні ні в якому разі нагадувати ті ваші статті, де, як у букварі, говориться, що «те хороше, а те погане».

Якщо в основному з думкою тов. І. Салика можна погодитися, то, особливо, останнє речення викликає незгоду.

Звичайно, найкраще було б друкувати кожен твір повністю. І ми друкували повністю, скажімо, новели Кафки. А як накажете зробити з «Улісом», який у повному обсязі зайняв би ледве що не весь річний «ліміт» сторінок журналу, приділених художній прозі? Саме тому ми змушені були дати характерні уривки з цього роману, зміст «Улісса» переповіли у вступній статті. Те саме нам доведеться робити й з іншими великими за розміром творами модерністів, які ми друкуватимемо в зразках. А друкувати ми їх таки будемо, бо, як справедливо зазначає тов. І. Салик, вони є «часткою світового літературного процесу», яка справедливо не викликає задоволення ні тов. Гамзи, ні тов. Кохалкіна. Та знати цю «частку» треба — вона існує, подобається це нам чи ні.

А от сказати про це, тобто оцінити твір, а не лише дати до нього об'єктивістські, «спогляльні» коментарі, є обов'язком партійної критики. «Матеріалізм включає в себе... партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці подій прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи», — зазначав Ленін (т. І, ст. 364), і ми завжди будемо дотримуватися цієї ленінської позиції, оцінюючи як позитивні, так і негативні явища в мистецтві й суспільному житті. Гадаємо, що й тов. І. Салик, добре поміркувавши над цим ленінським твердженням, зрозуміє, що стати на об'єктивістську позицію означало б для нас перетворитися на пропагандистів модернізму й сповзти з позицій комуністичної партійності в багно ідеалізму. Інша річ, що критика модернізму повинна бути глибокою і доказовою і не обмежуватися лайливими епітетами або наліплюванням ярликів. Здається, статті до творів модерністів у нас на це не хибували.

І ще про модерністів — на цей раз у зв'язку із згаданою «популяризацією» журналу. Залишити нашого читача в невіданні щодо процесів, які точаться в сучасному зарубіжному мистецтві — ми вважаємо, було б неприпустимим. Здається, найпростіша річ, заплющити очі на модернізми, абстракціонізми, сюрреалізми тощо й удати, ніби їх на світі не існує. Та на світі існують речі, ще гірші за ці явища в мистецтві — наприклад капіталізм, імперіалізм, колоніалізм, реванщизм. Чи можна було б заплющити очі на ці потворні явища сучасної дійсності й не інформувати про них радянського читача? Абсурдність такого припущення очевидна. Ми не маємо права йти на спрощення, уникати складних і нелегких для інтерпретації мистецьких проблем. Справа лише в формі, в тому, щоб писати про ці проблеми не заумною, розрахованою на сноба, а загальнозрозумілою мовою.

Один із читачів пише, що після того як він прочитав статтю, присвячену першій сотні номерів «Всесвіту», в нього склалося таке враження, ніби редакція вислухує думки читачів, а потім усе одно йде своїм шляхом. Варто пам'ятати, що жодна редакція не може перетворюватися на запопадливого виконавця побажань кожного із читачів, а мусить ураховувати їх, обмірковувати й приймати лише ті, які вважатиме слушними. Тим більше, що часом читачі висловлюють прямо протилежні думки, залежно від своїх суб'єктивних інтересів, фаху або інтелектуального рівня. От, наприклад, той же тов. І. Салик пише: «Не слід робити журнал нудотно популярним — він же не розрахований на тих, хто вперше бажає почути про Мальту чи Ліхтенштейн». А от читач тов. Ф. Півторак додержується іншої думки: «Всі матеріали, що стосуються розповідей про країни, які далеко від нас на різних континентах, — пише він, — це все нас цікавить». Зрозуміло, що, попри всі наші симпатії до товаришів Салика і Півторака, здійснити побажання обох читачів неможливо, бо вони абсолютно протилежні.

«Всесвіт» розрахований не на Жюль-Вернових Паганелів, а на читачів, які цікавляться життям цілої земної кулі, так би мовити,

«в загальному порядкові», щоб поширити коло своїх знань; і тому розділи «Подорожі і враження» і «З фотоапаратом по світу» ми прагнемо й далі удосконалювати і робити більш цікавими.

Деякі читачі просять зменшити формат журналу, бо він, мовляв, не вміщується на книжковій полиці. Ми обмірковуємо цю проблему. Певна річ, зменшення формату — справа непроста, бо вона вимагає і переходу до нових принципів оформлення, і багатьох інших змін технічного характеру, які, мабуть, не варто перелічувати тут. В усякому разі, ми чекаємо подальших висловлювань читачів з цього приводу. Що ж до пропозиції видавати журнал у твердій обкладинці, то вона, на жаль, нездійсненна, оскільки збільшила б вартість журналу. З цієї ж причини редакція не має змоги задовольнити цілком доречні прохання багатьох читачів вміщувати в ньому кольорові ілюстрації.

З питаннями суто технічними пов'язані й деякі інші, принципового характеру. Поряд з неодноразовим схваленням у пресі того факту, що ми друкуємо твори, які ще не виходили російською мовою в Москві або Ленінграді, ми зустрічаємо в листах деяких наших читачів і заперечення. Наприклад, той же тов. І. Салик у своєму змістовному й докладному листі пише з цього приводу: «З ростом перекладів на рідну мову росте загальна культурність нації, поповнюється загальна літературна скарбниця її. А ви ніби затіяли змагання з «Иностранной литературой» на першу публікацію того чи іншого твору. Кому це потрібно? Й хто виграв від цього? Тільки не «Всесвіт». «Всесвіт» повинен друкувати все те, що ми повинні мати рідною мовою, не дивлячися на попередні публікації російською мовою. Такий закон національної культури». Загалом кажучи, це золоті слова, але фізично виконати це побажання ще неможливо.

Скарбниця світової літератури така велика й невичерпна, що друкувати, як радить тов. І. Салик, «все те, що ми повинні мати рідною мовою» — «Всесвітові» просто не під силу.

Тов. І. Чепік пише: «Я читаю «Всесвіт» і не читаю «Иностранной литературы», а якщо буду читати «И. Л.», то не буду читати «Всесвіт» — невже ви думаєте, що основна маса читачів читають по 10—15 журналів?!» Розуміємо, що ні, та вихід із цього бачимо єдиний — друкувати в своєму журналі те, що, на думку редакції, хоч би у вибірковому порядкові дає читачеві уявлення про розвиток літератури в зарубіжних країнах. І уявляємо собі, скільки листів із запереченнями ми одержали б, якби почали друкувати те, що вже з'явилося в «Иностранной литературе»! Ні, ми враховуємо, що певна кількість читачів має можливість читати цей шановний всесоюзний журнал.

Важливе питання порушує в своєму листі читач тов. Н. Беляєв з м. Миколаєва. Він пише: «На мою думку, в журналі недостатню увагу надано класиці, а якщо і проскакує вона на сторінках журналу, то дуже стисло, що неможливо побачити ні форми твору, ні змісту. Мені здається, зараз читач повинен в журналі читати те і так, щоб його пізнань було не набагато менше, ніж у філолога. Переклад творів, як правило, ведеться тільки з сучасної літератури, а скільки цікавого лишилося небачено нашим читачем».

Час від часу ми вміщуємо уривки з класичних творів. Так, у нас було надруковано пісню з «Одіссеї» в перекладі Бориса Тена, розділи із Сервантесового «Дон-Кіхота» в перекладі М. Лукаша тощо. Нині ми готуємо до друку кілька розділів із невідомої українському читачеві поеми Шандора Петефі «Апостол» та інші твори. Всі речі більшого розміру ми вміщуємо лише в уривках, переслідуючи при тому дві мети: по-перше — показати зразки творчості видатних наших перекладачів, по-друге — анонсувати новий переклад, зацікавити таким маловідомим твором, як той-таки «Апостол», нашого читача, перед тим як цей переклад вийде окремим виданням. Головним же обов'язком «Всесвіту» як літературно-художнього журналу є знайомити читача насамперед з творами сучасної літератури. Звичайно, український читач мусить мати рідною мовою всі кращі твори світового письменства — та це завдання не журналу, а видавництв. Принагідно можу повідомити, що під егідою Комітету по пресі комісія фахівців розробила широкий план видання українською мовою всіх скарбів багатонаціональної літератури світу. Цей план розрахований на багато років, і для його здійснення потрібна буде титанічна праця перекладачів, а також колосальна кількість паперу. Віримо, що з плином років справді все краще, створене письменниками світу, зазвучить українською мовою, а поки що задовольняймося тим, що вже перекладено, і додаваймо до цього і російські переклади.

А от прохання тов. Н. Беляєва—вміщувати в журналі зразки класичного гумору — ми можемо виконати, і саме через те, що твори гумористичні здебільшого мають невеликий розмір. Так, крім уже друкованих у нас зразків, ми незабаром вмістимо переклади сатиричних творів відомого німецького сатирика, поета й художника Вільгельма Буша, автора таких шедеврів, як «Макс і Моріц», «Пліш і Плум», твори художника Оберлендера та інших авторів.

Дехто з читачів нагадує про потребу більше перекладати з маловідомих мов, таких, як ірландська, ісландська, урду, португальська, таї, пушту, фарсі та ін., і радять готувати кадри перекладачів з цих мов. Зауваження доречне, і немає сумніву, що з плином років кадри перекладачів з цих мов на Україні з'являться. Ми вже розповідали, що в Ленінграді вивчають деякі східні мови кілька студентів з України, і друкували зразки перекладів одного з них. Та поки зростуть ці кадри, ми змушені вдаватися до пере-перекладу з цих мов за допомогою російської, англійської або якихось інших поширених іноземних мов. Звичайно, від цього терпить оригінал, і якась дотепна людина сказала, що варто спробувати зробити подібні пере-переклади назад на мову оригіналу, — тоді, мовляв, кількість творів світової літератури, можливо, збільшиться рівно вдвоє — настільки цей зворотний пере-переклад відрізнятиметься від першого тексту; та що ж поробиш,

краще мати переклади приблизні, ніж зовсім нічого не мати.

Кілька читачів солідаризуються з побажанням нашого канадського автора П. Кравчука про те, щоб поліграфічна якість усіх фотоілюстрацій «Всесвіту» була краща. Пояснюємо, що дуже часто нам доводиться друкувати не оригінальні фото, а репродукції з іноземних газет і журналів. А це неминуче знижує якість зображення.

Іще одне принципове питання порушує читач тов. Г. Яновицький з Козятина на Вінниччині. Він пише: «Розділ «Життя мистецтв», що зараз є в журналі, мало цікавий, оскільки все те, про що там іде мова, ні в наших театрах, ні на екранах не демонструється і має лише інформаційний характер». Обмежити хроніку мистецтв лише тими творами, які демонструються в нашій країні, означало б звузити наше уявлення про те, що відбувається в світовому мистецтві. Звичайно, краще було б усе, про що згадується в розділі «Життя мистецтв», побачити на власні очі — та коли це, через ті чи інші причини, не завжди можливе, то наш читач, принаймні, повинен мати інформацію про визначні явища мистецького життя. Взяти хоча б повідомлення про принципово важливі театральні вистави в зарубіжних країнах. Невже ми повинні удавати, ніби таких вистав зовсім не було — тільки через те, що не маємо змоги зайти до Гранд-опера в Парижі або Меморіального шекспірівського театру в Стратфорді-на-Ейвоні і подивитися їх на власні очі?! Для чого ж тоді існувала б мистецька інформація взагалі?!

Тов. Кушніренко з Полтави просить «не вміщувати довгих повістей і романів». Уявляємо собі, скільки листів з протестами від аматорів художньої літератури одержали б ми, якби задовольнили це прохання й відмовилися від літературно-художнього аспекту нашого журналу.

Тов. Несвідомін просить також вміщувати більше науково-фантастичних і пригодницьких повістей, до нього приєднується і тов. Беляєв, який додає, що непогано було б «для ерудиції перекласти хоч один із бойовиків-детективів, звичайно, з обширним вступом і післямовою». Допіру ми надрукували роман французького автора детективів, широко відомого в нас Жоржа Сіменона «Мегре в міністра». Непотрібен був, в даному разі, ні «обширний вступ», ані післямова, щоб відчути викривальні мотиви в цьому, досконалому своїм сюжетом, детективі.

Читачі просять нас також докладніше розповісти про біографічну повість польського письменника Є. Єнджеєвича, присвячену Тарасові Григоровичу Шевченку. Задовольняємо їхнє прохання.

Надійшло і кілька листів із більш або менш слушними критичними зауваженнями щодо мови журналу. Є пропозиція назву нашого журналу писати через «У» — «Усесвіт». З цією пропозицією ми не погоджуємося: адже академічний Українсько-російський словник дає написання цього слова саме через «В», а не через «У» — і цього ми й будемо додержуватися.

Годиться закінчити цю розмову пропозицією тов Г. Яновицького: «Потрібно при журналі створити на одній чи двох сторінках «Поштову скриньку» — листування з читачами». А ми це й робимо. Читачі знають, що на сторінках «Всесвіту» вже вміщено було кілька таких розмов з читачами, а також і відповіді на окремі листи. Ми й далі продовжуватимемо цей розділ, особливо, якщо будемо одержувати від читачів не тільки відповіді на анкету, а й листи з того чи іншого важливого приводу і з обсягу питань, які входять в компетенцію нашого журналу.

Ол. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

АРИСТОКРАТИ З ОЛЕРОНУ

Здається, час не владний над цим дивовижним куточком планети. Праця тут—ритуал, до деталей розроблений предками, а жінки й сьогодні одягаються за модами своїх бабусь: панталони з грубого синього полотна, важкі чоботи, плетена куртка і «кіснот» — старовинний головний убір, який добре захищає від сонця і в первісному англійському розумінні означає «не цілуй!». Правда, мотор замінив на рибацьких човнах весла, але далі прогрес не пішов.

Тим часом острів Олерон, про який ми розповідаємо, розташований значно ближче краю світу і зовсім недалеко від Бордо на Атлантичному узбережжі Франції. До того ж кілька місяців на рік він надійно зв'язаний з континентом: найдовший у Франції віадук, зробивши чималий стрибок над Атлантикою, прокладає сухопутний шлях на острів.

12 кілометрів завширшки і 23 завдовжки, біленькі будиночки під червоними черепичними дахами, старий замок, виноградники, золоті пляжі, подих океану — все це дуже мальовниче, проте — нічого надзвичайного. Але Олерон, безперечно, одне з найдивовижніших місць в Європі.

Його сьогоднішня історія і сьогоднішня слава почалися десь років сто тому, коли португальський корабель, навантажений устрицями (очевидно, теж португальськими) розбився біля північних берегів Олерону. Нові умови устрицям сподобалися, і вони почали розмножуватися з неймовірною швидкістю. Відтоді цей крихітний клаптик Атлантики між Олероном і континентом зробився найбільшим у Франції центром розведення устриць. Нагадаємо, що Франція — перший постачальник устриць у Європі (майже 95 процентів європейської продукції, або 60 тисяч тонн!) і експорт «молюсків-аристократів» не остання стаття прибутку в бюджеті країни.

Щодня під час припливу вісімсот рибацьких човнів виходять у море, щоб відвезти «устрицеводів» до місця їхньої роботи. Перевірено знаряддя праці — скребачки, спеціальні ножі, плетені з металу кошики. Одягнуто довгі гумові рукавиці. Обличчя зосереджені, рухи спокійні. Діяти треба швидко — час відпливу нетривалий, вода завжди повертається надто рано. У ці хвилини тут відкривається небачений пейзаж. На оголеному піску сохнуть під сонцем човни, а довкола — тисячі устриць, довгі ряди черепичних хатинок, дуже схожих на перекинуте латинське V.

Раз на рік устриці випускають «молочко», яке містить у собі мікроскопічні зародки. У середині липня з'являються перші новонароджені — слабкі, тендітні створіння, які звичайно тікають до гирла рік, шукаючи спокійну і теплу, не нижче 18 градусів, воду. Не пізніше, ніж через 21 день, «немовлята» знаходять собі опору, до якої прикріплюються інколи на все життя.

Отож, тільки-но в острівній лабораторії помітять зародки, у піску встановлюють довгі ряди вже знайомих нам черепичних хатинок, схожих на перекинуте V. Крихітний організм присмоктується до колектора і починає рости. Мине п'ять років, перш ніж устриця «доросте» до столу, а взагалі цей молюск може жити 12—13 років.

Протягом обов'язкового п'ятиріччя устриця — об'єкт невтомних турбот. Щоб організм розвивався правильно, не деформуючись (а «португалки» славляться своєю формою), їх необхідно регулярно перевертати, підчищати, звільняти від паразитів. Щоб перешкодити руйнівним діям океану, люди, озброївшись довгими граблями, систематично вивільняють «португалок» з баговиння, в якому вони можуть задихнутися. Нарешті, через три роки устриць чекає новосілля: з морських ясел — до табору підлітків. Цей табір, — сажок, розташований у більш спокійних водах, але обов'язково у відкритому морі, і огороджений сіткою, щоб дорогоцінні молюски не заблукали під час припливу. Втрати й досі досягають 30 процентів, отож гав ловити не доводиться.

«Португалки» харчуються планктоном і воюють з ненажерами: від слимаків і морських зірок до морських сорок — чорно-білих пташок, які мають звичку під час відпливу ковтати устриць. А потім приходить час сортування. Надто маленькі молюски повертаються до сажка ще на рік, інших відправляють у всі куточки Франції та цілого світу.

У Франції немає жодного учбового закладу, який би видавав дипломи устрицеводів. Це вміння передається на Олероні з покоління в покоління. Точніше, від матерів — дочкам, бо розведення устриць справа насамперед жінок. Дочка ще не вміє ходити, а мати вже бере її з собою «на устриці». Дівчата, можливо, мріють про континент і великі міста, а тим часом, одягнувши «кіснот» та чоботи, увічнюють рухи, тисячу разів повторені їхніми бабусями. На острові, мабуть, немає жінок, які б не хворіли на ревматизм та іщіас. Все їхнє життя підкорене одному ритму — ритму припливів і відпливів. Праця, яка не знає відпусток і вихідних. Взимку, влітку, завжди. Море ніколи не відпочиває. Не відпочивають тут і люди.

Моду на вузенькі штанці й на коротенькі сукні;
безмоторні польоти;
сірники з одною теркою;
гроші вартістю в одну стотинку [1]
та економію електроенергії —
ВСЕ ЦЕ ВИГАДАЛИ ГАБРОВЦІ.

ГАБРОВСЬКІ ЖАРТИ

Малюнки болгарського художника Бориса Димовського

НАРОДНИЙ СКАРБ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

На цій багатогрішній нашій планеті загинуло вже немало цивілізацій.

Історичний розвиток Габрова датується ледве не з 1527 року. Але габровці твердо вирішили не наслідувати долі ні Карфагена, ні Помпей, ні Атлантиди. Людина, що зберігає почуття міри й затискує в кулаці гроші, ніколи не вдавалася б до війни, бо війна — то не жарт і вимагає неабияких витрат... А коли люди щедро наділені почуттям гумору, вони спокійно потішаються над власними недоліками, бо це не вимагає жодних витрат. І є жартом.

Габровці ніколи не були ні Колумбами, ні Магелланами, бо будь-яке відкриття — то дуже непевна річ. Не було серед габровців і Едісонів та Марконі, бо вони не провадили дослідів. Немає серед них і Ван-Гогів та Пікассо, бо новаторство не дуже цінується нині. Габровці були й лишаються відкривачами, винахідниками, новаторами й ініціаторами в галузі ідей! Або, точніше, — в галузі економічних наук. Хоча й запеклі оптимісти (у справі господарських розрахунків), вони ревно впроваджують досвід Ісуса Христа, який двома невеличкими рибками нагодував безліч людей.

В Болгарії багато що процвітає, але найбільш процвітає індустріальне Габрово. І тут справа не в божій благодаті, а в заповзятливості й винахідливості його скромних жителів.

І ти, мандрівнику, коли проходитимеш повз Габрово, можеш здибати людей з найрізноманітнішими вадами, проте ніколи не зустрінешся з маніяками, грандоманами, мегаломанами, снобами й парвеню.

Габрово славиться як великий виробничник чудових тканин. І все одно в них не можливо одягти всю нашу обшарпану планету... Габровська взуттєва індустрія може досягти фантастичних розмірів, та все одно й вона не спроможна взути всього світу. Зате габровські жарти здатні розсмішити все людство.

Взагалі сміх лишається найстабільнішою валютою в віках. Не вирушайте ж без неї в дорогу!

Радой РАЛІН

СКУПЕРДЯЙ

Одному габровцю треба було полагодити двері в хаті, і він послав сина до сусіда попросити тесло. Невдовзі син повернувся й сказав, що той тесла не дає, мовляв, у нього немає.

Тоді обурений батько сплюнув і сказав синові:

— Облиш того скупердяя. Принеси з комори наше.

ДОБРА НАУКА

Сусіда старого Миньо прийшов до нього позичити грошей, хоча не повернув ще й першого боргу... Старий зустрів його, уважно вислухав, потім вказав на шухляду й запропонував відрахувати з неї грошей, скільки тому потрібно.

Сусід зрадів і мерщій кинувся до шухляди.

— Ге! Та ж тут немає ніяких грошей! — обурився він, зазираючи в порожню шухляду.

— А звідки ж вони візьмуться, коли ти не повернув мені першого боргу, — відповів йому старий Миньо.

[1] Стотинка — найдрібніша грошова одиниця в Болгарії.

З НІЧОГО ТА ЩОСЬ

Спитали якось в одного габровця:

— Як це ти зумів за короткий час з нічого отак розбагатіти?

— Гм, — відповів той. — От твоя, приміром, жінка, коли варить юшку, скільки вона всипає рису?

— Як то скільки?.. Всипає скільки треба!

— От бач! А моя щораз, перш ніж висипати півсклянки рису, відраховує десять-п'ятнадцять зерен і відкладає їх на другий раз. Сьогодні десять, завтра десять...

ОЩАДЛИВО

Котрийсь із перехожих з сусіднього села, йдучи через Габрово, побачив монумент посеред річки Янтри. Він запитав, кому поставлено того пам'ятника.

— Рачо Ковачу, засновникові міста, — пояснили йому.

— То чому ж його поставили посеред річки?

— А щоб дарма не займав місця.

В МАЙСТЕРНІ КАМЕНЯРІВ

Один габровець хотів поставити пам'ятник своїй тещі.

— Чи немає у вас якогось путящого, але щоб недорого?

— Є один, але на ньому викарбувано інше ім'я.

— Нічого, давайте. Небіжка теща не вміла читати.

У ГОТЕЛІ

— Скільки коштує місце, щоб переночувати? — спитав габровець, увіходячи до готелю.

— Перший поверх — десять левів [1], другий — вісім, третій — шість, четвертий — чотири...

Габровець почухав потилицю й посунув до виходу.

— Куди ж ти, чоловіче? Невже такі ціни високі?

— Ні, — відповів габровець. — Готель занизький.

КОЛИ ЩЕ ХОДИЛИ НАПОЛЕОНИ

Одного вечора на Софійський вокзал прибув габровець. Покликавши візника, він коротко наказав:

— До Ючбунара!

«Ага, — подумав візник, — ось де я піджившюся! Він навіть не торгувався!»

Під'їхавши до місця, габровець наказав спинитись, потім зліз з фаетона й почав нишпорити під сидінням.

— Що там? — спитав візник.

— Та, холера його мамі, наполеон [1] десь закотився...

Візник мерщій цьвохнув по конях і щодуху помчав геть. Габровець тільки посміхнувся вслід і завернув у найближчий провулок.

ВТРАЧЕНА МОЖЛИВІСТЬ

Посеред вулиці стоїть хлопчик і гірко плаче.

— Чого плачеш, хлопчику?

— Мама дала лева, а я загубив його.

— Ну, то ось тобі лев. Візьми й не плач.

Хлопчик узяв гроші й заплакав ще дужче.

— Ну, а тепер чого ти плачеш?

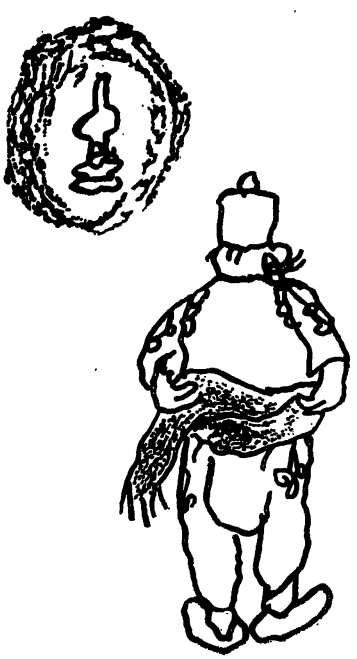
— Еге, бо якби я не загубив того лева, мав би тепер аж два...

ПОКВИТАЛИСЬ

До відомого габровського торговця й лихваря діда Миня Попа прийшов якось у гості один перекупник-хуторянин, що постачав йому товар. Повечеряли вони, посідали на рогожці й почали розмовляти. Раптом дід Миньо підвівся й погасив каганця.

— Нерозумно, — каже, — марно витрачати гас, коли ми й так добре чуємо один одного!

Нагомонівшись досхочу, вони почали прощатися. Господар хотів запалити каганця.

— Зажди, — спинив його гість. — Сидіти в пітьмі можна було й без штанів. Навіщо їх протирати? А ниньки...

І він натяг на себе свої потурі [2].

[1] Лев — грошова одиниця в Болгарії, дорівнює 100 стотинкам.

[1] Наполеон — золота монета.

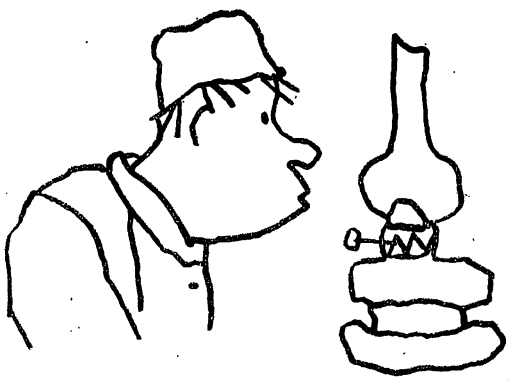
[2] Потурі — штани з домотканого сукна.

ВЕЛИКИЙ КЛОПІТ

В одного габровського хуторянина занедужала жінка. Шкода йому було грошей, але жінці ставало все гірше й гірше. Не мав чого робити, мусив увечері вирушати до міста кликати лікаря.

Десь уже на півдорозі він раптом щось згадав і мерщій повернувся додому.

— Гей, Пено, — мовив, переступаючи поріг. — Якщо відчуєш, що тобі поліпшало, дмухни на каганця, хай марно гас не вигорає.

ЧИСТИЙ ЗАРОБІТОК

В одній сільській школі треба було полагодити підлогу. Шкільне начальство запропонувало за роботу 400 левів. Проте ніхто не погоджувався на таку низьку плату. Прийшов габровець і одразу взявся до роботи за ціну, удвічі меншу.

До школи зібралося майже все село. Кожному хотілося побачити дурня, який так дешево взявся полагодити підлогу.

Габровець тим часом не ловив гав. Він метушився та тільки погейкував:

— Гей, ти, ану ж бо, подай оту дошку!

— А ти, дай я на тебе гляну, чи такий ти вже дужий... Чи зможеш обрізати ось цю деревину?

— Тепер прибивай її... Отак...

І вийшло, що люди з села виконали всю загадану роботу, а габровець одержав грошики та й накивав п'ятами.

ЗНАЄ, З КИМ МАЄ СПРАВУ

Старий заможний габровець, відчувши наближення смерті, наказав покликати попа. Син усе відкладав, гадав, що обійдеться й так. Та старий наполягав, і син змушений був підкоритися.

Щойно прокинувшись, піп помітив крізь вікно, що хтось у дворі ходить і ніяк не наважиться постукати. Питає, хто там і що тут робить. Син пояснив.

— То чого ж ти не постукав? — нагримав на нього піп. — А що, як старий не діждався й помер?

— Не бійтесь, пан-отче, — відповів син. — Я певен, що поки ви не прийдете, він не помре. Я запевнив батька, що ви повернете йому отих сто левів, які колись позичили.

ЗАКЛАД

Двоє габровців заклалися в церкві з приводу того, хто пожертвує менше грошей.

Коли паламар з тацею наблизився до них, перший кинув одну стотинку й переможно глянув на другого.

— То за нас обох, — смиренно промовив другий і перехрестився.

СОЛОМ'ЯНИЙ БРИЛЬ

Селянин з Габровщини завітав до крамниці купити солом'яного бриля. Йому сподобалась капронова панама, яку він прийняв за солом'яну.

Спитав, скільки та коштує.

— Тридцять левів, — відповів продавець.

Габровцю здалося, що продавець знущається з нього, назвавши таку суму, й вирішив не залишатися в боргу.

— А де ж у неї дірки?

— Які дірки? — здивувався продавець.

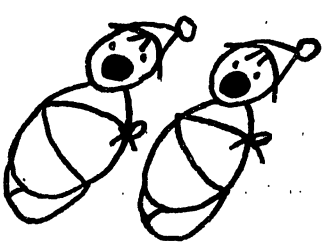
— А ті, крізь які виглядатимуть вуха того осла, що заплатить таку силу грошей за цього брилика, — хитро підморгнув йому габровець.

ГОДІ Й ОДНОГО

— Ото портрет моїх близнюків.

— Але ж тут він лиш один?

— Нічого, вистачить. Той другий, мов дві краплі води, схожий на цього.

СМІШИНКИ НА ПОЛЯХ

Про габровців розповідають:

...що вони на ніч зупиняють годинника, аби не зношувалися в них колі-щата.

...що вони утинають котам хвости, аби швидше зачиняти двері й не остуджувати хати.

...що коли віяла були в моді, габровки не махали ними, а, прагнучи зберегти їх надовше, самі хитали головами.

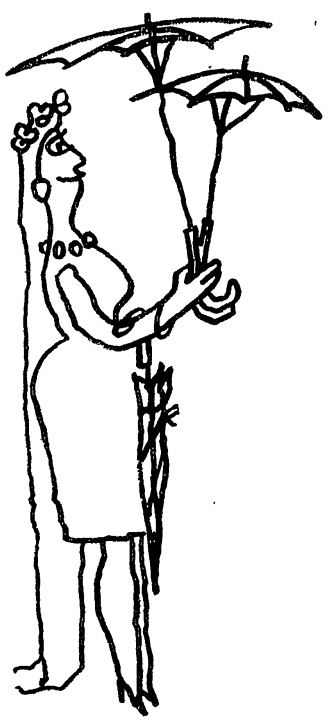
ПОДАРУНКИ

Молодій жінці подарували на весілля три парасольки. Оскільки їй не потрібно було стільки, вона вирішила піти до крамниці й замінити одну з них на щось інше.

— Дуже шкодую, — відповіла продавщиця, — але парасолька не наша.

— Як то не ваша? Адже на ярлику, що висить на ній, написано адресу й назву вашої фірми!

— То правда. Але це означає, що парасольку лише ремонтували в нас. Ви ж бачите, на вивісці написано: «Ремонт старих парасольок».

Засмучена молодиця повернулася додому і виявила на тих двох парасольках такі самі ярлики.

ЩЕ НЕ ЧАС

— Татку, дайте мені лева, я подивлюся на місяць у телескоп.

— Зажди, сину. За два тижні буде місяць вповні, тоді ти простим оком його побачиш.

УГОДА

Габровець продавав варену кукурудзу перед входом до Народного банку. За короткий час він зумів наторгувати чималенько грошей. В кінці сезону один знайомий вирішив позичити в нього 50 левів.

— Бачиш, у чому річ, — сказав йому продавець кукурудзи. — Коли я розпочав отут торгівлю, то уклав угоду з банком — не конкурувати з ним. Банк зобов'язався не торгувати кукурудзою, а я — не давати нікому позики.

ОРГАНІЗАЦІЯ

Молоде подружжя габровців прибуло до Рима. У готелі вони запитали, за скільки часу можна оглянути місто. Метрдотель пояснив, що для цього потрібно принаймні чотири дні, і був вкрай здивований, коли габровець вже наступного дня попросив рахунок.

— Як же ви встигли за такий короткий час? — спитав він.

— А дуже просто, — відповів габровець. — Дружина оглядала одну половину міста, а я тим часом оглядав другу. А повернемося в Габрово, розповімо одне одному, хто що бачив.

У ЗУБНОГО ЛІКАРЯ

У габровця заболів зуб. Він пішов до приватного лікаря й спитав, скільки коштує видалення хворого зуба.

— За видалення зуба — п'ять левів, за електроенергію, оскільки зараз вечірня пора, — один лев. Разом шість левів, — пояснив йому лікар.

— Гаразд, — відказав хворий. — Тоді я прийду завтра вранці.

...що вони міняють яйця лелек на качині, аби з них вилупилися каченята. Через те в Габрові немає лелек.

...що свої домівки вони будують з тісним першим поверхом, а другий розширюють за рахунок вулиці. Таким чином їм доводиться менше платити за місце.

...що коли вирушають гуртом у мандри, то варять юшку в спільному казанку. Проте кожен до свого шматка м'яса прив'язує тріску, щоб не переплутати. Через це їх називають «трісковарами».

...що вони накривають свої сільниці скельцем і крізь нього вмочають шматки у сіль.

...що на іменини вони насипають купу горіхової шкаралупи на столі, а зверху кладуть два-три розламаних горіхи й їдять ощадливо, хай люди думають, що в іменинника вже побувало багато гостей.

...що вони коням ріжуть хвости, аби ті не витрачали марно свою силу.

...що вони беруть шматок хліба й вирушають на базар куштувати, приціюючись, сир, масло, бринзу... і в такий спосіб непогано снідають.

...що всі заможні габровці позаписувалися в товариство охорони тварин, аби мати підстави відмовляти своїм жінкам, коли тим заманеться мати шкіряні або хутряні пальта.

РОЗПЛАТА

Один габровець вирішив повіситися. Тільки-но припасував зашморг, аж тут увійшов його наймит. Мусив перерізати мотузку. В кінці місяця, однак, господар вирахував з наймита 4 леви — вартість зіпсованої мотузки.

АНТИКА

Один габровець вихвалявся перед знайомими:

— Мої обувки — то справжня антика: у батька вони ще до війни правили за чоботи. Потім я носив їх як черевики. Пізніше вони служили моїй жінці опорками. Відтак мій хлопчик бавився, зробивши з них машину і човника. А нині я вирішив запропонувати їх етнографічному музею.

В РЕСТОРАНІ

Габровець до офіціанта:

— Послухай, чоловіче, під стіл упали моїх десять стотинок. Знайди їх, будь ласка, й віддай мені. Ну, а не знайдеш — хай будуть тобі на чай.

ВЛАСНОГО УРОЖАЮ

Один габровець пригощає гостя картоплею та все припрошує:

— Їж, їж, будь ласка, не соромся! То з власного врожаю.

— А де ж ти її вирощуєш, коли не маєш города?

— А я придбав собі місце на кладовищі для могили, та оце поки що й саджаю на ньому картопельку.

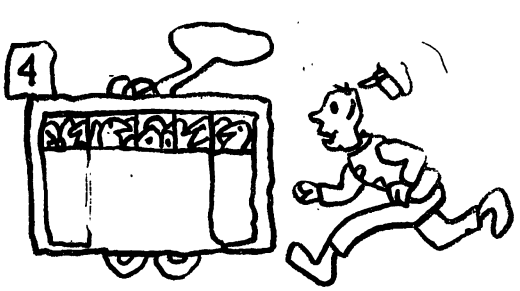
БАТЬКОВІ ПОРАДИ

Приїхав один габровець провідати сина, що вчився в Софії. Той і хвалиться йому:

— Сьогодні, тату, я заробив два леви.

— Молодець, сину. А як же ти їх заробив? — спитав він.

— А не сів у трамвай, біг за ним аж до самої школи.

— Йолоп! — гримнув на нього батько. — Не докумекав побігти за таксі! Тоді й заробіток був би набагато більший.

ПЕРЕХИТРИВ І БОГА

Чоловік із сусіднього села звернувся до габровця з проханням позичити йому 100 левів. Той погодився, але за 9 процентів.

— Але ж це нечувані проценти! Побійся бога!

— Нічого, бог дивитиметься згори й матиме дев'ять за шість.

ГОСТИННІСТЬ

До габровця завітав у гості товариш воєнних років. Господар мерщій вирішив показати йому своє місто. Наблизившись до новозбудованого ресторану, він між іншим зауважив:

— А тут ти зможеш дешево пообідати, поки я на хвилинку збігаю додому.

ХАЙ МИНЕ БУРЯ

Одного габровця, що був у човні разом з маленьким сином, застала далеко в морі буря.

— Господи, — звернувся він до неба, — якщо ти змилостивишся наді мною й цього разу, поставлю тобі свічку завбільшки з щоглу!

— Татку, але ж ти добре знаєш, що такої свічки не існує, — зауважив син, що лежав на дні човна.

— Замовкни, дурню! — урвав його батько. — Хай-но лиш мине буря, потім і про свічку подумаємо.

НЕВИГІДНО

— Що ж це ти: маєш аж три будинки, а кімнату собі наймаєш в чужих людей?

— Е, голубе, плата за кімнату в моїх будинках значно вища за мої можливості.

ОБОМ

Невдоволений малим гонораром, одержаним від пацієнта, лікар іронічно докинув:

— Це що ж, мені чи моєму слузі?

— Обом, — незворушно відповів габровець.

НОВА ЦІНА

Художник запропонував свої картини торговцеві тканинами. Той погодився й дав йому 50 левів.

— П'ятдесят? — гнівно перепитав художник. — Та я лише за полотно заплатив вам сто п'ятдесят левів!

— Так-то воно так, але ж тоді воно було чисте, — незворушно відповів габровець.

РОЗСУДЛИВІСТЬ

— Будь ласка, пошийте мені костюм, але мірку зніміть з сина.

— А то ж навіщо?

— Бачите, я завжди дарую старенькі костюми своєму синові, а він усе скаржиться, що вони завеликі на нього.

ВСЕ-ТАКИ БЕЗПЕЧНІШЕ

Молодий габровець вирішив учитися на лікаря-терапевта. Дізнавшись про це, батько тут же вилаяв його:

— Дурню! Вчися краще на стоматолога. У людини одне серце, а зубів аж тридцять два!

ВІРНА ОЗНАКА

— Дайте мені півдесятка яєць від чорної курки.

Продавщиця здивовано знизала плечима.

— Виберіть, якщо розпізнаєте, — сказала вона.

Тоді габровець вибрав найбільші, розплатився й пішов.

НЕМАЄ СЕНСУ

— Треба покликати лікаря, хай витягне лева, якого проковтнула дитина.

— Немає сенсу. За цю операцію лікар візьме два леви, а дістане лиш одного.

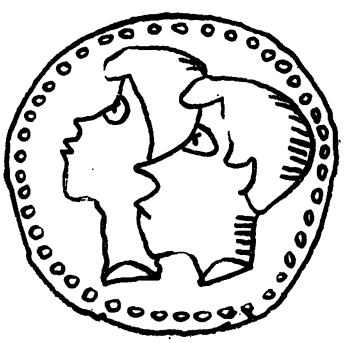
ОБОЄ РЯБОЄ...

Парубок і дівчина домовилися зустрітись у неї вдома, коли батьки підуть у кіно. Про всяк випадок вирішили, щоб дівчина пішла до хати першою, і коли все буде гаразд, подала знак, кинувши з вікна дрібну монету. Як тільки він почує, що вона дзенькне об кам'яну плиту, може спокійно підніматися до кімнати.

Дівчина й справді кинула монету і почала чекати, та, не дочекавшись хлопця, зійшла вниз. Тут вона побачила, що парубок повзає по кам'яних плитах, шукаючи монету.

— Я хотів перш, ніж піднятись, знайти стотинку, — почав виправдуватись він.

— Але ж я опустила її на нитці і знову підняла вгору, — сміючись, відповіла дівчина.

РОЗЩЕДРИВСЯ

Господиня звернулася до свого чоловіка:

— Може, запропонуєш гостям чогось свіженького?

— А чого ж, будь ласка! — І він навстіж порозчиняв вікна.

ШАПКА

Один габровець забинтував голову й цілу зиму ходив без шапки. Зустрів його якось знайомий та й питає:

— Ну як, вилікував ти свою голову?

— А вона й не боліла. Це я щоб надовше зберегти шапку!

СМІШИНКИ НА ПОЛЯХ

Про габровців розповідають...

...що вони так густо солять тараню, що потім з одною рибиною з'їдають по три хлібини; та й їдять її цілий тиждень.

...щоб не платити трубочистам, вони пускають у комин кішку й запалюють прив'язану до її хвоста газету.

...що при виборі житла, вони завжди перевіряють, чи далеко од вікна стоїть стовп з ліхтарем вуличного освітлення.

...що коли щось купують, то вимагають, аби крам неодмінно загортали в свіжу газету.

...що вночі вони навмисне світять лампу в курнику, аби кури думали, що вже розвидніло і неслися вдруге.

...що вони не купують гладко обструганих дров, бо такі, мовляв, мало грію ть. Купують звичайно сучкуваті поліна, бо поки порубають їх, то й самі зігріються.

...що коли вони припалюють цигарку, то неодмінно розтинають сірника надвоє, щоб вистачило принаймні на два рази.

ЗАПЛАТИВ

— Приніс я вчора ввечері до готелю валізку прибулого габровця й виніс її аж на четвертий поверх. Він тицьнув мені щось у руку й сказав: «Ось, маєш на чашку кави!».

— О, то він дав тобі два леви?

— Аякже! Таблетку сахарину!

ДЕ КІШКА?

Один багатий габровець одружився з бідною дівчиною, яка частенько носила своїм батькам їжу. Одного разу чоловік купив два кілограми м'яса. Жінка тут же віднесла його батькам, а коли чоловік запитав, де поділося м'ясо, вона сказала, що його, мабуть, з'їла кішка. Чоловік не повірив, зловив кішку й посадив її на ваги. Кішка важила рівно два кілограми.

— Дивно, — сказав він жінці, — м'ясо і справді є. Тільки де ж тоді поділася кішка?

ПЕРЕДБАЧЛИВИЙ

Один габровець прочув, що в Софії якийсь лікар омолоджує старих методом професора Воронова, й вирішив вдатись до операції. На станції касир запропонував йому взяти квитка туди й назад. Так, мовляв, дешевше обійдеться.

— Красненько дякую, — відповів йому габровець. — Якщо операція пройде щасливо, то на зворотний шлях я купуватиму дитячого квитка.

НЕДОРІКУВАТИЙ

Крамар почепив перед своєю крамницею вивіску, написану дуже неграмотно. Йому зробили зауваження, на що він відповів:

— Хай покупці думають, що тут торгує недорікуватий крамар, якого можна легко обвести круг пальця.

ЛИШИВСЯ ВДОВОЛЕНИЙ

Уранці майстер запитує своїх учнів:

— Коли вас розбудив підмайстер?

— О, дуже рано. Коли ми встали, ще й скло на лампі не прохололо, — відповіли учні.

ГАБРОВЕЦЬ ЗАПРОШУЄ

— Ти вільний сьогодні?

— Так.

— А завтра в обід?

— Вільний.

— І післязавтра теж?

— Ні. А що?

— Та хотів саме в цей день запросити тебе на обід.

МАНДРІВНИК

Габровський фабрикант подорожував по Індії і там в одному храмі побачив статую багаторукої індійської богині.

— Отаку б мені робітницю, — вигукнув габровець.

КОЛЕКТИВНИЙ РЕЦЕПТ

Хворий габровець разом з приятелем прийшов до лікаря. Після того, як лікар оглянув його і вони вийшли, приятель не витримав і запитав:

— Чому ти сказав лікареві, що в тебе і серце хворе, і з шлунком негаразд, коли насправді ти скаржишся лише на головний біль?

— От ще, не розумієш. Шлунком страждає моя дочка, а на серце скаржиться жінка...

— Ну, то й що з того?

— А те, що я не дурень, щоб платити лікареві окремо за дочку і окремо за жінку. А так ліки, що він прописав мені, ми питимемо всі разом.

СМІШИНКИ НА ПОЛЯХ

Про габровців розповідають:

...що кавунів і динь вони не позичають: бо ж дають тонкошкірі, а їм повернуть товстошкірі.

...що коли габровець купує дружині пудру, то додає до неї борошна, аби надовше вистачило.

...що матері-габровки, коли купують дитині ляльку, кладуть її на найвищу полицю. Так діти привчаються бавитись, не торкаючись іграшки, щоб ненароком її не розбити. Та лялька дістається потім в спадщину ще й онукам.

...що вони не напружують пам'ять, аби все запам'ятати. Пам'ятають лише те, з чого можна мати зиск.

...що перед тим, як сісти грати в карти, вони замовляють каву, аби віднести її вартість за рахунок того, хто потім програє.

...що коли вони пригощають когось чаєм, то вмочують у нього ножі, аби потім не можна було гарячим ножем покласти на хліб масла.

ЩЕДРІСТЬ

Один габровець був запрошений у гості. Він дістав з кишені коробочку сигарет і запропонував сусідові справа.

— Дякую, я не курю.

Тоді він обернувся до сусіда зліва.

— Дякую, я теж не палю.

— А чому ти не запропонуєш господареві? — стиха спитала його дружина.

— Та він же курить, — ще тихіше відповів габровець.

ПОРАДА

— Рязков просить позичити йому сто левів. Як ти гадаєш, дати йому чи ні?

— Дай, — порадив йому габровець, справедливо міркуючи, що в противному разі Рязкову забагнеться звернутися за позикою до нього.

В КАЗАРМІ

Після того, як закінчилися стрільби, двоє солдатів пішли по мішені. Один з солдатів, що був з Габрова, почав уважно оглядати їх.

— Що ти там видивляєшся? — спитав другий.

— Дивлюся, в якій більше дірок, хочу вибрати легшу, — відповів габровець.

У ТЕМРЯВІ

Комірник. Ковдри у нас геть усі брудні.

Власник готелю (габровець). Нічого, в темряві не видно.

ВЧЕНИЙ ПЕС

На базарі одна жінка продавала раки. Габровець почав торгуватися з нею. Торгувався довго і вперто. Тим часом його собака крутився біля раків, аж поки один з них не схопив його клешнею за хвіст. Пес завищав і щодуху помчав додому. Жінка зарепетувала:

— Ану ж мерщій свисни, хай пес повернеться!

— А чом ти не свиснеш своєму ракові? — відповів габровець.—Свисни, хай він повернеться.

ВАНТАЖ

Якийсь габровець вдерся в трамвай з величезним лантухом.

— З вас два леви, а за лантух чотири, — сказав йому кондуктор.

Тоді габровець розв'язав лантух і промовив:

— Вилазь, Пенчо, бо в лантусі ти коштуєш дорожче.

ЗУСТРІЧ

З одного листа:

«Дуже прошу пробачити мені, любий дядечку, що не зможу зустріти вас на станції. Прийде зустрічати моя жінка. Аби вона вас упізнала, тримайте під рукою порося або принаймні гуску...»

КООПЕРАТИВНИЙ ОСЕЛ

Двоє сусідів товаришували й купили на двох осла. От один і питає:

— Яка половина буде твоя?

Другий подумав-подумав і відповів:

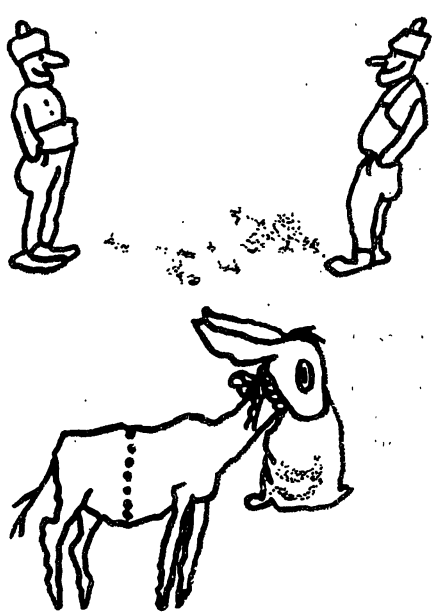
— Тобі яка більше до смаку?

— Передня, звичайно, з головою, — відповів не вагаючись перший.

— Хай буде так! — погодився другий.

Порозганявши мух від хвоста, він і каже напарникові:

— Я подбав про свою частину, а тепер ти піди й купи ячменю своїй половині, та пильнуй, щоб добре годував, хай товариство наше процвітає.

НА ВУЗЕНЬКОМУ МІСТКУ...

Два водії-габровці зустрілися на вузенькому містку, але жоден з них не хотів здавати назад, щоб не витрачати марно пального. От один розгорнув газету й почав читати, міркуючи, що його суперник не витримає і таки здасть свою машину назад. Але тут і другий виліз з кабіни, сів на підніжці й звернувся до першого:

— Гей, колего! Коли прочитаєш газету, даси й мені глянути!

ГАБРОВСЬКА КРОВ

В одній лікарні потрібно було зробити переливання крові тяжко хворому іноземцеві. Хворий обіцяв заплатити рятівникові тисячу доларів. Донор, однак, виставив умову: гроші наперед.

— А чому? — здивовано запитали його лікарі. — Адже хворий такий багатий. Немає підстав сумніватись у його щедрості.

— Та ні, я в його щедрості не сумніваюсь, але коли ви переллєте йому мою кров, то він стане таким скупердяєм... Знаєте, я ж... габровець.

ЩЕДРА ОБІЦЯНКА

— Татку, мені снилося, що ти купив на п'ять левів шоколаду.

— Якщо будеш слухняний, хай тобі присниться на Новий рік, що я купив його ціле кіло.

ВДЯЧНІСТЬ

— Ви врятували мені життя, інакше б я потонув... Що мені подарувати вам на спомин? Ну, нічогісінько нема... Ага, ось! Ощадна книжка... візьміть її, не відмовляйтеся! — і габровець тицьнув ощадну книжку в руки свого рятівника.

— Але ж я нічого не можу одержати з неї, — ледве встиг заперечити зніяковілий чоловік.

— Робіть з нею що хочете! Якщо не можете брати з неї — то вносьте, тільки візьміть, прошу вас! — майже з сльозами на очах благав розчулений габровець.

ПЕРЕМОЖЦІ

Клієнт. Вже кілька разів я замовляю раки і щоразу ви приносите їх без клешнів.

Офіціант. А знаєте, раки страшенні забіяки і часто сильніші відривають клешні слабшим.

Клієнт. Тоді принесіть мені порцію раків-переможців.

ЩОБ ДЕШЕВШЕ

— Дядю лікарю, татко просив, щоб ви мені тільки розхитали зуба, а він його сам вдома видере.

ХИТРОЩІ

Хворий габровець, знаючи, що лікар бере за перший візит 10 левів, а за наступні — лише по 5, вирішив перехитрити його:

— Вперше, коли я був у вас, — сказав він йому, — ви прописали мені якісь ліки, але вони не допомогли мені.

Лікар збагнув хитрощі пацієнта, проте оглянув його й категорично заявив:

— Треба продовжувати приймати ті ліки, які я прописав минулого разу.

— Ага, ну, наскільки я пам'ятаю, за цю пораду я вже платив минулого разу, — зміркував габровець і швиденько попрощався.

ЗАПРОШЕННЯ

— Приїжджай до нас у Габрово в гості, я запрошу тебе до сусідів, побачиш, як приймають гостей.

НЕБЕЗПІДСТАВНО

Їхав габровець у трамваї й тримав на плечах свій клунок. На вимогу кондуктора заплатити за багаж, він сердито заперечив:

— Але ж я несу його на собі!

А ЧОГО Ж, МОЖНА

— Чоловіче, у мене вже пальто нікудишнє, геть усі гудзики поодривалися. Між люди соромно вийти.

— Нічого, завтра я куплю тобі.

— Що, нове пальто?

— Ні, гудзики!

ХТО КРОПИТЬ, ТОЙ І ПІДМІТАЄ

До крамниці одного габровця на великдень завітав піп і за звичаєм покропив. Замість подарунку, господар крамниці подав попові віника:

— У нас тут такий звичай, пан-отче: хто кропить, той і підмітає.

ПРОТЕСТ

Свого часу в Габрово ввели автобусне сполучення з оплатою по 20 стотинок за проїзд. Проте габровці продовжували ходити пішки. Община змушена була зменшити ціну за проїзд удвічі. Тоді габровці збунтувалися і влаштували цілий мітинг. Коли ж їх запитали, чим вони незадоволені, вони відповіли:

— Бо раніше ми заощаджували по двадцять стотинок щоразу, а тепер, після зниження цін, лише десять.

ПО-ГАБРОВСЬКИ

Одна габровка, яка почувалася недобре, зустріла знайомого лікаря на вулиці й вирішила безкоштовно дістати від нього пораду.

— Лікарю, — сказала вона, — я так погано почуваю себе! І в голові в мене гуде, і їсти нічого не можу... Чи не напишете ви мені рецепта?

Лікар, що теж був габровцем, охоче погодився:

— Будь ласка, — сказав він. — Але спершу роздягніться, я вас мушу оглянути.

НАБРАВСЯ ДОСВІДУ

Один габровець — власник кінозалу в Софії — приїхав до Лондона купити кінофільм. Проходячи повз кінотеатр, він прочитав такий напис: «Особам віком за 80 років вхід вільний».

— Чудова ідея! — вирішив він і, повернувшись додому, почепив над входом до кінозалу такий напис: «Особам віком за 80 років вхід вільний у супроводі своїх батьків».

ГОНОРАР

— Чого це ти такий веселий? — спитав габровець жартуна, що виходив з ресторану.

— Та от напився, наївся, а нічого не заплатив.

— Як же це тобі пощастило?

— Розповів офіціантці смішний анекдот, вона так сміялася, що забула й про гроші.

Почувши це, габровець увійшов до ресторану, замовив собі вечерю й заходився розповідати анекдот. Анекдот був такий смішний, що офіціантка й цього разу забула про гроші. І коли вона заспокоїлась, габровець підвівся й незворушно мовив до неї:

— А тепер дайте мені здачу.

ЩОБ ПЕВНІШ БУЛО

— Дідусю, у вас зуби є?

— Ні, немає, онучку.

— Тоді потримайте мою цукерку, а я трохи пограюся з Петриком.

РОЗУМНИК

— Ганчо, на тобі два леви й піди купи дві булочки: одну собі, а другу мені.

За якийсь час Ганчо повернувся, наминаючи булочку.

— Повертаю тобі лева назад, бо була тільки одна булочка.

В ГОСТЯХ

— Ну, як гостювалося в Габрові?

— О, чудово! Двічі мене запрошували на вечерю. Перший раз сестра Ганка водила мене на вечерю до тітки Донки, а другий раз тітка Донка водила мене до сестри Ганки...

СЕРЕД ГАБРОВЦІВ

— Де твоя весільна каблучка?

— Цей тиждень її носить моя дружина.

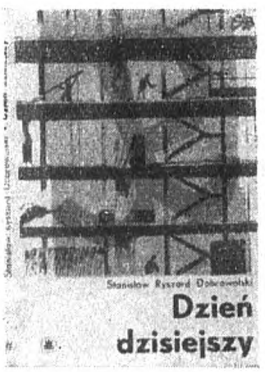
З болгарської переклав
А. ЛИСЕНКО

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

«ДЕНЬ СЬОГОДНІШНІЙ»

Станіслав Ришард Добровольський. День сьогоднішній. МОН. Варшава. 1966.

У своїй новій книзі «День сьогоднішній» Станіслав Ришард Добровольський відкривається читачам не лише як оповідач широкого психологічного плану (оповідання «Обабіч муру», «Амністія», «Нужа»), але й як майстер своєрідного жанру напівоповідань-напівнарисів, перейнятих поетичним настроєм і тому таких, що наближаються до невеличких поем у прозі. Такі його твори — «Різдв'яна ніч», «У сутінках», «Ввечері», «Роздуми», «Не ходити по газонах» тощо.

Але все, що пише Добровольський, позначено особливою рисою: воно глибоко сучасне, в цьому розумінні назва його нової збірки цілком виправдана. У кожному з його творів ми відчуваємо дихання нового життя Польської Народної Республіки. Письменник-патріот, він пише кров'ю серця — запал його знаходить відгук у душі й свідомості читача.

Пристрасні думки, що їх висловлює автор, іноді набувають неприховано публіцистичного характеру (оповідання «Quo vadis, domine...» або «Зустріч на Таймс-сквер» чи «Дві зустрічі»), що нагадують, можливо, добрий нарис журнального типу, викривальній тенденції якого підкорений весь сюжетний розвиток твору. Але такий вже С. Р. Добровольський, — захоплюючись основною ідеєю, яка володіє його почуттями громадянина, він лишає осторонь усе другорядне і пише тільки про найголовніше, яке глибоко хвилює його, сучасника швидкоплинних подій політичного громадського життя Польщі.

Здається, немає жодної дрібниці в цьому житті, яка б не хвилювала письменника, що постійно відчуває себе в центрі громадських подій і бурхливо, темпераментно реагує на них. Добровольський не шукає тем для своїх творів, вони безперервно народжуються навколо нього і в ньому самому, вирують, захоплюють його, хвилюють і примушують відгукуватися прозаїчними і поетичними творами, статтями, нарисами тощо...

Так, очевидно, виникла у письменника й тема ліричного оповідання «Не ходити по газонах», типового серед творів цього своєрідного поетичного жанру. Його зміст нескладний. За столиком біля кав'ярні, на Алеях Уяздовських у Варшаві сидить літній чоловік. Він милується краєвидом — і раптом згадує часи гітлерівської окупації й Варшаву, оповиту димом пожеж і вибухів. А тепер вулицею поспішають перехожі в яскравому одязі, і ніхто навіть не згадує про той час. І хтось з тих перехожих навіть вигукнув: «Не ходити по газонах!» Оце й усе. Але як майстерно зображує письменник різницю в настроях людей — колись похмурих і пригноблених, а тепер веселих, життєрадісних, сповнених віри у світле майбутнє. Це справжня поема в прозі, дуже характерна для Добровольського, письменника, який вміє найтоншими психологічними рисами передати настрій своїх героїв.

Або оповідання «Зустріч на Таймс-сквер», значно більше за розміром, в якому автор розповідає про свої враження від перебування в Нью-Йорку. Сюжет його також простий: письменник зустрічається на Таймс-сквер з земляком-піаністом, який досить давно поїхав з Польщі, вже пристосувався до американського способу життя і обіцяє подзвонити письменникові у готель, щоб умовитись про наступну зустріч уже не на вулиці, а де-небудь у затишному місці — адже є про що побалакати. Письменник живе в Нью-Йорку цілий тиждень, а його земляк не дзвонить. Тим часом автор розповідає про своє знайомство з американським містом хмарочосів і всебічно викриває уславлений американський «рай». На-

решті вже останнього дня земляк дзвонить йому і... відмовляється від зустрічі. Письменник усе зрозумів: земляк був обдарованим піаністом, а в нью-йоркському «раю» він став власником маленької майстерні рукавичок, остаточно забувши про свій талант і покликання... Так американська дійсність, з її гонитвою за доларами, перетворює обдаровану людину на маленького ділка, бізнесмена. А як саме це відбувається, Добровольський прекрасно показує в своїй розповіді про американський спосіб життя. Він поступово підводить читача до власних висновків, читач сам усвідомлює, що доля земляка — це типова доля емігранта в нью-йоркських джунглях.

Найглибшим, найсерйознішим з творів широкого психологічного плану в збірці «День сьогоднішній» є оповідання «Нужа», де С. Р. Добровольський застосовує прийом контрасту. Основні персонажі твору — це Януш Ястшембовський, колишній офіцер, якого після демобілізації партія поставила головним директором заводів «Перкун», і його безпосередній помічник, комерційний директор цих заводів Марцелі Яловец. Чесний, глибоко ідейний працівник, Ястшембовський не може й подумати, що Яловец у душі — ворожа людина; деколи у них виникають дрібні конфлікти, але Ястшембовський щиро вірить у порядність свого комерційного директора, тим більше, що саме Яловец у важкий період у житті свого начальника, після раптової смерті дружини Ястшембовського, по-дружньому підтримує його. Насправді ж виявляється, що Яловец підступно зводить наклеп на Ястшембовського, розпускає огидні плітки, які зрештою могли б привести до політичної загибелі головного директора. Кінець кінцем Яловца арештовують як пройдисвіта-аферіста.

Яке б оповідання нової збірки С. Р. Добровольського ми не взяли, в кожному з них виявляється те ж саме прагнення письменника-патріота — бути на передових позиціях активної боротьби за зміцнення суспільного ладу нової Польщі. Це основа, на якій зростає й гартується обдарування Станіслава Ришарда Добровольського, письменника і поета, активного громадського діяча, для якого важливе все, що стосується життя його волелюбної країни, життя людей на землі.

М. РЕКУН-ВЛАДКО

СПІВЦІ СУЧАСНОЇ КУБИ

Вітчизна або смерть! Сучасна кубинська поезія. «Дніпро». Київ. 1966.

Озброєні юнак і юнка, бородач з автоматом. В червоному трикутнику прапорця біла п'ятикутна зірка. І полум'яна назва «Вітчизна або смерть!». Така обкладинка цієї книги. В ній ідеться про цих людей, в ній — ці люди.

«Вітчизна або смерть!» — нова книжка перекладів з сучасної кубинської поезії — це збірка бойової громадянської лірики. Вміщені в ній твори оспівують перемоги талановитого народу, який здобув волю.

Здавна відомі волелюбні традиції кубинської поезії. Ідеолог кубинської революції, філософ Хосе Марті був видатним поетом. Його романтичне слово було сповнене пафосу боротьби проти гнобителів. Він і загинув під час народного повстання 1895 року.

Твори кубинських поетів надихали безстрашних патріотів у боротьбі проти батістівської диктатури, а зараз допомагають їм будувати соціалізм. Поети острова Свободи оспівують високі ідеали волі, миру, щастя трудящих.

Митці різних поколінь представлені в цій збірці. Серед них уже знайомі українському читачеві з попередніх перекладів ветерани кубинської поезії Ніколас Гільєн та Мануель Наварро Луна. Вони ще в двадцятих—тридцятих роках виступили з пристрасними творами соціального звучання.

Наприкінці сорокових років починає лунати голос нового, середнього покоління сучасних поетів Куби: Файяда Хаміса, Роберто Фернандеса Ретамара, Індіо Наборі та інших. Представлене в збірці й наймолодше, третє покоління митців, чий талант мужнів у революційних боях і в боротьбі за побудову соціалізму. Творчість наймолодших репрезентують у збірці поезії Роберто Бранлі, Еберто Падільї, Роландо Томаса Ескардо, Рафаела Руб'єри, Пабло Армандо Фернандеса, Мануеля Діаса Мартінеса, Ольги Алонсо, Дієго Наваррета та інших. Це найталановитіші з великого загону поетичної молоді країни, країни, де мало не кожен другий складає пісні й вірші.

Читаючи збірку, переєвідчуєшся, як багато на Кубі поетів, хороших і різних, творців із своєрідними поетичними голосами. А спільним для них усіх є ідейно-тематичне спрямування творів, їх революційний запал.

Відкривають збірку твори лауреата Міжнародної Ленінської премії миру, одного з найкращих

поетів сучасності Ніколаса Гільєна. У вірші «Я маю» він пише:

Подивимось, друже,
що в мене є.
А все, що є, —
все це моє.
Я маю щастя йти по країні,
і все навкруги у країні —
моє.
Не мав я нічого,
що радість несе.
Вчора — Хуан не мав нічого,
нині —
Хуан має все!
Має все!

Натхненними рядками, в яких вагоме кожне слово, Ніколас Гільєн висловлює думки і хвилювання кубинського трудівника-негра, якому революція принесла свободу від злиднів і дискримінації, дала все необхідне для людського щастя.

Справжній майстер слова у цьому та інших віршах чудово сполучає народні, зокрема негритянські, ритми й мелодії з формами й прийомами класичної іспанської поетики.

Пристрасно закоханий у вільний рідний край, Гільєн виголошує:

Батьківщино, своє серце я
тобі передаю!
Віддаю тобі свою кров,
загартовану в бою!

І в устах тисяч і тисяч кубинців рядки ці звучать присягою рідному народові, рідній землі.

Поезії Мануеля Наварро Луни перейняті наснагою. Вже самі назви його віршів — «Вітчизна або смерть!», «Куба — так, янкі — ні!» — це гасла революційної боротьби. Як наш Павло Григорович Тичина, цей поет острова Свободи вміє надзвичайно влучно висловлювати, поетично формулювати революційний порив мас.

Урочисті, піднесені і лірично щирі рядки поезії Луни «Команданте»:

Я з тобою йшов по всіх
шляхах звитяжних
Під прапором твоїм, що
надихав на бій.
Я жив твоїм життям
і в міцності ясній
Шукав натхнення слів
і помислів одважних.
Твоїми мріями я мріяв на зорі,
А поруч браття крокували
й сестри;
Разом з тобою у горах
Маестри
Встановлював кубинські
прапори.
І я радів, коли вітала сина
Вітчизна-мати на горі
Туркіно.

Глибокій думці, великій силі почуття у цьому творі цілком відповідає урочиста форма десими — десятирядкової, суворо римованої, ямбічної строфи. Представлені в збірці вірші, до речі, свідчать про те, що десима — один з найулюбленіших розмірів сучасних поетів Куби.

Часто в кубинських поезіях бринить мотив, який Р. Ф. Ретамар висловив рядками:

Ми ті, що вижили,
загибель обманули.

А ті, що лишилися, — сильні і своєю силою і силою полеглих, вони відповідають за майбутнє, про яке так переконливо сказала Ольга Алонсо:

Я знаю — воно тривожне.
Я знаю — воно нелегке.
Але я знаю — у ньому
Єдина мета життя.

Газети і радіо щоразу приносять нам тривожні вісті — не заспокоюються люті вороги кубинської революції. Та сини острова Свободи завжди готові стати на захист своїх завоювань.

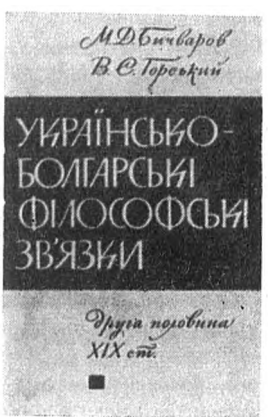
Багато віршів присвячують кубинці важливим революційним подіям на своїй землі, боротьбі проти окупантів, героїзмові в праці, своєму вірному і надійному другові — радянському народу.

Нашому читачеві всі ці твори особливо близькі, зрозумілі і дорогі. Вони немовби перегукуються з відомими рядками Володимира Маяковського і Дем'яна Бедного, Василя Чумака і Василя Блакитного, Івана Кулика і Володимира Сосюри...

Хоч у перекладах і можна відшукати окремі невдалі рядки, та в цілому робота Анатолія Довгоносова і Тамари Юкової справляє гарне враження. Вступна стаття Т. Юкової дає певне уявлення про творчість кубинських поетів.

Юрій ПЕТРОВ

СТОРІНКИ СЛАВНОЇ ДРУЖБИ

М. Д. Бичваров, В. С. Горський. Українсько-болгарські філософські зв'язки (друга половина XIX ст.). Київ. «Наукова думка». 1966.

Споконвічна дружба зв'язує український і болгарський народи. Одній із славних сторінок цієї дружби — взаєминам між прогресивними мислителями двох братніх народів у другій половині XIX століття — присвячена ця спільна монографія наукових співробітни-

ків М. Д. Бичварова (Інститут філософії Болгарської Академії наук) та В. С. Горського (Інститут філософії Академії наук УРСР).

Питання, яким присвячена ця книжка, не вперше цікавлять дослідників обох країн. Радянському і болгарському читачеві відомі зокрема праці болгарських вчених С. Русакієва, П. Атанасова, С. Божкова, російських вчених М. С. Державіна, Л. Є. Єрихонова, К. О. Копержинського, українських вчених Є. П. Кирилюка, В. Т. Дмитрука та інших дослідників, які висвітлюють окремі аспекти ідейних зв'язків між українськими і болгарськими мислителями. На відміну від попередніх, рецензована праця М. Д. Бичварова і В. С. Горського є спеціальним дослідженням, присвяченим українсько-болгарським філософським зв'язкам.

В першому — історичному — розділі монографії автори показують, що зв'язки між українськими та болгарськими мислителями мали різні форми: взаємні переклади, листування, особисті контакти. Ці зв'язки сягають своїм корінням у сиву давнину. Як зазначають М. Д. Бичваров і В. С. Горський, досить розвинуті ідейні зв'язки між українським і болгарським народами існували вже в епоху феодалізму (IX—XIV ст.). Вони грунтувалися на широкому в той час економічному, політичному та культурному обміні між Київською Руссю і Болгарією. В основі цих взаємин лежить ідея єдності двох братніх слов'янських народів. У XVI—XVII століттях і особливо після возз'єднання України з Росією, зростає співробітництво представників культур двох народів у розробці провідної проблеми — ідеї слов'янського єднання, а також у розробці питань християнської ідеології. Важливим центром культурних зв'язків України з Болгарією був Київ. Так, у другій половині XVII століття в Києво-Печерській Лаврі було надруковано 117 книжок, що розповсюджувались серед слов'янських народів, зокрема в Болгарії, а серед студентів Києво-Могилянської академії було багато болгар.

Ще ширшими стають взаємини між українським і болгарським народами, і зокрема між болгарськими і українськими мислителями, в другій половині XIX століття, в період розвитку капіталізму в Росії та країнах Східної і Південно-Східної Європи. Як вказують автори рецензованої книги, загальними рисами як болгарської, так і української прогресивної ідеології є глибокий її демократизм, народність.

Основу книги становлять другий і третій розділи, в яких розглядаються зв'язки між представниками прогресивної думки України і Болгарії відповідно у 50—70 роки і в останній чверті XIX століття. Особливу увагу при цьому приділено з'ясуванню тієї величезної ролі, яку відігравала в розвитку цих зв'язків творчість Т. Г. Шевченка. Важлива роль великого українського Кобзаря в процесі зближення братніх народів обумовлена величезною увагою, яку український поет приділяв вивченню історії болгарського народу, зв'язками Шевченка з представниками болгарської інтелігенції — революційними демократами Любеном Каравеловим та Христо Ботевим, просвітителями-демократами П. Славейковим, І. Вазовим та іншими прогресивними діячами другої половини XIX століття, і, нарешті, тією великою популярністю, якою користувалися твори Шевченка у Болгарії. «Досить зазначити, — пишуть М. Д. Бичваров і В. С. Горський, — що серед творів закордонних авторів, які були перекладені до 1878 р., публікація творів Шевченка посідає перше місце», хоча з творчістю Т. Г. Шевченка в Болгарії познайомилися задовго до того, як його твори почали з'являтися болгарською мовою. Першими принесли Шевченкове слово на батьківщину представники болгарської молоді, які навчалися в Москві, Одесі, Києві, Миколаєві. «Шевченко, — зазначається у рецензованій монографії, — імпонував болгарам своєю глибокою народністю, їм близькі філософські погляди, що так яскраво виявлялись в його творчості. Все це було основою, на якій з'являються в 60-ті роки перші друковані виступи болгарських діячів з Шевченковим словом».

Так, болгарський революціонер-демократ Любен Каравелов перекладає ряд поезій Т. Г. Шевченка, зокрема «Єретик», «І мертвим, і живим», «Тече вода в синє море» та ін., а в своїх публіцистичних статтях, як і Т. Г. Шевченко, виступає за доведення до кінця боротьби за визволення всіх слов'янських народів, тісно пов'язує цю боротьбу з гаслами соціальними, а саму проблему слов'янської єдності розглядає в світлі інтернаціональної солідарності трудящих усього світу. Під впливом творчості Шевченка формувався талант народного поета і борця за національне визволення болгарського народу П. Славейкова. Творчість Шевченка вплинула на формування революційно-демократичного світогляду Христо Ботева, Райко Жинзифова та інших болгарських письменників і мислителів. «В 1939 р. у зв'язку з 125-річчям з дня народження Т. Г. Шевченка,— зазначають автори, — група прогресивних представників болгарської суспільної думки писала: «Вплив Шевченка на болгарську літературу в період її зародження і становлення на протязі другої половини минулого століття настільки значний, що без нього майже неможливі деякі з наших письменників і поетів, як Любен Каравелов, Ботев й ін... Частина вогню, що буяв у поезії Шевченка, перейшла таким чином у кров і плоть болгарського народу в епоху його національно-визвольної боротьби».

Значну роль у розвитку ідейних зв'язків болгарського і українського народів відіграла також творчість українських революційних демократів Марка Вовчка, Павла Грабовського, Івана Франка, Лесі Українки, видатного представника демократичного просвітительства України М. П. Драгоманова та інших прогресивних діячів України. При цьому автори рецензованої монографії справедливо підкреслюють, що в процесі ідейного єднання передових діячів суспільної думки України і Болгарії мав місце не лише вплив українських мислителів на розвиток прогресивної суспільної думки болгарського народу, але й вплив болгарських прогресивних діячів на розвиток української революційної думки.

Про тісні зв'язки і взаємовплив

українських і болгарських мислителів свідчить і тематика їхньої творчості, і особливо публіцистика, а також листування. Провідними в їхній творчості є проблеми слов'янського єднання, ролі народних мас в історичному процесі, деякі питання етики, атеїзму, естетики. В усіх цих питаннях болгарські та українські демократичні мислителі, і особливо революційні демократи, здебільшого відстоюють матеріалістичну і атеїстичну лінію, а на практиці борються за тісне єднання братніх слов'янських народів у їх боротьбі за національне і соціальне визволення, палко пропагують любов до батьківщини й рішуче виступають проти виявів буржуазного націоналізму. Водночас, проте, просвітителі-демократи, які виражали інтереси не трудящих, а експлуататорської верхівки, в цілому ряді питань стояли на хибних позиціях. Вони зокрема, як вказують автори рецензованої монографії, «не зуміли розв'язати питання діалектики особистого і суспільного, оскільки в центрі їх уваги була абстрактна людина, через вдосконалення якої вони вважали за можливе досягти умов, необхідних для вільного розвитку природних потреб людини».

Значне місце у рецензованій монографії приділяється особистим контактам як одній з найбільш ефективних форм зв'язків українських і болгарських мислителів. Цікаві зокрема сторінки книги, що розповідають про перебування в Болгарії Драгоманова та про його контакти, з одного боку, з болгарськими письменниками і публіцистами, а з другого — з І. Франком, М. Павликом та Лесею Українкою. При цьому автори підкреслюють, що Драгоманов «сприяв зростанню їх (українських письменників — *В. Л.*) інтересу до Болгарії, встановленню особистих контактів між ними і представниками передової суспільної думки». Розкривається також значення особистих контактів І. Франка та Лесі Українки з Шишмановим, Петко Тодоровим та іншими болгарськими прогресивними діячами — контактів, що ідейно збагачували творчість як українських, так і болгарських письменників і мислителів, і зокрема відіграли неабияку роль у зміцненні революційно-демократичних переконань Лесі Українки, яка в 1894—1896 рр. перебувала в Болгарії.

В своїх висновках автори підкреслюють, що зв'язки між представниками передової ідейної і суспільно-політичної думки України й Болгарії у другій половині XIX ст. «послужили однією з основ тієї дружби, взаєморозуміння і взаємодопомоги, які здійснюються в галузі суспільно-політичного і культурного життя між нашими народами сьогодні».

В. ЛІВЕНЦОВ

«Весь мир» (на украинском языке)

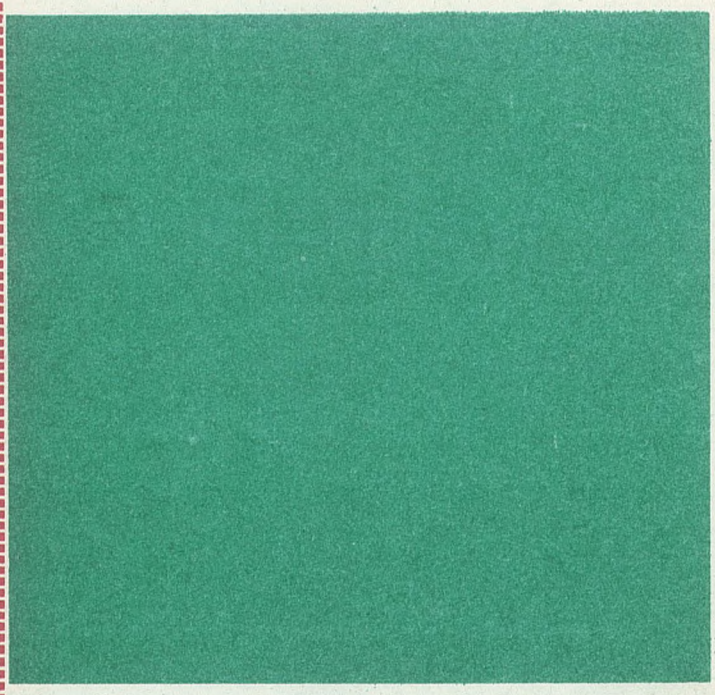
Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

Бф 06364. Підписано до друку 18/IV 1967 р. Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 45 046 Ціна 60 коп. Зам. 01359.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74088

Ціна 60 коп.